

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Den danske bevægelse i
Sønderjylland ca. 1838-50

Af Hans Schultz Hansen

Skånske lov og den europæiske
baggrund

Af Inger Dübeck

Fladstrand – befæstning og
byudvikling

Af Jens Ole Christensen

Historisk essay:
Den engelske syge

Af Finn Mygind

Debat
Anmeldelser og litteraturnyt

Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50

National bevægelse, social forankring og modernisering

Af Hans Schultz Hansen

I Historie 18,1 diskutereses Gottlieb Japsens trefasemodel for den danske bevægelses udvikling ca. 1800-1914, mest på grundlag af Hans Schultz Hansens bog »Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914«. Arkivar Hans Schultz Hansen forsøger i denne artikel at følge diskussionen op med en undersøgelse af den danske bevægelse i dens startfase ca. 1838-50. Ud fra de sidste årtiers forskning og de samtidige adresser og foreningsmedlemslister tegnes et billede af danskhedens geografiske og sociale struktur, ligesom dens ideologiske forankring i bondepolitikken skitseres. Det drøftes endvidere, hvorvidt G. Japsens og Miroslav Hrochs teorier om forholdet mellem socioøkonomisk og national udvikling er egnede til at forklare den danske bevægelses etablering og tidlige fremvækst.

Derfor min første og oprindelige plan: ved bondehæren skal vi til sidst sejre, og altså skal vi bestandig skrive for bonden og den fortrykte borger som vort egentlige publikum. Vor bondehær må bestandig vokse, så skal vi min tro nok slå fjenden.

Chr. Flor 1838¹

Da den danske bevægelse i Sønderjylland begyndte at tage form i de sidste år af 1830-erne, gjorde pionererne sig overvejelser om, hvilke sociale grupper i befolkningen, de især skulle forsøge at vinde. Som ovenstående citat af bevægelsens organisator Chr. Flor viser, valgte man at koncentrere indsatsen om bønder og småborgere. Historikerne derimod begyndte først ret sent at interessere sig for sammenhængene mellem den danske bevægelses udvikling og de økonomiske og sociale forandringer. Det er først i de seneste tre årtier, det er sket, og det er kun en kort periode i den sønderjyske historietradition².

1. Flor til P. C. Koch 3.8. 1838, trykt hos P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, I, Kbh. 1919, s. 176f.

2. Nævnes bør dog, at Troels Fink med sin disputats Udskiftningen i Sønderjylland indtil

I 1954 forsøgte *H. V. Gregersen* i en lille, ret upåagtet artikel »Die soziologische Struktur der Bevölkerung Nordschleswigs in ihrer Bedeutung für die national-politische Entscheidung« at tolke bondestandens overvejende danske indstilling i lyset af modsætningerne til de slesvig-holstensk sindede embedsmænd og hertugen af Augustenborg. Hjemmetyskhedens udbredelse i egnen mellem Tønder og Tinglev så Gregersen i sammenhæng med storbøndernes handelsforbindelser sydpå, ligesom store dele af borgerskabet i byerne blev tysksindede takket være deres økonomiske orientering mod syd³.

Johann Runge gav i 1958 en ny tolkning af Flors interesse for bondestanden, der ifølge Runge ikke var begrundet i national bonderomantik. Flors synspunkt var, at bøndernes nationale frigørelse kun kunne opnås, når de i alliance med kongemagten gennem en klassekamp brød adelens og embedsmændenes sociale formynderi⁴.

Frem for nogen er det dog *Gottlieb Japsen*, som har beskæftiget sig med sammenhængene mellem den socioøkonomiske og nationale udvikling. I »Historie« 18,1 førtes en diskussion om hans trefasemodel for den danske bevægelses udvikling, som han skitserede i foredraget »Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig« fra 1973⁵. Diskussionen koncentrerede sig imidlertid altovervejende om den tredje fase i modellen, perioden 1880-1914. De to forudgående faser, der lå før 1850, blev således kun sporadisk inddraget⁶.

I denne artikel skal det forsøges at indhente noget af det forsømte ved at diskutere aspekter af den danske bevægelses tidlige udvikling frem til 1850 set i lyset af Japsens trefasemodel. Da Japsen ikke har givet så snæver en definition af, hvad »borgerliggørelsen« konkret indebar i denne pe-

1770, Kbh. 1941, oprindelig ønskede »at faa klarhed over de sønderjydske bønders sociale og økonomiske stilling umiddelbart før nationalitetskampens begyndelse i 1830'erne« (s. 5). Men da udskiftningen viste sig at foregik meget tidligere end i kongeriget, lod en forbindelse mellem denne og den nationale kamp sig naturligvis ikke etablere.

3. H. V. Gregersen: Die soziologische Struktur der Bevölkerung Nordschleswigs in ihrer Bedeutung für die national-politische Entscheidung. Grenzfriedenshefte 1954:2, s. 12-18. Nævnes bør også Gregersens undersøgelser af Aabenraa amt og Slogs herred: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå. Sønderjyske Årbøger 1951, s. 161-201 og Af Slogs herreds nationale historie. Sønderjyske Årbøger 1953, s. 61-81.

4. J. Runge: Christian Paulsens politische Entwicklung, Neumünster 1969, s. 162-168. Dissertationen er fra 1958.

5. G. Japsen: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. Sønderjyske Årbøger 1973, s. 63-75.

6. Nils Vollertsen, Hans Schultz Hansen, Finn Stendal Pedersen, Uffe Østergaard og Jørgen Fink: Landbruget og den nationale udvikling i Nordslesvig. En diskussion af Gottlieb Japsens tese. Historie, ny række 18,1, 1989, s. 29-56.

riode, kan der ikke blive tale om en egentlig afprøvning af hans model, men nogle strømpile kan dog sættes.

Mens afprøvningen af Japsens forklaringskitse for perioden 1880-1914 for størstedelen måtte baseres på utrykt kildemateriale, foreligger adskillige behandlinger af den danske bevægelses historie før 1850. Her kan først nævnes Japsens egen forskning: bøgerne »Den nationale udvikling i Aabenraa 1800-1850« fra 1961 og »Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814« fra 1968 samt foredraget »Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848« fra 1971⁷.

Den senere forskning har i vid udstrækning forholdt sig til Japsens synspunkter – og Japsen har forholdt sig til den. *H. P. Clausen* tilsluttede sig i 1966 Japsens kritik af den idealistiske historieskrivning, som især repræsenteres af *P. Lauridsen*. I sit ottebindsværk »Da Sønderjylland vaagnede« (1909-22) tolkede Lauridsen således med sin nationalromantiske tilgang alt ud fra det overordnede modsætningsforhold dansk-tysk uden forståelse for de mange nuancer i befolkningens stilling til sprog- og forfatningsspørgsmålet⁸. I artiklen »Dansk og tysk på Als 1812-48« beskæftigede Clausen sig bl.a. med forholdet mellem den begyndende nationale sprogekamp og bondestandens traditionelle tankeverden⁹.

Henrik Fangel gjorde i »Haderslev bys historie 1800-1945« fra 1975 de nationale bevægelsers forskellige sociale forankring til et hovedpunkt i fremstillingen og foretog dermed en parallelundersøgelse til Japsens bog om Aabenraa¹⁰. Den mest direkte stillingtagen til Japsens synspunkter findes imidlertid hos *A. Pontoppidan-Thyssen* i »Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850« (1977). Pontoppidan-Thyssen fremdrog her som noget væsentligt den danske bevægelses bondepolitiske program og tegnede et billede af bondestanden, der afviger en del fra Japsens¹¹.

Vigtige oplysninger om den danske bevægelses sociale basis under Treårskrigen er tilvejebragt af *Jørgen Witte* i afhandlingerne om »Den slesvigske Forening 1849-1852«¹². *Jürgen Rohweder* undersøgte i bogen »Sprache

7. Foredraget fra 1971 er trykt i *Historie*, ny række 13,1-2, 1979, s. 107-122.

8. Det forhindrer ikke, at Lauridsens værk med de mange faktuelle oplysninger om den danske bevægelse indtil 1848 og det gengivne brevstof stadig er et standardværk.

9. *H. P. Clausen*: Dansk og tysk på Als 1812-48. II. Sønderjyske Årbøger 1966, s. 105-203.

10. Bogen er anmeldt af Japsen i *Sønderjyske Årbøger* 1976, s. 192-195. Hans kritik var dog lidet konkret.

11. Anmeldt af Japsen i *Fortid og Nutid* XXVII, 1978, s. 459-461. Japsen opponerede især imod Pontoppidan-Thyssens understregning af bondestandens konservatisme.

12. *Jørgen Witte*: Den slesvigske Forening 1849-1852. Sønderjyske Årbøger 1975, s. 86-152 og 1976, s. 5-12.

und Nationalität« fra 1976 tilslutningen i de forskellige sociale lag til kravet om dansk rets- og administrationsprog i Nordslesvig. Senest har *Hans Schultz Hansen* i bogen »Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse« (1990) beskæftiget sig med dannelsen af en dansk-orienteret helstatsvenlig retning blandt købmænd og mere velhavende håndværkere i Flensborg fra 1840, mens byens middelstand og arbejderklasse først engageredes i den nationale konflikt i 1848, men da på et mere udpræget dansk grundlag. Det samme gjaldt omegnens landmænd.

I sin bog »Social Preconditions of National Revival in Europe« fra 1985 har den tjekkiske historiker *Miroslav Hroch* et mindre afsnit om Sønderjylland, hvor der bringes nogle oplysninger om de nationale bevægelers sociale basis. Som påpeget af Uffe Østergaard har bogen dog større krav på opmærksomhed i kraft af forfatterens forsøg på at sammenfatte analyserne af de nationale bevægelers udvikling i de mindre lande i Europa til en samlet teori. Nogle af Hrochs generelle konklusioner skal derfor diskuteres nærmere i et afsluttende selvstændigt afsnit.

Udover de nævnte afhandlinger er der inddraget primært kildemateriale i undersøgelsen. Til fastlæggelsen af den danske bevægelses geografiske og sociale udbredelse benyttes således flere adresser fra befolkningen til kongen fra årene 1847-50¹³.

Japsens teori om bondestandens borgerliggørelse

Af ovennævnte diskussion i »Historie« 18,1 turde det til fulde være fremgået, at det centrale begreb i Japsens model er den trinvis »borgerliggørelse« af de nordslesvigske bønder. Den førte til, at de i deres idéverden optog nationalismen, der ellers havde sit udspring i borgerskabet, hvor den var kædet nøje sammen med kampen for liberale reformer i statsstyrelse og økonomi¹⁴.

Ifølge Japsen var der som nævnt tre faser i bøndernes borgerliggørelse. Den første tidsfæstede han til slutningen af 1800-tallet, hvor han mente at kunne konstatere »de første vidnesbyrd om en patriotisk, statsbevidst indstilling« blandt bønderne i Haderslev østeramt. I denne egn havde bondestanden længe været fri for adelige herrer, og man var tidligt begyndt på

13. Endvidere benyttes brevstoffet hos Lauridsen, »Dannevirke« og Den slesvigske Fornings protokol.

14. Om Japsens teori, se også Gerda Bonderup m.fl.: National udvikling og borgerliggørelse. Hovedlinjer i Gottlieb Japsens forfatterskab. Historie, ny række 13,1-2, 1979, s. 80-105.

en ophævelse af landsbyfællesskabet. Bønderne i østeramtet var dermed længere fremme i økonomisk og social udvikling end deres standsfæller i det øvrige Nordslesvig.

Imidlertid blev denne proces afbrudt af Englandskrigene og den lange økonomiske krise. Først i begyndelsen af 1830-erne blev konjunkturerne igen bedre for landbruget. Med stænderforfatningen af 1831 inviteredes de mere velstående bønder til medvirken i det politiske liv, hvilket snart fremkaldte en stærk politisk aktivitet. Ud fra ønsket om social ligeberettigelse rejstes i 1836 kravet om afskaffelse af det tyske sprog i forvaltning og retsvæsen i Nordslesvig, en fordring, som klart havde brodd mod de slesvig-holstensk indstillede embedsmænd. Dermed blev bondebevægelsen efterhånden til en dansk bevægelse. Den bevarede dog ifølge Japsen sin sociale animositet imod embedsmændene og deres allierede i det højere borgerskab i byerne, og den fik efterhånden tilslutning fra småborgere og arbejdere, som ligeledes befandt sig i en social modsætning til overklassen.

I den nordslesvigske befolkning var der ikke før Treårskrigen tale om en dansk nationalfølelse i den forstand, at man ønskede et snævrere politisk fællesskab med det danske folk. Tværtimod foretrak størstedelen af nordslesvigerne at forblive slesvigere. De afviste med Japsens formulering både det tyske og det danske borgerskabs nationale liberalisme. I stedet sluttede man ud fra en traditionel forestilling om kongen som beskytter af de upriviligerede stænder op omkring kongemagten. Denne kongetroskab udviklede sig til en helstatspatriotisk indstilling, der ønskede monarkiets grænse ved Elben opretholdt.

Da den slesvig-holstenske bevægelse i marts 1848 åbenbarede sig som revolutionær, forblev de kongetro nordslesvigere loyale overfor statsmagten. Treårskrigen polarisering førte siden til, at de forlod deres oprindeligt afvisende holdning overfor en nærmere sammenknytning med kongeriget. Samhørigheden voksede yderligere i årene mellem de to slesvigske krige. Det danske styre 1850-64 fremtrådte imidlertid som et reaktionært embedsmandsregime, der tilsidesatte den folkelige bevægelse. Derfor blev den første snes år efter indlemmelsen i Preussen i 1864 vanskelige for danskheden. Men så indtrådte i 1880-erne afgørende forandringer i landbruget, som skabte betingelserne for en ny national vækst. Herom henvises imidlertid til ovennævnte debat i »Historie« 18,1.

Den danske bevægelses geografiske udbredelse

Både hos G. Japsen og Miroslav Hroch spiller overvejelser om de nationale bevægelses geografiske strukturer en stor rolle i argumentationen, og en nærmere fastlæggelse af den danske bevægelses udbredelse er derfor et nødvendigt udgangspunkt for den videre undersøgelse.

Kravet om dansk rets- og forvaltningssprog i de områder af Sønderjylland, hvor kirke- og skolesproget var dansk, rejstes første gang i stænderforsamlingen i 1836 af Nis Lorenzen fra Lilholt i Halk sogn. Det blev understøttet af adresser fra befolkningen. Den tyske historiker *Jürgen Rohweder* har med udgangspunkt i disse adresser til stænderforsamlingen undersøgt tilslutningen til sprogkravet i de forskellige egne af Nordslesvig¹⁵. I 1836 fik adresserne, som det ses af kort I, ret spredt støtte. Ikke overraskende lå Nis Lorensens hjemsgogn og Haderslev Næs generelt i front. Derimod var støtten til kravet nord for Haderslev fjord overmåde beskedent. Større var den længere vestpå i Haderslev amt, i sogne som Hygum, Lintrup, Gram, Toftlund og Arrild. I flere sogne, især i Hvidding herred og omkring Rødding, var kravet om dansk rets- og administrationssprog kombineret med et ønske om undervisning i tysk i folkeskolen. Udover Haderslev amt havde 8 sognefogder og -repræsentanter i Aabenraa amt skrevet under, ligesom der var 61 underskrifter fra Lundtoft herred og 34 i Sottrup sogn i Sundeved.

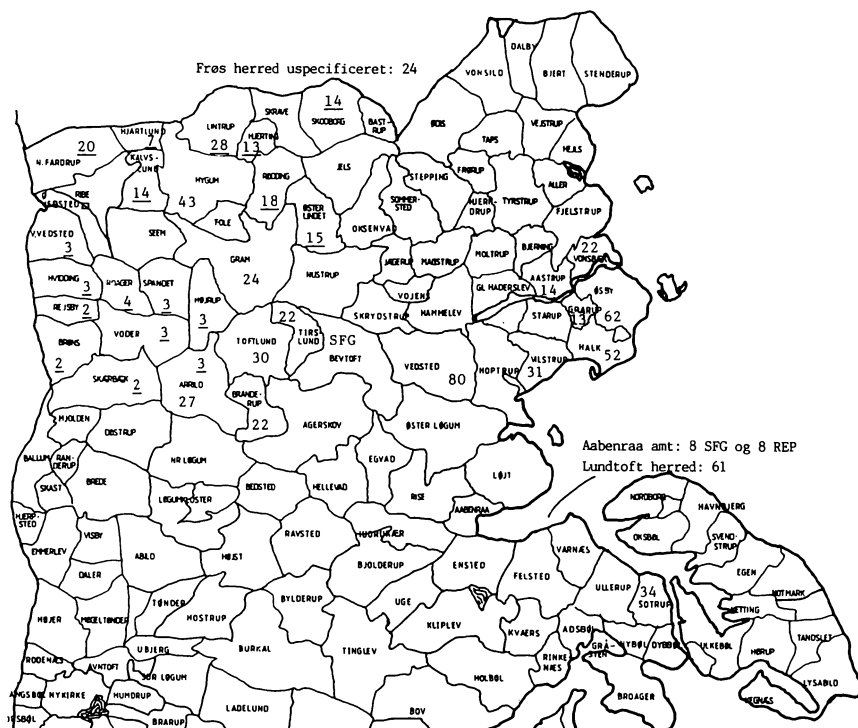
Sprogkravet rejstes atter i adresser op til stænderforsamlingen i 1838. Det fik nu tilslutning fra 1695 underskrivere og 28 sogneforstandere på deres sognes vegne mod 710 underskrivere og 26 sogneforstandere i 1836¹⁶. Næsten alle sogne i Haderslev amt mødte nu med underskrifter, Nustrup i amtets midte med flest, 124. Også i Lundtoft herred var der fremgang i tilslutningen, ligeledes i Sundeved, hvor f.eks. Broager sogn præsterede 118 underskrifter. Fra Sydals havde sognenes repræsentanter skrevet under på alles vegne (kort II).

Med sprogreskriptet af 14. maj 1840 blev sprogkravet imødekommet af kongemagten. Den adresse, der takkede for reskriptet, fik tilslutning fra de samme områder som 1838-adressen. Højest lå sognene i midten af Haderslev amt, hvor Lintrup, Skrave, Hygum, Gram, Nustrup og Agerskov

15. Kortene er tegnet på grundlag af Jürgen Rohweder: *Sprache und Nationalität*, Glückstadt 1976, s. 284-306.

16. Rohweder s. 123, 155f (1838 petitionerne A-C).

Kort I: Sprogadresse 1836

(SFG = sognefoged, REP = sognerepræsentant)

(Understr. angiver, at underskr. også bad om tyskundervisning).

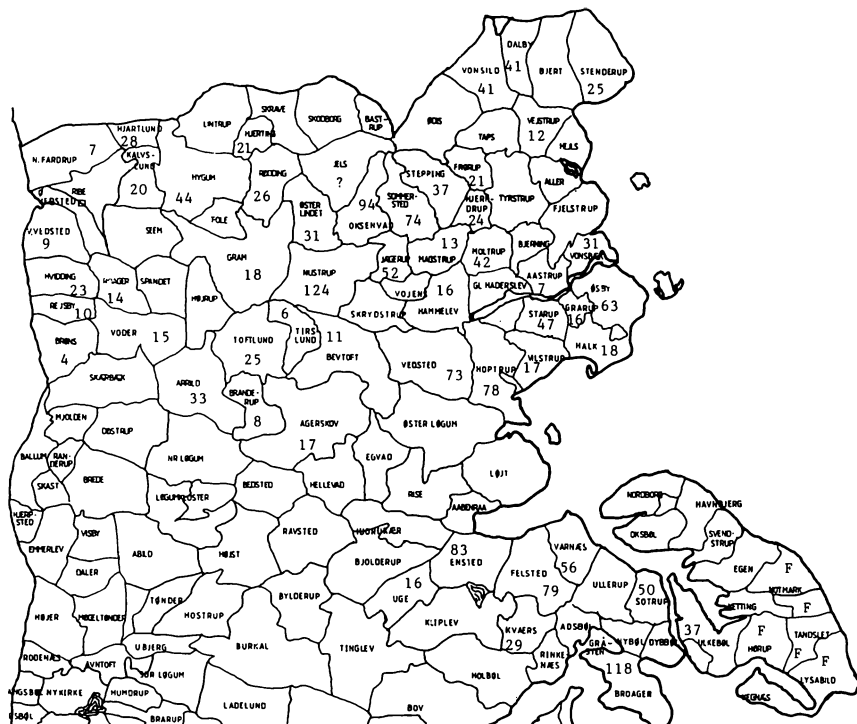
mødte med 100 underskrifter eller derover (kort III). Ialt havde 2750 sat deres navne på petitionen¹⁷.

Mens sprogravet endnu i 1838 i stænderforsamlingen af flertallet var blevet anbefalet ud fra i første række praktiske argumenter, var situationen i 1840 blevet en anden. Sprogspørgsmålet sås nu i sammenhæng med de nationale bevægelsers krav, og slesvig-holstenerne vendte sig nu gennemgående imod reskriptet. Adresser med bøn om dets ophævelse cirkulerede i den sydlige del af Nordslesvig og opnåede stor tilslutning i Tønder, Løgumkloster og Aabenraa samt overraskende i Broager, hvor 118 nu udtalte sig imod det danske rets- og forvaltningsprog!

Sammenlagt viser de tre adresser til fordel for det danske sprog, at Ha-

17. Sst. s. 236.

Kort II: Sprogadresse 1838

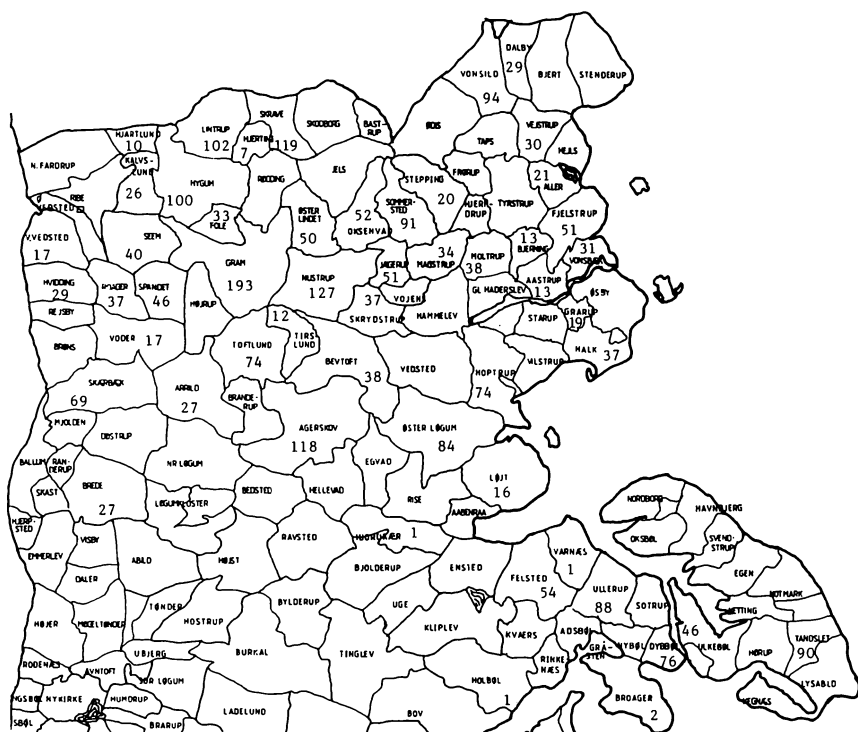
(F = forstander).

derslev amts østlige og midterste dele var mest fremtrædende i rejsningen af sprogsagen. Midtlandsstrøget Rødding-Gram-Toftlund stod ikke tilbage for Haderslevvegnen. I 1838 fik de mest vidtgående adresser, der også krævede dansk indført som kirkesprog i de dansktalende områder af Mellemlesvig, tilmed størst tilslutning i vesteramtet. Derimod spillede østeramtet i de følgende år 1840-46 en mere fremtrædende rolle, især efter Peter Hiort Lorenzens »danske tale« i stænderforsamlingen november 1842¹⁸.

I første halvdel af 1843 påbegyndtes således på Haderslevvegnen som noget nyt møde- og foreningsaktiviteter. Sognefoged Iver Jochumsen i Bjerne tog initiativet til en hyldestfest for Hiort Lorenzen. Sammen med

18. A. Pontoppidan-Thyssen: Vækelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850, Åbenrå 1977, s. 330f.

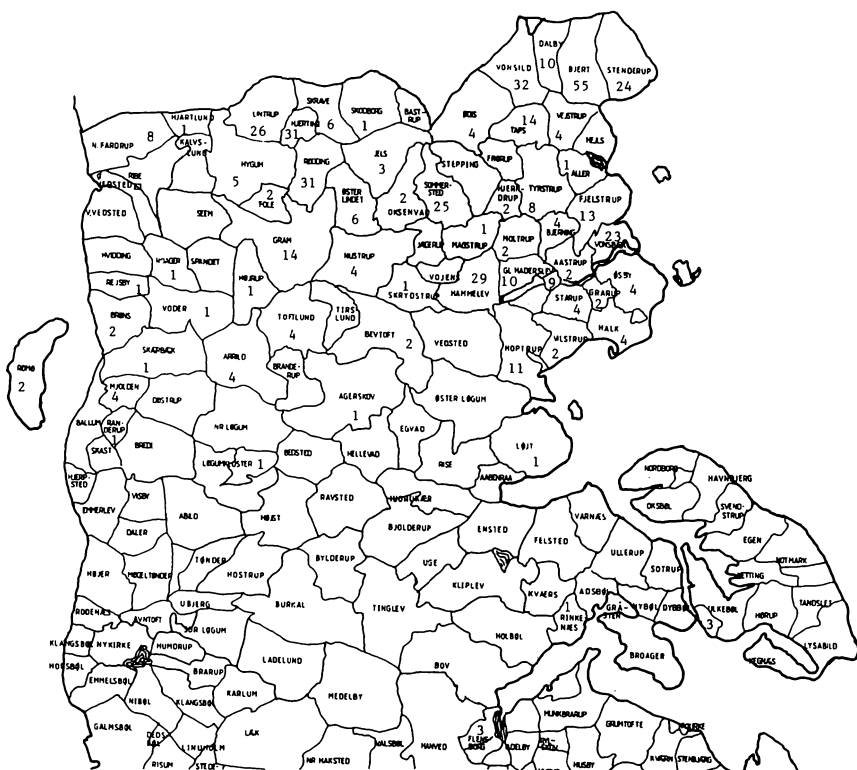
Kort III: Takadresse for sprogeskriptet 1840

Laurids Skau fra Sommersted, som nu fik en mere fremtrædende placering, lykkedes det ham at overvinde lokale problemerne i Haderslev by ved at forlægge festen til Skaus hjemby, hvor den fandt sted den 21. februar 1843. Møller H. J. Staal og gårdejer Bertel Hansen fra Tårning i Tyrstrup sogn sørgede for erhvervelsen af Skamlingsbanken til brug for folkemøder, hvor det første fandt sted den 18. maj 1843. Der holdt Laurids Skau den første af sine eller rettere Flors berømte taler.

Gårdmand Jacob Hansen Friis i Fredsted indkaldte derpå til stiftende møde i »Den slesvigske Forening« den 12. juni samme år, hvor gårdejer Hans Nissen og sognefoged Nis Steffensen fra Hammelev valgtes til henholdsvis formand og kasserer og Laurids Skau til sekretær. Alle 25 stiftende medlemmer kom fra Haderslev østeramt. I 1843 indtrådte 123 i »Den slesvigske Forening«, året efter 349, hvorefter tilgangen nærmest standse- de (55 i 1845, 23 i 1846 og 19 i 1847). Af de ialt 569 medlemmer var de 474

Kort IV: Medlemmer optaget i »Den slesvigske Forening« 1843-47

fra Nordslesvig (her indbefattet de nørrejske enklaver i Vestslesvig). 88 var støttemedlemmer i kongeriget, en enkelt var fra Holsten og 6 kan ikke nærmere stedfæstes¹⁹.

De nordslesvigske medlemmers fordeling på de enkelte sogne vises på kort IV. Forholdsvis mange medlemmer kom fra de nordøstligste sogne, som også havde været aktive med støtteadresser til Hiort Lorenzen²⁰. Relativt høje medlemstal fandtes endvidere i Nissens og Skaus hjemssogne Hammelev og Sommersted samt i Vonsbæk. I midtlandet var sogne som Lintrup, Hjerting og Rødding godt med, i Rødding spillede den i 1844 oprettede højskole en vigtig rolle. I de øvrige sogne i Haderslev amt var der

19. H. R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening. Sønderjyske Årbøger 1890, s. 120-237 (udgave af foreningens protokol 1843-47 med medlemsliste).

20. Sønderjyllands Historie IV, Kbh. u. år, s. 280f (Knud Fabricius).

sjældent over 10 medlemmer. Udenfor amtet var der så godt som ingen medlemmer.

Som den svigtende medlemstilgang til Den slesvigske Forening viser, var midten af 1840-erne en modgangsperiode for den danske bevægelse. Hiort Lorenzens efter tidens forhold radikale kamp for det danske sprogs rettigheder i stændersalen skabte nok begejstring, men vakte også modvilje. En slesvig-holstensk modbevægelse, der fordømte den »uro«, som sprogstriden forårsagede, var de såkaldte »sogneopstande« mod Den slesvigske Forening. I marts 1844 stiftedes som en udløber af disse protester en »sognefogedforening«, der i 1845 omdannedes til »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«. Frem til 1847 lededes denne forening af bønder fra Haderslev østeramt.

Værre end denne modbevægelse var konflikten med kongen. I 1844 resolverede han, at retten til at tale dansk i stænderforsamlingen kun tilkom dem, som ikke var tilstrækkelig hjemme i tysk til at holde tale på dette sprog. Ved offentligt at protestere herimod forsyndede Den slesvigske Forening sig mod den rodfæstede kongetroskab i den brede nordslesvigske befolkning. Regeringen lukkede foreningen, og Hans Nissen og Laurids Skau måtte personligt gøre afbigt for at få den genåbnet, hvilket først lykkedes i januar 1845. Da var megen tilslutning sat over styr²¹.

Først da Christian VIII i 1846 udsendte sit »åbne brev« om arvefølgen i hertugdømmerne, vandt den danske bevægelse atter tilslutning i bredere kredse af den nordslesvigske befolkning. Her vakte kongens erklæring om at opretholde det danske monarkis integritet tilfredshed, ligeså hans afvisning af den skærpede slesvig-holstensk-augustenburgske agitation. Med en »folkeadresse« forsøgte den danske bevægelse i første halvår af 1847 at opfange denne stemning. Det lykkedes – 3920 skrev under på en tak til kongen for det »åbne brev«. Underskriverne vendte sig skarpt mod Slesvigs tilslutning til Det tyske forbund, men tog samtidig klart afstand fra en inkorporation i kongeriget, ligesom de protesterede imod en nærmere sammensmeltning med Holsten. Endvidere udtrykte adressen ønsket om en fri forfatning, dog ikke på »adels-, embeds- og juristaristokratiet«s præmisser, men med en »folkelig« deltagelse, så bønder og borgere kunne blive reelt medbestemmende ved lovgivning og skatteudskrivning²².

»Folkeadressen«s udbredelse vises på kort V. Sammenlignet med peti-

21. Pontoppidan-Thyssen s. 313-317.

22. Folkeadressens tekst bl.a. trykt i Dannevirke 24.7. 1847. Pontoppidan-Thyssen antager, at selve adressen med underskrifterne er gået tabt (s. 319), men den befinder sig såmænd i Christian VIIIs arkiv på Rigsarkivet (nr. 265 B).

skillige masseadresser med en tilslutning, som lå langt over, hvad tidligere adresser med danske krav havde fået²⁵.

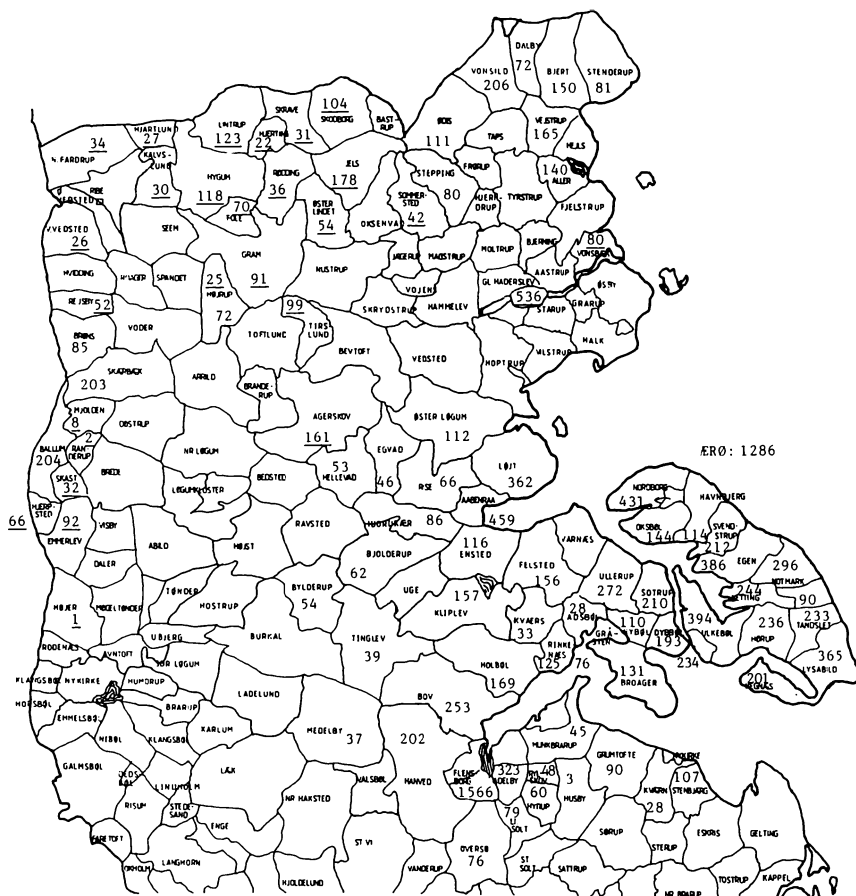
Den første store adresse cirkulerede i november 1848. Den rummede et enkelt budskab: »Vi protesterer paa det Høitideligste imod, at Slesvig forenes med Tydskland, og at det under hvilket som helst Paaskud, løsrives fra dets Forbindelse med Danmark!«. I de sydligere egne var protesten affattet på tysk. Ialt fik adressen godt 12.500 underskrifter. På kort VI vises den geografiske fordeling. Indsamlingen af adressen fandt sted under Malmøvåbenhvilen, der indsatte et fælles dansk-slesvig-holstensk styre, som imidlertid havde en stærk hældning til slesvig-holstensk side. Als og Ærø holdtes dog som under resten af krigen besat af danske tropper, og det afspejlede sig i de meget høje tal fra de to øer.

Initiativet til adressen udgik fra Fr. Fischer, der fra sit eksil på Als fordelte blanketterne til sine meningsfæller. Den store tilslutning i og omkring Aabenraa afspejler sikkert, at han her havde sine bedste kontakter. Sundeveds mange underskrifter skyldtes givetvis nærheden til Als, mens det høje antal i Flensborg by og i omegnen helt ud i det nordlige Angel hang sammen med en god organisering i byen. I Haderslev amt var der derimod kun tilslutning i den nordøstligste del og spredt i et par sogne omkring Skærbæk. Fra Tønder amt udmærkede kun Ballum sig med mange underskrifter, dertil kom et mindre antal i tre sogne grænsende til Aabenraa og Flensborg amter. Fra de nørrejyske enklaver i sognene nordvest for Tønder kom der hverken nu eller senere underskrifter i nævneværdig mængde. Som indbyggere i kongeriget følte beboerne her det unødvendigt at markere en særlig afstandtagen til planerne om Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund.

Haderslev og Tønder amter søgte at indhente det forsømte ved en adresse med en lignende erklæring i januar 1849: »vi ville ikke adskilles fra Danmark, hvortil vi ere knyttede ved de helligste Baand, og under hvis Regering vi vare lykkelige, og vi ville ikke høre Tydskland til eller underkaste os tyske Herredømme«. Som helhed blev denne adresse med godt 2100 underskrifter ikke den store succes, men den bør først og fremmest ses som et supplement til novemberadressen. De fleste underskrifter kom fra Røddingegnen og Haderslev by, mens der var mere spredt tilslutning

25. Adresserne befinder sig i Rigsarkivet, Udenrigsministeriets arkiv, almindelige dossiersager 1848-56, sager vedr. Slesvig pk. V-VI: adresser fra Slesvig til kongen 1848-51. En diskussion af disse petitioners kildeværdi findes hos Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse*, Flensborg 1990, s. 384f.

Kort VI: Adresser imod indlemmelse i Det tyske forbund nov. 1848 og jan. 1849

(Sidstn. understr.)

længere sydpå i midtlandet og i den nordvestlige del af Tønder amt i de områder, der lå op til de nørrejske enklaver her (også vist på kort VI).

I august 1849 udgik fra flensborgske kredse en ny adresse på stenhuggermester H. A. Klewings initiativ. Den rummede fire erklæringer. Den slesvig-holstenske revolution betegnede som »et aabenbart Oprør«, og det slesvig-holstenske statholderskab blev undsagt som lovlig regering. Den tredje erklæring gik ud på, »at vi ville være og forblive, hvad vi hidtil havde været: Slesvigere og Indvaanere af Danmarks Rige, og aldrig

kunne vi indvillige i, at vort Hertugdømme enten ganske eller tildeels løsrives derfra«. Som fjerde og sidste punkt udtaltes det »Ønske og Haab, at vort Lands politiske Forhold til Kongeriget maae, i Overensstemmelse med de bestaaende Statstraktater, paany blive ordnede, klart og bestemt, saaledes at Slesvig ikke alene i Henseende til Udlandet men ogsaa til dets indre Anliggender vedbliver for bestandig at være uadskillelig, grundlovs-mæssig forbundet med Danmark og aldrig mere kan give Anledning til en saa blodig Tvist, som den vi i vore Dage have oplevet«. Underskriverne ønskede med andre ord at komme ind under junigrundloven, der netop var vedtaget et par måneder i forvejen.

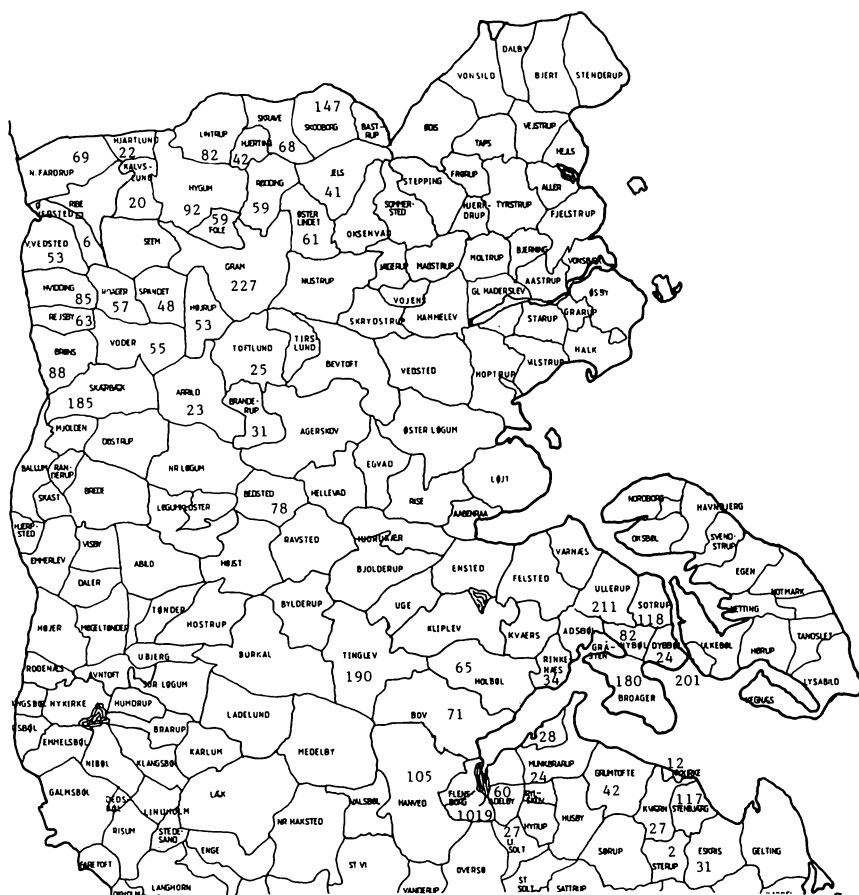
Tilslutningen til Klewings adresse var størst på hans hjemegn i og omkring Flensborg, og adressen fik dertil underskrifter i Sundeved, Sønderborg by og den nordvestligste del af Nordslesvig. Bemærkes skal de mange underskrifter i Tinglev sogn (se kort VII). Ialt fik adressen godt 4500 underskrifter.

Den sidste store adresse sattes i værk af »Den slesvigske Forening«. Denne forening var nydannet i oktober 1849 i Flensborg og havde intet at gøre med Den slesvigske Forening af 1843, som fra 1847 udelukkende fungerede som en støtteforening for Rødding højskole. Den slesvigske Forenings adresse begyndte at cirkulere i november 1849, men kom først fuldstændig i hus i begyndelsen af 1850. Den blev afleveret i marts 1850 til den engelske oberst Hodges. Hodges var medlem af den tremands bestyrelseskommission, der styrede Slesvig under den nye våbenhvile fra august 1849, hvor Nordslesvig med Flensborg og Nordangel var besat af neutrale svensk-norske tropper, Sydslesvig af preussiske. De gunstige forhold nord for demarkationslinjen var uden tvivl medvirkende til det gode resultat her. Lidt over 9.000 ønskede en opfyldelse af kong Frederik VII's proklamation af 27. marts 1848, hvor han lovede slesvigerne del i en fri dansk grundlov, dog med en fortsat selvstændighed i hertugdømmets indre anliggender²⁶.

Af kort VIII fremgår, at så godt som alle sogne i Haderslev, Aabenrå og Sønderborg amter var mødt med underskrifter. Tønder amt var nu som før ret sløjt; der var dog atter nogle underskrifter fra de nordvestligste sogne, samt nu også fra Løgumkloster. Flensborg amt viste god tilslutning i byen og i flere af sognene nord for demarkationslinjen. Men også i et par

26. En optælling af underskrifterne på adressen, som ikke synes bevaret i original, findes på Landsarkivet i Aabenraa, Foreningsarkiv nr. 1, Den slesvigske Forening, pk. 5: Statutter, medlemslister, korrespondance m.m. for Den slesvigske Forening for Gråsten og omegn 1849-52.

Kort VII: Klewings adresse aug.-sept. 1849

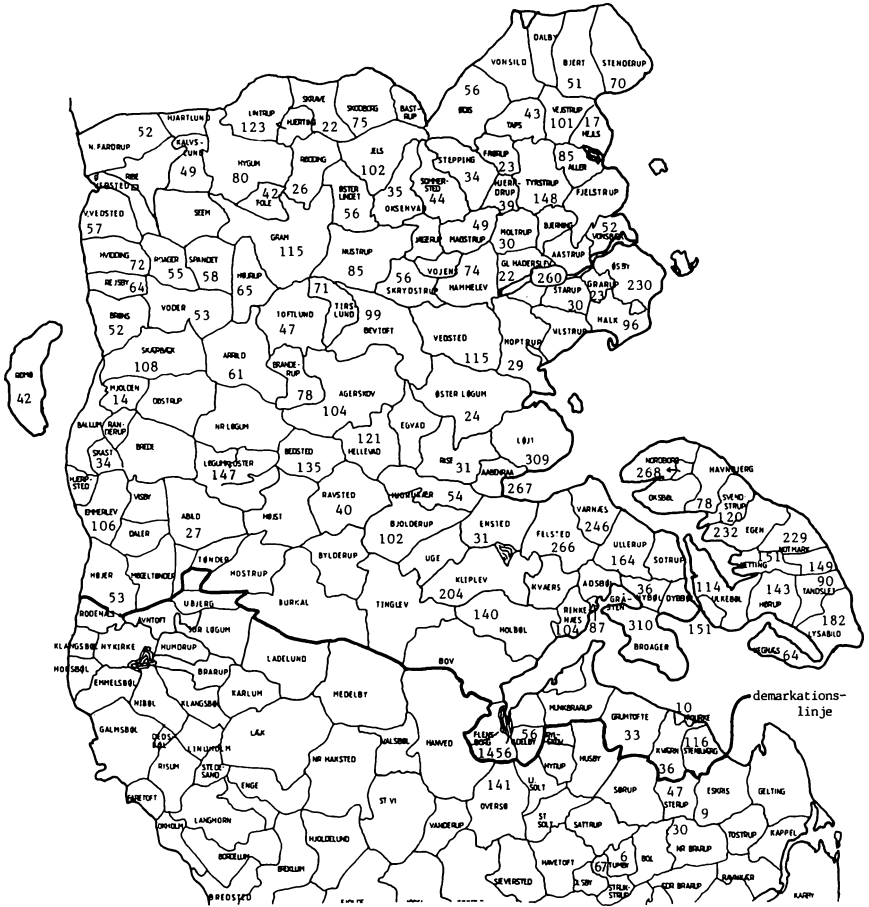

sogne syd for linjen var der kommet underskrifter, således hele 67 fra Strukstrup sogn i Slesvig amt.

De fire adressers udbredelse er endelig vist samlet på kort IX, hvor det største antal i hvert sogn er sat i forhold til den voksne mandlige befolkning, d.v.s. i forhold til det potentielle antal underskrivere²⁷. Naturligvis

27. Kvinder skrev kun undtagelsesvis under på adresserne. Det potentielle antal underskrivere beregnes som 28 % af indbyggertallet 1845 (svarende til antal mænd over 20 år), jfr. Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig s. 89f med noter. Indbyggertallet 1845 fra Johs. von Schröder: Hertugdømmet Slesvigs Topographi, Oldenburg i Holsteen 1854.

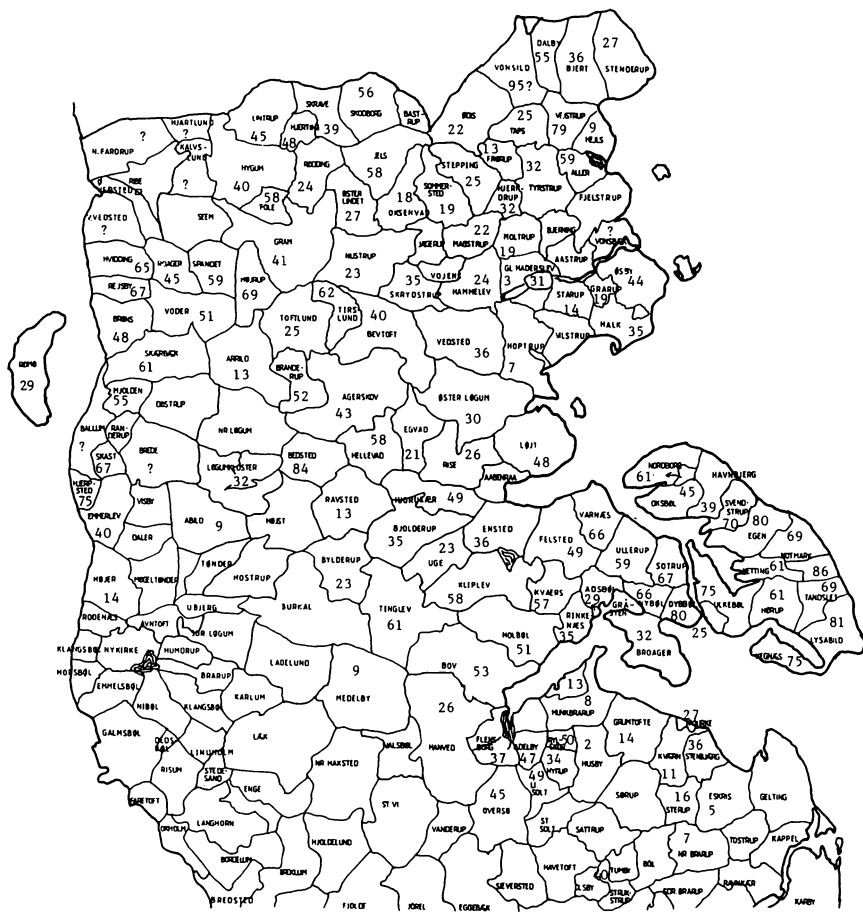
Kort VIII: Adresse fra »Den slesvigske Forening« 1849/50

vil der være mange lokale tilfældigheder, bestemt af adresseindsamlingernes effektivitet, og man bør derfor nøjes med de store træk. Størst tilslutning opnåede adresserne på det danskbesatte Als, i Sundeved, i størstedelen af Aabenraa amt, Flensborg og omegn, den nordvestlige del af Nord-slesvig, omkring Agerskov-Bevtoft-Tirslund samt helt i nordøst. Haderslev-egnen har i forhold til den ret stærke udbredelse af den danske bevægelse her allerede før 1848 en ret ringe tilslutning. Måske har man ikke følt det så nødvendigt gentagende at markere sit danske sindelag her.

I Tønder amt var tilslutningen i Slogs herred problematisk. Ganske vist var der underskifter fra sogne som Abild, Løgumkloster, Ravsted, Byl-

Kort IX: Maksimalt antal danske underskrifter i pct. af voksne mænd

derup og Tinglev, men det virker lidt tilfældigt, hvor vidt herredet kom med i indsamlingerne, og kun i Tinglev var tilslutningen virkelig markant. Som en isoleret dansk ø midt i det slesvig-holstenske Midt- og Sydangel må nævnes Strukstrup sogn med en tilslutning på fire femtedele af de voksne, mandlige beboere. Ellers var tilslutningen på denne egn forsvindende. Det samme gjaldt i sognene på gysten i Sydslesvig, og i Nordfrisland var den lig nul udenfor de kongerigske enklaver på Amrum og

Vesterland-Før²⁸. Mens den slesvig-holstenske bevægelse stod stærkt i øst og vest, var det i Sydslesvigs midtland mere en udbredt passivitet overfor den nationale konflikt, som bevirkede den ringe tilslutning til de danske adresser²⁹.

Samlet viser Treårskrigen adresser, at den danske bevægelse udvidede sit område, så særlig det nordlige Als, Aabenraa amt og Flensborg by og omegn kom med.

Den danske bevægelses sociale forankring.

For at sammenkæde den danske bevægelses udvikling med de økonomiske og sociale forhold er det ikke blot nødvendigt at fastlægge bevægelsens udbredelse i de forskellige erhvervsøkonomiske regioner – en undersøgelse af dens tilslutning i de forskellige sociale lag er lige så uomgængelig.

Den danske bevægelses første foregangsmænd var en håndfuld akademikere. Mest kendt er de to professorer fra Kiel: juristen Christian Paulsen, født i Flensborg, og den norskfødte litteraturhistoriker Chr. Flor, som oprindeligt var teolog. Mens Paulsen først og fremmest var teoretikeren, både hvad angår de statsretlige forhold og sprogspørgsmålet, blev Flors indsats primært organisatorens og inspiratorens³⁰.

Japsen fremhævede i sit foredrag fra 1973, at den oprindeligt socialt begrundede bondebevægelse i Nordslesvig »nødvendigvis« måtte antage en national farve³¹. Dette forekommer ikke umiddelbart indlysende. Det kan ikke afvises, at bondebevægelsen ville have holdt sig til et rent socialt program, dersom dens sprogkrav straks var blevet imødekommet i 1836, før der gik nationalpolitik i sagen. Når bondebevægelsen udviklede sig til en national dansk bevægelse, er der svært at se en anden årsag hertil end netop Flors og Paulsens indvirkning på den. De så, at der i bondebevægelsen bød sig en mulighed for at skaffe folkelig opbakning bag deres krav om det danske sprogs ligeberettigelse, og den mulighed udnyttede de.

Påvirkningen begyndte, da Paulsen i vinteren 1835 trådte i forbindelse med ovennævnte stænderdeputeret Nis Lorenzen, hvem han sendte sit

28. Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig, s. 91f.

29. Også til de slesvig-holstenske, jfr. Alexander Scharff: Zeugnisse deutscher Volksgeschichte aus dem Herzogtum Schleswig 1848-1850. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 81, 1957, s. 155-180, især s. 172.

30. Se generelt om den danske bevægelses foregangsmænd Sønderjyllands Historie IV, s. 121-124, 176-178, 211-229.

31. Japsen Betragtninger s. 65.

skrift »Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig« fra 1832. I februar 1836 sendte Paulsen udkast til sprogpetitioner. Samme år skrev eller inspirerede Flor Lorenzens tale ved forelæggelsen af de indsamlede petitioner i stænderforsamlingen. Samarbejdet fik dog først bredere betydning, da bogbinder Nis Chr. Nissen fra Haderslev henvendte sig til Paulsen i 1836 efter at have læst hans 1832-skrift³². Nissen erfarede i 1837, at urtekræmmer og landhandler Peter Chr. Koch i Gl. Haderslev gik med planer om at udgive et ugeblad på dansk. Nissen satte Koch i forbindelse med Flor og Paulsen, og resultatet af denne kontakt blev efter en række besværligheder bladet »Dannevirke«, der udkom første gang i juni 1838. Bag »Dannevirke« stod foruden Flor og Paulsen tre andre akademikere, herredsfoged C. von Wimpffen i Flensborg, der dog allerede døde i 1839, læge Claus Manicus i Eckernførde og pastor Jørgen Hansen i Notmark på Als.

Kort efter, at »Dannevirke« begyndte at udkomme, modtog Flor en henvendelse fra urmager Frederik Fischer i Aabenraa, der i 1839 begyndte at udgive et dansksindet blad i sin hjemby, først på tysk, men fra 1840 på dansk under navnet »Ugeblad for Aabenraa«. Fischer støttede sig som Koch i udstrakt grad på Flor og hans meningsfæller. Et tredje danskorienteret blad, det tyskskrevne »Flensburger Zeitung« fra 1840, havde kredsen omkring Flor mindre indflydelse på; det afspejlede først og fremmest de flensborgske storkøbmænds materielt begrundede interesse i et fortsat tilhørsforhold til den danske helstat³³.

I sin begyndelse var den danske bevægelse altså sat i værk af en kreds af akademikere, hvis inspiration imidlertid kom ret forskellige steder fra: fra romantikken, Grundtvig, oplysningsfilosofien og konservativ helstatspatriotisme. Forbindelsen til befolkningen gik via et par småborgere, der selv meldte sig til den udsatte post, som det var at være bladudgiver, når man ikke havde et sikkert økonomisk fundament³⁴.

Befolkningen – det ville i første række sige *gårdmandsstanden*. Det var aldeles overvejende herfra, at støtten til de sprogpoltiske petitioner fra 1838-1840 og til »folkeadressen« fra 1847 kom. Den procentvise sociale sammensætning af underskriverne 1838-47 var følgende³⁵:

32. Ellers havde Paulsens pjece fra 1837, *Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig*, større betydning for udbredelsen af hans synspunkter, jfr. J. Runge: *Sønderjyden* Chr. Paulsen, Flensborg 1981, s. 178, 196.

33. Schultz Hansen *Danskheden i Sydslesvig*, s. 37-43.

34. Vedr. ideologiske forhold især Runges i note 32 anførte værk.

35. Rohweder s. 318f, folkeadressen jfr. note 22.

Socialgruppe	1838 radikal	1838 moderat	1840 takadresse	1847 »folkeadr.«
Præster	0	0	0	0
Degne, lærere	1	1	2	1
Andre embedsmænd	0	0	0	0
Bondeembedsmænd*	7	4	2	3
Gård- og bolsmænd	77	66	63	64
Husmænd	8	13	11	29
Købmænd og kromænd	0	1	3	1
Håndværkere	1	4	9	0
Inderster	6	8	5	1
Tjenestekarle	0	1	2	0
Andre	0	1	2	1
I alt	100	100	100	100
Antal m. erhvervsang.	553	367	2256	1317
Antal u. erhvervsang.	9	12	494	54
I alt underskrivere	562	379	2750	1371**

* Sognefogder, sogneforstandere, sandemænd, kirkeværger og synsmænd.

** I opgørelsen er kun medtaget 37 sogne, hvor erhverv er angivet hos mindst 80 % af underskriverne.

Den radikale version af adressen fra 1838 ønskede også dansk indført som kirke- og skolesprog i Mellemslesvig, hvor folkesproget var dansk, mens de moderate holdt sig til Nordslesvig. Flere af dem vendte sig endvidere imod for vidtgående danske krav og imod, at sprogspørgsmålet fik en national drejning bort fra det praktiske.

Da bondeembedsmændene gennemgående var gårdbrugere, fås, at to tredjedele af underskriverne eller derover var gårdmænd³⁶. Lagene under

36. Rohweder forsøgte også at skelne mellem tilslutningen til h.h.v. den radikale og den moderate adresse i de forskellige lag. Han fandt, at den moderate adresse især blev underskrevet af »gårdbesiddere« og »bønder«, den radikale af »gårdmænd« og »bolsmænd«. Ifølge Rohweder skulle gårdbesiddere og bønder være mere velstående end gårdmænd og bolsmænd og tilslutningen til den moderate version især komme fra de øvre lag af bondestanden. Denne skelnen er næppe holdbar, idet Rohweder overser, at bolsmand ikke i Sønderjylland som i kongeriget betød »lille gårdejer«, men generelt anvendes for gårdmænd, særlig på Als (Rohweder s. 164ff. Håndbog for danske lokalhistorikere, Kbh. 1952-56, s. 165 (P. Kr. Iversen)). Imod en sådan skelnen taler endvidere, at den moderate havde fået forholdsvis større tilslutning blandt husmændene, mens bondeembedsmændene, i reglen de mest velhavende gårdmænd, i højere grad havde sluttet op om den radikale version.

gårdmandsstanden viste som helhed en klart mindre, men stigende tilslutning, hvorimod interessen fra embedsmændenes side var lig nul, når der ses bort fra de få lærere.

Mens adresserne viser, hvem der var den danske bevægelses *tilhængere*, fremgår det af »Den slesvigske Forening«s protokol, hvilke sociale lag de mest aktive og *organiserede* tilhørte³⁷:

Socialgruppe	Kongeriget		Nordslesvig	
	medl.	procent	medl.	procent
Godsejere, proprietærer, møllere	11	13	4	1
Købmænd, fabrikanter, apotekere	20	24	4	1
Liberale erhverv	4	5	4	1
Embedsmænd	13	15	3	1
Præster	3	4	10	2
Lærere	3	4	16	3
Studenter	17	20	2	0
Håndværkere	5	6	30	6
Gårdejere, forpagtere, bestyrere	5	6	352	73
Husmænd	0	0	36	7
Kromænd	1	1	10	2
Andre og uden angivelse	3	4	12	2
I alt	85	100	484	100

Mens »Den slesvigske Forening«s støttemedlemmer i kongeriget næsten alle hørte hjemme i de borgerlige lag, udgjorde gårdmændene tæt på tre fjerdedele af medlemmerne i Sønderjylland. Her var tilslutningen fra borgerlige kredse derimod yderst ringe. Denne fordeling kan ikke overraske. Når tilhængerskaren så udpræget bestod af gårdmænd, måtte den organisation, som udgik heraf, også gøre det³⁸.

Som det allerede fremgik af analysen af den danske bevægelses geografiske udbredelse, slog den før 1848 slet ikke igennem i byerne. I *Haderslev*

37. Miroslav Hroch har i sin bog *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985, s. 119 en opgørelse over Den slesvigske Forenings medlemmer, som imidlertid ikke skelner mellem medlemmerne nord og syd for Kongeåen. Den her bragte opgørelse bygger på Hiort-Lorenzens udgave af protokollen, jfr. note 19.

38. Hrochs opgørelse (s. 121) over erhvervet hos fædrene til Rødding højskoles elever viser, at 80 % kom fra bondehjem.

var Nissen og Koch isolerede. Kochs forsøg på at få underskrivere her på sprogadressen fra 1838 slog fejl. En kongetro adresse ved tronskiftet i 1839 fik 180 underskrifter, men var mere udtryk for en loyal indstilling end for et egentligt dansk sindelag. Da den ledende personlighed i den slesvigske liberalisme, købmand Peter Hiort Lorenzen, i 1840 forlod den slesvig-holstenske lejr og i stedet opnåede en fremtrædende position i den danske bevægelse, ændrede det ikke videre ved stillingen i hans hjemby. Kun et fåtal af de liberale i Haderslev fulgte ham. Kochs forsøg 1843-44 på at samle de få tilhængere i byen lykkedes heller ikke rigtigt. Foreningen »Cimbria« blev standset af myndighederne, og sangforeningen »Braga« fra 1844 blev ikke nogen større succes. Småborgerne i Haderslev var stadig kongetro, det viste deres modstand mod de slesvig-holstenske faner under kongebesøget i 1844, men de var under økonomisk pres fra det slesvig-holstensksindede borgerskab og forholdt sig derfor helt passive³⁹.

I *Aabenraa* var situationen stort set den samme. Heller ikke her fik Hiort Lorensens omsving nogen betydning. Som Koch førte Fischer en småborgervenlig, antiliberal politik i sit blad, men heller ikke han fik videre tak derfor i form af håndværkeres eller småhandlendes støtte. Japsen skrev ganske vist i sit værk om den nationale udvikling i byen følgende: »Mens liberalismen mod nord og syd afslørede sig som en overklassebevægelse, blev tidens store krav om national frigørelse og samling i Nordslesvig gjort til virkelighed af bønder og byernes småkårsfolk«⁴⁰. Bønderne – det var rigtigt – men byernes småborgere og arbejdere? Japsen understregede selv, at småborgerne var passive. Deres skyttelav var således for svagt til at yde det slesvig-holstenske borgerskab modspil med helstatspatriotisme og kongetroskab⁴¹.

Derimod fremdrog Japsen nogle værftsarbejderes demonstration i 1845 som et bevis på arbejderklassens grundlæggende dankhed. I forbindelse med stænderdeputeret Gülichs besøg i august 1845 blev der hejst et slesvig-holstensk flag på Paulsens skibsværft. Som i Haderslev vakte dette symbol harme. En skare på ca. 40 skibstømrere og andre håndværkssvende gik i demonstrationsoptog til Hjelm skov, hvor der skulle finde en sangfest sted til ære for Gülich. Skibstømrerne havde Dannebrog i spidsen for optoget og sang danske sange under marchen. Skønt alt forløb fredeligt, modtog adskillige af deltagerne dagen efter deres opsigelse hos deres

39. Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800-1945, I, Haderslev 1975, især s. 331f, 340, 346f, 349, 351.

40. Japsen Aabenraa s. 161.

41. Sst. s. 226f. Lars N. Henningsen: Aabenraa Skyttelav 1734-1984, Aabenraa 1984, s. 48-52.

arbejdsgivere⁴². Denne markering af kongetroskab, som Fischer og Koch støttede i deres blade, overfortolkedes dog nok af Japsen. Demonstrationen var trods alt en enkeltstående handling, og det er ikke dokumenteret, at skibstømmerne stod bag lignende aktioner – før 1848. Det synes som Japsen med holdepunkt i denne demonstration i 1845 og skibstømmernes aktioner i 1848 også forudsætter, at de var den danske bevægelses grundlag i de mellemliggende år. Det er der næppe belæg for, derimod begyndte småborgerskabet at markere en mere aktiv danskorienteret indstilling i 1847-48, blandt andet med dannelsen i februar 1848 af foreningen »Union«, der under farver Martin Bahnsens ledelse begyndte med 45 medlemmer⁴³.

I *Flensborg* var hovedparten af borgerskabet i anden halvdel af 1830-erne tilhængere af den slesvig-holstenske liberalisme, men 1840-41 vendte stemningen til fordel for den nedarvede danskorienterede helstatspatriotisme – med en stærk understregning af Slesvigs selvstændige status. I denne by bestod der således ikke som i Haderslev og Aabenraa noget slesvig-holstensk pres fra oven på småborgere og arbejdere. Alligevel var disse lag overvejende passive, måske fordi man så sin kongetro skabet varetaget på bedste vis af købmændene. Der var således intet incitament til at spille en anden rolle end statistens ved kongebesøg o.l. Eneste aktivt danskorienterede gruppe i småborgerskabet var Sct. Knudsgildet med hjulmagermester J. H. J. Kruse i spidsen. Gildet markerede gentagne gange sin kongetro, statspatriotiske indstilling⁴⁴.

Fælles for Haderslev, Aabenraa og Flensborg var, at der blandt småborgerne og i hvert fald i Aabenraa også hos håndværkssvendene fandtes en kongetro, danskorienteret indstilling, som i enkelte situationer blev udløst i aktioner vendt mod alt for åbenlyse slesvig-holstenske manifestationer. Men den danske bevægelse formåede ikke at udnytte dette potentiel til en politisk organisering på linje med den, der med bønderne i Haderslev amt blev opnået i »Den slesvigiske Forening«. Kun i *Sønderborg* sluttede borgerskabet nævneværdigt op omkring Peter Hiort Lorenzen, da han i 1840 forlod den slesvig-holstenske bevægelse til fordel for den danske. Her opnåede han således valg til stænderne i 1841, men sønderborgernes viden betydning for den danske bevægelse forblev lokal. Byen stillede ingen P. Chr. Koch eller Fr. Fischer, fik heller ingen dansk avis⁴⁵.

42. Japsen Aabenraa s. 227-230.

43. Sst. s. 230-232.

44. Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig, s. 29-67, om Knudsgildet s. 53-56.

45. Den nationale udvikling i Sønderborg er ikke på dybtgående undersøgt som for de øvri-

Ligesom slesvig-holstenismens fremtoning som en revolutionær bevægelse i marts 1848 fremkaldte en kraftig dansk modreaktion i flere egne, hvor den danske bevægelse hidtil havde stået svagt, betød den også en aktivisering af hidtil politisk passive lag i by og på land.

De første markeringer af et antislesvig-holstensk, kongetro sindelag kom hurtigt efter dannelsen af den provisoriske regering og den slesvig-holstenske væbning 23.-24. marts. Bønderne søgte flere steder ved opløb at aftvinge embedsmændene loyalitetserklæringer til fordel for kong Frederik VII, ligesom de arrangerede bevogtnings- og stafettjeneste⁴⁶. Byernes arbejdere og småborgere var ikke mindre ivrige. I Haderslev lykkedes det borgmester Lassen i forening med småborgernes borgervæbning at hindre de lokale slesvig-holstenerne i at gennemtvinge byens anerkendelse af den provisoriske regering⁴⁷. I Aabenraa demonstrerede skibsbyggere og søfolk heftigt imod bystyrets anerkendelse af den provisoriske regering⁴⁸. Også i Flensborg valgte bykollegierne at anerkende denne, ikke fordi man delte de slesvig-holstenske synspunkter, men fordi man ville opretholde roen og handelen ved at bøje sig for den faktiske magthaver. Dette udløste imidlertid kraftige protester fra byens småborgere og arbejdere. Et oprør imod oprørerne skal nær være brudt ud⁴⁹.

Da de danske tropper rykkede frem og sejrede ved Bov, hilstes de med begejstring af byernes danskorienterede indbyggere⁵⁰. Nederlaget ved Slesvig i påsken 1848 og den påfølgende besættelse ved de preussiske tropper hindrede ikke, at der fortsat blev demonstreret imod slesvig-holstenerne. De slesvig-holstenske myndigheder frygtede, at det skulle komme til revolution i den danske underklasse. 1848 var ikke blot de nationale, men også de sociale revolutioners år⁵¹.

Adresserne fra Treårskrigen tid vidner ligeledes om, hvordan den danske bevægelse nåede længere ned i den sociale pyramide end før. Selvom adresserne ikke konsekvent har anført underskrivernes sociale status, er der ingen tvivl om dette. Materialet er så stort, at der her kun skal bringes enkelte stikprøver.

ge østslsvisgske købstæder, se dog Jakob Randrup: Peter Hiort Lorenzen og Stændervalget 1841. Aarsskrift for Sønderborg Statsskole 1930, s. 46-79, særlig s. 64-79.

46. Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen, I, Kbh. 1959, s. 56-62, 77-79.

47. Fangel s. 366-370.

48. Japsen Aabenraa s. 236f. Generelt synes denne befolkningsgruppe at have været meget aktiv på dansk side, se Fangel s. 370 og Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig, s. 96, anm. til tabellen.

49. Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig, s. 73f.

50. Fangel s. 371, Japsen Aabenraa s. 237f, Schultz Hansen s. 74f.

51. Japsen Aabenraa s. 239, Schultz Hansen s. 76f.

Adressen fra november 1848 fra *Aabenraa by* havde ifølge Fr. Fischer fået følgende tilslutning fra de forskellige sociale lag⁵²:

fra handel, søfart, håndværk og andre næringsdrivende borgere (heriblandt 130 husejere)	219
fra bosiddende familiefædre af arbejdsklassen	180
fra arbejdere og konditionerede, der ikke har fast bopæl i staden, men dog efter den tyske valglov er valgberettigede	ca. 60

Arbejderklassens andel var 52 %. I *Flensborg* var der på adressen fra november 1848 og på Klewings adresse fra august 1849 tilsammen 1964 navne, som socialt fordelte sig således⁵³:

købmænd, mæglere, fabrikanter m. tjenestefolk, læger, advokater, overordnede embedsmænd	9 %
håndværksmestre m. tjenestefolk, skipperne, underordnede embedsmænd, bogholdere, skrivere	11 %
håndværksmestre og fabrikanter uden tjenestefolk, høkere, gæstgivere, vognmænd, styrmænd	29 %
svende og ufaglærte arbejdere, sømænd, fiskere, tjenestefolk . . .	51 %

Arbejderklassens andel var her næsten nøjagtig som i *Aabenraa*. Fra *Haderslev* giver de bevarede adresser ingen oplysninger om underskrivernes erhverv. Det høje antal underskrivere her, 536 fra januar 1849 og 633 på en lokal dansk adresse fra januar 1850, forudsætter imidlertid, at tilslutningen fra de nedre lag har været betydelig (der var ca. 1700 voksne mænd i byen, hvoraf arbejderklassen vel har udgjort halvdelen)⁵⁴. En liste, udarbejdet af den slesvig-holstensk sindede subrektor Michelsen over dansk-sindede og indifferente fattigskatbetalere viser desuden en stor tilslutning fra håndværksmestre og andre småborgere. Men da listen kun medtog få arbejdere, eftersom arbejderne sjældent betalte fattigskat, kan den ikke sige noget om danskhedens udbredelse i de nederste sociale lag⁵⁵.

Fra *Sønderborg* foreligger kun et spinkelt materiale: de 201 underskrifter fra Klewings adresse, hvoraf kun et fåtal tilhørte arbejderklassen. Derimod var der mange håndværkere, formodentlig altovervejende selvstændige.

52. Opgørelse på adressen fra *Aabenraa*, jfr. Japsen *Aabenraa* s. 246.

53. Schultz Hansen s. 96.

54. Fangel s. 390.

55. Sst. s. 399-403, fig. s. 404.

På landet var der ligeledes tale om en socialt bred tilslutning til adresserne med mange underskrivere fra underklassen. Fra det store materiale skal der her gives nogle eksempler fra de forskellige hjørner af landsdelen. I *Løjt sogn* ved Aabenraa satte indsamleren af adressen fra november 1848, lærer P. Nissen, gårdmændenes antal til 70 og store og små husejere til 140, mens resten af de ca. 350 underskrifter kom fra »ledige personer, hvortil regnes styrmænd, matroser, tjenestetyende og lejeinderster«⁵⁶. I *Hørup sogn* på Als delte man underskriverne i fem kategorier:

Bolsmænd (d.e. gårdmænd)	62
Kådnere (d.e. husmænd)	33
Inderster	90
Aftægtsfolk	30
Husfolk	19
Ialt med præst og degn	236

Også her var der stor tilslutning i underklassen, dog ikke som f.eks. i nabosognet Ulkebøl fra tjenestekarle. Fra den nordvestlige del af Nordslesvig kan *Hygum sogn* tjene som eksempel. Adressen fra januar 1849 havde her fået denne tilslutning i de forskellige lag:

Provst, kapellan, lærere	4
Gårdmænd	67
(Land)bolsmænd, husmænd	28
Kromænd	3
Håndværkere	13
Uden angivelse	3
Ialt	118

I *Hygum* var der således forholdsvis flere gårdmænd. I flere sogne lod man kun gårdmændene og landbolsmændene, d.v.s. jordbesidderne, skrive under, f.eks. i *Sommersted*, hvor det angivelig skete på grund af tidsnød.

I Nordslesvig var der i alle landsogne, hvorfra der indkom adresser, altid et større antal gårdmænd, i reglen også husmænd blandt underskriverne, hvorimod underklassens repræsentation på listerne mere vekslede

56. Opgørelse på adressen fra *Løjt*, jfr. *Løjt sogns historie*, Aabenraa 1988, s. 215 (Carsten Porskrog Rasmussen).

efter dens lokale betydning (størst i øst) og indstillingen hos indsamlerne. I *Flensborgs omegn* udgjorde gårdmændene en betydelig del af underskriverne i Bov, Hanved, Lille Solt og Hyrup sogne. I sognene Adelby, Munkbrarup, Grumtofte, Kværn, Nykirke, Stenbjerg, Sterup og Eskris – altså længere inde i Angel – var det derimod helt overvejende husmænd, håndværkere, arbejdere og tjenestefolk, som skrev under. Her var gårdmandsstanden mest slesvig-holstensk sindet⁵⁷.

En samlet vurdering af adressernes vidnesbyrd om den danske bevægelses sociale forankring under Treårskrigen giver, med skyldig hensyntagen til de lokale forskelle, som resultat, at tilhængerne både i by og på land kom fra et bredt socialt spektrum, idet der dog var få embedsmænd på listerne. Tyngdepunktet fandtes imidlertid i middelklassen og arbejderklassen.

I de *organisationsdannelser*, som fandt sted, var det overvejende middelklassen, der dominerede⁵⁸: (se tabel næste side).

Den danske bevægelse og bondepolitikken

Der er i forskningen almindelig enighed om, at *kongetroskaben* spillede den afgørende rolle for de nordslesvigske bønders og småborgeres politiske stillingtagen⁵⁹. Mere omdiskuteret er den ideologiske sammenhæng, som kongetroskaben var en del af.

G. Japsen vendte sig i sit foredrag »*Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848*« imod den nationalliberale, romantiske opfattelse af bondestanden forud for dens nationale »opvågnen« som en sløv, underdanig almue, der fordummet af årtiers absolutistisk indoktrinering var nedsunket i en naiv royalisme. Han hævdede i stedet, at bondestanden i Nordslesvig var besjælet af en udbredt og levende statspatriotisme, hvorved han forstod den fællesskabsfølelse, som samlede sig om den dansk-slesvigsk-holstenske helstat, dens symboler og institutioner, fremfor alt den enevældige konge. Sprogforskellene mellem de danske og tyske dele

57. Schultz Hansen s. 108-111.

58. Fangel s. 426, Japsen Aabenraa s. 248, Schultz Hansen s. 111ff, Wittes i note 12 nævnte afhandling 1976, s. 7ff.

59. Vel skarpest formuleret af Japsen: »I virkeligheden var der kun een sikker spire til en national holdning i den danske bevægelses første periode, og det var den næsten grænseløse hengivenhed for den enevældige konge i København og dermed en levende uvilje mod alt, hvad der ville afbryde denne forbindelse til fordel for en nærmere tilknytning til Tyskland« (Betragtninger s. 66).

Navn	Område	Opr. år	Medl.	Vigtigste soc. grupper
»Harmonien«	Haderslev	1849	82	21 % købm. og fabrik. 61 % håndværkere og småhandlende 4 % intellektuelle 7 % landmænd
»Frederiks-klubben«	Aabenraa	1848	129	20 % købmænd 67 % håndværkere 4 % intellektuelle 9 % landmænd
Den slesvigske Forening	Flensborg filial	1849	391	23 % købm. og fabrik. 60 % håndværkere og småhandlende 4 % søfolk 4 % intellektuelle 9 % arbejdere
	Aller filial	1850	16	To degne, resten gårdmænd
	Tinglev filial	1850	?	Næsten 2/3 gårdmænd
	Gråsten filial*	1849	339	Ca. 45 % gårdmænd, 17 % daglejere og teglværksarb. fra Broager, resten håndværkere og søfolk
	Bov filial	1850	35	20 gårdmænd
	Skovsende filial	1850	112	10 % gårdmænd 43 % husm. og håndv. 13 % arbejdere
	Østangel filial	1850	150	(uvist, men sikkert som Skovsende)

* 1850 udskiltes Felsted filial.

af monarkiet havde her ingen betydning, og Japsen gav eksempler på, hvorledes den danske konge og stat lovpristes i højstemte vendinger i digte på tysk.

Statspatriotismen var et produkt af det sene 1700-tals oplysningsfilosofi og næredes især af embedsmænd og borgere i *byerne*. Men ifølge Japsen sivede statspatriotismen derfra ud til bønderne, efterhånden som disse inddrogtes i den borgerlige økonomi⁶⁰. Dette har Anders Pontoppidan-Thyssen opponeret imod – givetvis med rette⁶¹. Japsens belæg for en statspatriotisk følelse på landet i Haderslev østeramt allerede omkring år 1800 er nemlig meget svage, hvad han da også selv åbent indrømmede⁶². Han støttede sin argumentation på tidsskriftet »Haderslevsk Maanedsskrift til almennyttige Kundskabers Udbredelse«, der udkom 1793-94 i en danskpatriotisk ånd. Men da dette tidsskrifts udbredelse i landområderne er ukendt, er det intet stærkt indicium. Det samme gælder løjtdegnen Hans Mikkelsens digtning fra slutningen af 1700-tallet, som Japsen også fremdrog. Den viser nok en afstandtagen hos digteren til bønderns brug af det tyske sprog, men heller ikke her er repræsentativiteten nærmere afklaret⁶³. At netop lærerne skulle være den kanal, der ledte statspatriotismen fra byernes borgerskab og ud til bønderne, kan næppe siges at være påvist⁶⁴.

Da den nationale konflikt brød ud omkring 1840, betød helstatspatriotismen stadig meget for borgerskabets nationale stillingtagen, mest i Flensborg, mens den i Haderslev og Aabenraa var under nedbrydning⁶⁵. Sandsynligvis havde den også betydning for småborgerskabets kongetro indstilling. I modstanden mod de slesvig-holstenske faner i Haderslev og Aabenraa og forkærligheden for Dannebrog kan man øjne en dyrkning af flaget som symbol, og i skyttelavene i Flensborg og Aabenraa forekom klare statspatriotiske markeringer⁶⁶.

Med til statspatriotismen hørte nemlig som påpeget af Japsen selv ikke blot kongetro, men også en dyrkelse af nationale symboler som flaget, flåden, København som monarkiets hovedstad, lovprisningen af regeringens økonomiske reformpolitik og generelt milde styre af undersåtter-

60. Japsen Statspatriotisme s. 108 (jfr. note 7).

61. Pontoppidan-Thyssen s. 291.

62. G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, Aabenraa 1968, s. 216. Jfr. Japsens understregning af, at det patriotiske røre i Aabenraa under Englands-krigene ikke bredte sig til amtets landsogne, Japsen Aabenraa s. 46.

63. Japsen Skolevæsen s. 219ff.

64. Sst. s. 391.

65. Schultz Hansen s. 33-36, Japsen Aabenraa s. 104, Fangel s. 339-40.

66. Jfr. note 41 og 44 om skyttelavene.

ne m.v. At påvise disse elementer i de nordslesvigske bønders tankegods i den her behandlede periode vil imidlertid blive meget vanskeligt. De spillede nemlig ud fra det bevarede kildemateriale at dømme ikke nogen nævneværdig rolle⁶⁷.

Må således »helstatspatriotismen« afvises som forklaring på den nordslesvigske bondes nationale stillingtagen i 1840-erne, eller i hvert fald kraftigt betvivles, bliver der dog en anden mulighed tilbage. Japsen nævnte i sit foredrag fra 1973, at helstatspatriotismen hos de nordslesvigske bønder havde sin rod i den førnationale forestilling om kongen som værner om de små i samfundet⁶⁸. Men det er næppe nødvendigt at tage omvejen over helstatspatriotismen for at forklare bøndernes danske bevægelse i 1840-erne. *Anders Pontoppidan-Thyssen* har nemlig foretaget en meget overbevisende sammenkobling af den tidlige danske bevægelse i Haderslev amt med den *bondepolitik*, som bønderne her førte fra 1830-erne. Ifølge Pontoppidan-Thyssen var det således »snarere bondestanden som sådan, der »vågnede« end danskheden«⁶⁹.

Pontoppidan-Thyssen har særlig peget på en langstrakt konflikt i 1830-erne og 1840-erne mellem bønder og embedsmænd i Haderslev østeramt om *tienden*. Denne afgift til kirken blev stadig ydet i naturalier, og med de stigende priser på landbrugsprodukter var det bøndernes ønske at få den afløst af en pengeydelse, således som det var sket andre steder. Endvidere var bønderne utilfredse med, at tienden blev administreret af en fælles kirkekasse, som lededes af embedsmænd, og ikke af de lokale kirker. Ved at sende deputationer og petitioner direkte til Frederik VI og Christian VIII søgte bønderne forgæves at få deres synspunkter sat igennem.

Tiendespørgsmålet var altovervejende aktuelt i Østeramtet (Haderslev provsti), mens det i Vesteramtet (Tørninglen provsti) ikke udgjorde noget konfliktstof mellem bønder og embedsmænd. I denne forskel ser Pontoppidan-Thyssen en væsentlig grund til, at den danske bevægelse 1840-46 var mest aktiv i Østeramtet⁷⁰. Kun her gav bondepolitikken en rigtig mobiliseringsbasis, som »Dannevirke« efter bedste evne søgte at udnytte ved at give plads for et stort antal indlæg til fordel for bøndernes synspunkter. »Den slesvigske Forening« tog da også straks efter sin grundlæggelse tiendesagen op ved at indsende en petition til kongen, og senere nedsattes en særlig tiendekommission indenfor foreningen.

67. Det ses i hvert fald ikke i »Dannevirke« 1838-48.

68. Japsen *Betragtninger* s. 66.

69. Pontoppidan-Thyssen s. 308.

70. Om tiendesagen sst. s. 308-310, 330-331.

»Dannevirke« gav også plads for andre indlæg til fremme af bondestandens økonomiske og sociale interesser. Flors strategi, at »Dannevirke« skulle skrive for bonden, blev virkelig fulgt. Også Peter Hiort Lorenzen gik stærkt ind for, at bladet tog sig af bøndernes materielle interesser. Særlig i bestræbelserne på at ophæve hertugen af Augustenborgs jagtret på bøndernes marker på Als, i Sundeved og Lundtoft herred var han ivrig – hertugen var jo hans politiske hovedfjende. Hiort Lorenzen opfordrede også til, at bladet vendte sig imod hoveriet – som dog næppe var særligt tyngende sammenlignet med kongeriget. Blandt de sager om godsejernes dominans over fæstebønderne, som »Dannevirke« tog op, bør endelig nævnes afskaffelsen af den adelige patrimonialjurisdiktion, d.v.s. godsernes status som selvstændige retsområder⁷¹. Den slesvigske Forening, der i sit første møde havde besluttet at »virke til folkets gavn ved befordring af petitioner, deputationer til kongen og andre lovlige midler«, arbejdede for at gennemføre de samme krav⁷².

Andre af bondestandens ønsker var snarere rettet imod embedsmændene. Det gjaldt ønsket om indførelse af en fri kommunalforfatning i lighed med kongerigets lov om sogneforstanderskaber fra 1841 og kravet om indseende i amtsregnskabet samt en reform af sportelvæsnet. Også bestræbelserne på at få oprettet forligelseskommisioner kan ses i denne sammenhæng. Herigennem kunne bønderne selv indbyrdes ordne mindre stridigheder uden myndighedernes medvirken – og uden den dyre bistand fra de mange advokater, som fandtes i hertugdømmet Slesvig, fordi retsforholdene her var så indviklede⁷³.

I nøje sammenhæng med ovennævnte krav fra bondestanden skal ønsket om indførelse af dansk rets- og administrationsprog ses. Dette var simpelthen en nødvendighed, hvis bønderne skulle deltage i det lokale styre og ikke overlade alt til embedsmænd og advokater. Den lyst til øget indflydelse i egne anliggender, som bl.a. ønsket om en kommunalforfatning var udtryk for, førte til kravet om bedre undervisning ud over almue-

71. Sst. s. 288. P. Hiort Lorenzen til Koch 24.7. 1841, trykt hos Lauridsen IV, s. 280. Se om hertugens jagtret også Dannevirke 6.9. 1838, 16.3 og 12.10. 1844, 17.1. 1846 og H. R. Hiort-Lorenzen i Sønderjyske Årbøger 1890, s. 220ff. Om hoveriet og patrimonialjurisdiktion: Dannevirke 31.7. 1841, 26.10. 1842 og 10.2. 1844.

72. Den slesvigske Forenings protokol, gengivet af H. R. Hiort-Lorenzen, Sønderjyske Årbøger 1890, s. 134.

73. Pontoppidan-Thyssen s. 310. *Kommunalforfatning* også Dannevirke 26.6. 1844 og marts 1846, især 14.3; Hiort-Lorenzen s. 220ff (Den slesvigske Forenings resolution). *Amtsregnskabet*: sst. s. 188, 190. *Sportelvæsen*: Dannevirke 6.9. 1838. *Forligelseskommisioner*: Hiort Lorenzen s. 143ff. Et krav om almindelig værnepligt tiltrådtes af L. Skau, men blev ikke officiel politik, Dannevirke 26.11. 1845.

skolen, hvilket som bekendt førte til oprettelsen af højskolen i Rødding i 1844 i Den slesvigske Forenings regi. Den udbredte benyttelse af de bogsamlinger, som det med hjælp fra venner af den slesvigske sag i København lykkedes at få etableret i mange sogne, kan også ses som en udløber af bondestandens ønske om øget indflydelse på samfundslivet.

Højskolen og bogsamlingerne og indførelsen af dansk rets- og administrationsprog var ønsker og krav, som bondebevægelsen formulerede efter tilskyndelse fra den danske bevægelses foregangsmænd, især Paulsen, Flor og dennes tro væbner Koch. De øvrige krav havde mere deres udspring i traditionel bondepolitik. Dansk landbrugshistorisk forskning har påvist, at bondestanden også forud for landboreformerne langt fra var nogen underkuet og pacifiseret almue. Tværtimod var bønderne ofte i stand til at virke sammen om en interessevaretagende politik, også når det kunne føre til konflikt med godsejere og embedsmænd. Disse modspillere gik under betegnelsen »de store«, og i bondens øjne svor de sig sammen for at hindre bonden i at opnå hans »ret«, hvormed man oftest mente sædvane-retten. Det middel, man gerne benyttede for at få sine krav imødekommet, var en direkte klage til den enevældige konge, udenom hans embedsmænd. Kongen blev nemlig anset som værner for de upriviligerede medlemmer af samfundet⁷⁴.

Det samfundsbillede, som hørte sammen med den traditionelle bondepolitik, var endnu udbredt i Nordslesvig i 1830-erne og 1840-erne. Det gjaldt blandt andet »sammensværgelsesteorien«, troen på, at »de store« stod sammen om at holde bonden nede. Laurids Skau traf første gang en af bondebevægelsens ledere, den senere formand for Den slesvigske Forening, gårdejer Hans Nissen i Hammelev i begyndelsen af 1830-erne. Om dette møde berettede han senere: »Blandt de mange ting, som jeg i denne vor første samtale spurgte ham om, erindrer jeg i særdeleshed een gjenstand, nemlig *forholdet mellem folket – bondestanden – paa den ene side, og de saakaldte »store« paa den anden side*; thi det var på den tid almindeligt og er det vel tildeels endnu, at betragte disse som *modsætninger*. Jeg vilde da vide, hvorledes det kunde gaae an at hævde sin anskuelse, naar den var i strid med »de stores«, hvortil han svarede: »mit valgprog har altid været: »thue Recht, und fürchte den Teufel nicht«; det har min fader og min bedstefader lært mig, og retten skal nok staae i enden«. Paa min bemærkning, at dette kunde lade sig høre, naar det var med private »for-nemme« man var geraadet i collision; men naar det nu var *øvrigheden*,

74. Claus Bjørn: Bonde, herremand, konge, Kbh. 1981, især s. 43f, 59-66.

man kom i modsætning til, hvad saa? »Der er høg over høg«, var hans korte, afgjørende svar⁷⁵.

Troen på kongens retfærdige afgørelse og hans evne til at skære igennem bureaukratiet, hvis han af bønderne selv blev gjort bekendt med deres sande ønsker, træffes ofte i »Dannevirke«, ikke mindst i tiendesagen. Bønderne mente, at Frederik VI havde givet dem ret, og når der intet var sket, skyldtes det embedsmændenes obstruktion. Denne skulle det dog nok lykkes at få sprængt – »Hvo kan modstaae kongens og folkets forenede vilje?«, blev der således spurgt⁷⁶.

Både i Danmark og Sønderjylland befandt bondepolitikken sig imidlertid omkring midten af 1840-erne i et vadested. Stænderforsamlingerne og den deraf følgende debat af offentlige anliggender truede med at sprænge rammerne for den traditionelle samfundsopfattelse med bonden og kongen som allierede imod »de store«. Billedet af den enevældige konge begyndte begge steder at krakelere.

I Sønderjylland skabte som nævnt spørgsmålet om anvendelsen af det danske sprog i stændersalen en konflikt mellem bønderne og kongen, der en overgang resulterede i lukningen af Den slesvigske Forening. I Danmark søgte regeringen at stoppe bondeaktiviteten ved at udstede det såkaldte »bondecirkulære« i 1845, der skulle hindre ukontrollerede møder og omrejsende agitatorer. Som reaktion imod dette allierede bondebevægelsen sig med de liberale i »Bondevennernes Selskab« fra 1846⁷⁷. I Sønderjylland var de liberale imidlertid ingen mulig alliancepartner, for liberalismen blev her båret af slesvig-holstensksindede, der oftest tillige var tysktalende. Bondebevægelsen var derfor henvist til fortsat at klare sig selv med hjælp fra Flor og hans lille kreds, der igen havde støtte blandt de liberale i kongeriget⁷⁸.

Den sønderjyske bondestand var givetvis også mere konservativ end den danske, så et samarbejde med de liberale ville også af den grund have været vanskeligt⁷⁹. Selv om der var mange krav af økonomisk og social karakter, som bønderne gerne så opfyldt, var de gennemgående langt

75. L. Skau: Hans Nissen i Hammelef, Kbh. 1857, s. 12. Man bemærker Skaus forsøg på at distancere sig lidt fra bondebevægelsens synspunkter fra 1830-erne – efter Treårskrigen var Skau selv blevet embedsmand (amtsforvalter). Jfr. sst. s. 116.

76. Dannevirke 29.5. 1841.

77. Claus Bjørn i Det danske landbrugs historie III, Kbh. 1989, s. 116-120.

78. Forholdet mellem Flors kreds og de liberale i Danmark drøftes nærmere nedenfor s. 393.

79. Befolkningens konservatisme understreges gentagne gange af Pontoppidan-Thyssen, f.eks. s. 291: »De sikre kendsgerninger er datidens dybe kløft mellem dannelse og almue og det store flertals tavshed og passivitet. Man kan derfor ikke gå ud fra, at »folket« uden videre overtog de dannedes forestillinger, hverken de statspatriotiske, liberale eller nationale. Det synes ikke at have været tilbøjeligt til at ræsonnere over samfundsspørgs-

bedre stillet end deres standsfæller i Danmark, i hvert fald end de sjællandske. De holdt derfor fast ved den enevældige kongemagt, endnu i januar 1848, hvor en liberal-demokratisk forfatning var en mulighed, som var rykket en del nærmere. »Når jeg fortæller folk fra landet, at vi nu faaer en art constitution, saa blive de alle ængstelige, som om der hendtes landet en ulykke. Idag hørte jeg, at bønderne i Fjelstrup erklære at ville vove liv og blod for kongen, dersom nogen vil prøve paa at indskrænke hans autoritet; thi om noget fler-herskab vil de ikke vide om at sige. Denne idee er fremherskende overalt paa landet, og jeg troer, den gennemtrænger hele den danske bondestand. Den danske bonde seer skjævt til enhver udenfor hans stand, og det er ham en satisfaction, at der er en mand over dem, de maae respektere ligesaa meget, som han gjør det«, skrev P. Chr. Koch til Flor⁸⁰. Som det også fremgik af »folkeadressen«, ønskede bønderne ikke noget parlament skudt ind som et forstyrrende mellemlid mellem dem og kongen, særlig ikke når det skulle bestå af liberale, slesvig-holstenske embedsmænd og advokater.

Ikke alene forfatningsretsligt, men også statsretsligt holdt bønderne i Sønderjylland på det engang bestående. Overalt i landsdelen gjorde en udbredt *slesvigsk selvstændighedsfølelse* sig gældende. En indlemmelse af hertugdømmet Slesvig i kongeriget, som de nationalliberale ejderdanske ønskede sig, var man afgjort imod. Afvisningen var især materielt begrundet i den slesvigske bondestands økonomiske og sociale forspring i forhold til den kongerigske. Denne særslesvigske følelse søgte slesvig-holstenerne flere gange med held at bygge på. Ved at skyde den danske bevægelse i skoene, at den sigtede imod indlemmelse af Slesvig i Danmark (»inkorporation«), lykkedes det ofte at vende stemningen imod den⁸¹. Når

mål på de dannedes maner, men som grundholdning indstillet på at acceptere og respektere de givne samfundsmæssige autoriteter« (jfr. iøvrigt s. 359). Dette syn på befolkningen opponerede Japsen imod (anm. af Pontoppidan-Thyssens bog i Fortid og Nutid XXVIII, 1978, s. 460), jfr. Japsens egen opfattelse af den danske bevægelse som *progressiv* (Betragtninger s. 75). Jeg kan tilslutte mig Pontoppidan-Thyssens indledende bemærkninger, men hans karakteristik af befolkningens grundholdning modsiges af hans egne resultater: bondepolitikken godtog i hvert fald ikke embedsmændenes autoritet! Rigtig er hans påpegning af de egnsvise forskelle (s. 294). Netop på den baggrund forekommer udsagnet for generaliserende. Overses må det heller ikke, at bondepolitikken med sin opslutning bag enevælden pegede bagud, men med krav som kommunalforfattning og forligelseskommissioner fremefter.

80. Koch til Flor 24.1. 1848, trykt hos Lauridsen VIII, s. 191. Citeret af Japsen (Betragtninger s. 67f).

81. F.eks. på Nordals, se Clausen, især s. 123, 130. Pontoppidan-Thyssen s. 315 om det slesvig-holstenske forslag om indlemmelse af Haderslev amt i kongeriget, som var taktisk bestemt.

Flor ved affattelsen af »folkeadressen« i 1847 tog en afstandtagen fra en indlemmelse af Slesvig i kongeriget med, var det således en realistisk vurdering af folkestemningen⁸².

Denne »slesvigisme«, der ikke alene næredes af bønderne, men f.eks. som nævnt også af de flensborgske købmænd, forsvandt ikke straks i 1848. Selv om den slesvig-holstenske revolution for de kongetro slesvigere stod som et »oprør«, og selv om en indlemmelse i Det tyske forbund for flertallet af nordslesvigerne var en vederstyggelighed, som oversteg en indlemmelse i kongeriget, kastede de sig ikke straks i armene på kongerigets nationalliberale bevægelse⁸³. Både i november 1848 og i januar 1849 tilføjede underskriverne flere steder på adresserne, at de modsatte sig indlemmelse i Danmark⁸⁴.

Tilslutningen til først Klewings adresse i eftersommeren 1849 og senere til Den slesvigske Forenings petition 1849-50 viser imidlertid, at der i løbet af foråret eller sommeren 1849 var sket et skred i holdningen både til forfatningssprøgsålet og Slesvigs statsretslige stilling. Naturligvis kan selve krigen have bevirket en polarisering i opfattelserne, men mest sandsynligt er vel, at grundlovens vedtagelse den 5. juni 1849 gjorde udslaget. Dens liberale valgretsbestemmelser sikrede store og små bønder, håndværkere og arbejdere adgang til øget indflydelse på statsstyrelsen. Det parlament, som ville udgå herfra, tiltalte sikkert disse grupper mere end den slesvigske stænderforsamling med dens privilegerede valgret. Omvendt kan den almindelige valgret have skræmt de konservative storkøbmænd i Flensborg. De fastholdt i hvert fald Slesvigs selvstændige stilling i monarkiet⁸⁵.

82. P. Lauridsen undervuderer med hans forudfattede negative syn på den slesvigske selvstændighedsfølelse helt betydningen af »folkeadressen« og mener, at Flor skrev direkte imod sin egen overbevisning, da han medtog en afstandtagen fra Slesvigs indlemmelse i Danmark (VII, s. 102f).

83. Jfr. H. A. Krügers brev til A. F. Tscherning 5.4. 1848, citeret af Japsen, Betragtninger s. 68.

84. November 1848 i Hellevad og Egvad sogne (jfr. Gregersen Fra den nationale vækkelse, s. 180) samt en enkelt i Ketting sogn, januar 1849 i Agerskov sogn.

85. Schultz Hansen s. 99-106.

Modernisering og dansk bevægelse – en anden tolkning.

I analysen af den danske bevægelses geografiske og sociale udbredelse og af dens ideologiske indhold er der fremkommet flere momenter, som taler imod Japsens teori om bøndernes borgerliggørelse som den vigtigste drivkraft.

I rejsningen af sprogkravet i årene 1836-40 var midtlandet omkring Toftlund, Gram og Rødding således lige så aktivt som østeregnet omkring Haderslev. Ganske vist blev billedet vendt om i de følgende år 1840-46, men herpå har Anders Pontoppidan-Thyssen givet en alternativ forklaring, nemlig at der her var et bondepolitisk mobiliseringspotentiel, som den danske bevægelse kunne udnytte. Der kan dog også være grund til at gøre opmærksom på det simple forhold, at Haderslev by nu engang med »Dannevirke«s redaktion og Kochs og Hiort Lorenzens bopæle var centrum for den danske bevægelse.

Dernæst kan der stilles spørgsmål ved, om Haderslev østeramt var den del af Nordslesvig, hvor bønderne var mest inddraget i den borgerlige økonomi. Det sønderjyske landbrugs historie i den her behandlede periode er endnu ikke videre grundigt undersøgt, og vi må her nøjes med en simpel indikator for pengeøkonomien, nemlig oprettelsen af *sparekasser*. De ældste nordslesvigske sparekasser oprettedes naturligt nok i byerne: Aabenraa 1818, Haderslev 1819, Sønderborg og Tønder begge 1820. I landområderne nåede Løgumkloster flække og Løjt sogn at få deres i 1821 før den økonomiske krise satte en stopper for flere. Først i 1840-erne blev sparekassedannelsen genoptaget i Højer 1843, Hostrup ved Tønder 1844, Broager 1845 og Graasten og omegn 1847. De øvrige områder kom først med efter Treårskrigen⁸⁶.

Udover byerne lå sparekasserne overvejende i den sydlige del af Nordslesvig, i egne, hvor der hos de større gårdmænd var et udpræget pengeøkonomisk supplement af den ene eller anden art til agerbrug og husdyrhold: sydvendt studehandel på Tønderegnet, skibsfart på Løjt land og teglværksproduktion omkring Nybøl nor. I disse tre områder fandtes en ikke ubetydelig tilslutning til den slesvig-holstenske bevægelse i bondesamfundets førende lag⁸⁷. I Sydslesvig fandtes de tidlige sparekasser i Husumområdet og på østkysten – altså i Nordfrisland og Angel, hvor den

86. G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, Aabenraa 1970, s. 333, jfr. s. 37f.

87. Gregersen: Af Slogs herreds nationale historie, s. 64, 71, 78; Løjt sogns historie, s. 215f; Bondeliv på Broagerland. Andreas Andresens erindringer fra Skelde. Sønderjyske Årbøger 1990, s. 101-156, især s. 109-110.

slesvig-holstenske bevægelse havde størst succes⁸⁸. Alt i alt tegner det altså til, at en »borgerliggørelse« i storbondelaget mest kom slesvig-holstenismen til gode.

Det er også den konklusion, der må drages af den sociologiske undersøgelse af den tidlige danske bevægelse. Tilslutningen kom overvejende fra de lag, som var mindre gennemgribende inddraget i moderniseringen. Dette bliver i hvert tilfælde klart ved en sammenligning med den slesvig-holstenske bevægelses sociale basis. Den er ikke så godt undersøgt som for den danske bevægelse, men for Nordslesvigs vedkommende står hovedtrækkene dog klare. Ganske vist var slesvig-holstenismen ikke – som undertiden hævdet fra dansk side – nogen ren overklassebevægelse uden folkelig forankring. Der var både gårdmænd og håndværksmestre med. I Den slesvig-holstenske patriotiske Forening udgjorde disse grupper f.eks. henholdsvis 30 og 24 %, det drejede sig dog ofte om de større gårdmænd og mestre. Men sammenlignet med den danske bevægelse var der navnlig et betydeligt større islæt af købmænd, skibsredere, advokater, læger og andre fra de liberale erhverv – samt af embedsmænd fra forvaltning, retsvæsen, kirke og skole. Disse grupper, som naturligt nok blev de ledende på slesvig-holstensk side, savnedes næsten helt i den danske bevægelse. Til gengæld manglede slesvig-holstenismen i Nordslesvig tilslutning fra arbejderklassen i byerne og husmands- og arbejderklassen på landet⁸⁹.

At moderniseringen fremmede slesvig-holstenismen kan heller ikke overraske, eftersom den var mest fremskreden i Holsten og Hamborg, men mindre gennemgribende længere nordpå. Holsten havde en stærkere urbanisering, en hurtigere industriel udvikling og et mere fremskredent landbrug; især de større gårde i Slesvig og Danmark havde holstensk agerbrug og mejeribrug som forbillede. Hamborgs økonomiske indflydelse på hele Jylland er velkendt, og byens opland blev i 1840-erne skudt længere nordpå takket være vej- og jernbanebyggeriet⁹⁰.

Intet under, at borgerskabet i Aabenraa med de tætte forbindelser til hamborgske redere også politisk orienterede sig imod syd. I Haderslev har de samme mekanismer sikkert gjort sig gældende, derimod ikke i Flensborg. Denne bys købmænd ønskede i stedet at tage konkurrencen

88. L. Sodemann: Om Sparekasserne i Hertugdømmet i Slesvig i Aarene 1854 og 1859. Slesvigske Provindsial Efterretninger II, 1862, s. 469-526, især s. 493-526.

89. Slesvig-holstenismens sociale basis: Fangel s. 395f, 404, 426; Japsen Aabenraa s. 197f, 243, 255f, 257; Hroch s. 120; Volker Weimar: Der Malmöer Waffensteinstand von 1848, Neumünster 1959, s. 232 (Flensborg); Scharff s. 175 (jfr. note 29).

90. L. Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830, Kbh. 1982, s. 11-23.

op med det ekspanderende Hamborg, og det blev bestemmende for deres politiske orientering. For at dæmme op for hamborgsk indflydelse holdt de fast ved den bestående helstat og Slesvigs selvstændighed i forholdet til det mere Hamborgdominerede Holsten. Et symptom på denne indstilling var bestræbelserne for at få en filial af den danske nationalbank til Flensborg og for at få anlagt en tværbane til Husum og Tønning, så byen kunne styrke sin position i den østvestgående transithandel. Det indgik ikke i planerne, at tværbanen skulle have forbindelse til Hamborg⁹¹!

Bondebevægelsen – i Nordslesvig som i Danmark – udviklede sig langt hen ad vejen på egne præmisser, ikke blot før, men også efter 1850 og et godt stykke op i det 20. århundrede. Den karakteriseredes snarere af en afvisende holdning overfor det, som kom fra byerne, vel at mærke på det mentale og ideologiske plan. Når talen er om boligkultur, klædedragt, selvkøbelige omgangsformer o.l., var der ganske vist tale om en mere eller mindre fuldstændig tilegnelse af byborgerskabets idealer. Men rent bevidsthedsmæssigt formåede bønderne de to steder at erstatte den traditionelle bondekultur med en selvstændig kultur, der undertiden antog karakter af en »modkultur« til bykulturen, som især blev båret af de nationalliberale embedsmænd. Bønderne formåede i Danmark og Nordslesvig længe at gøre sig selvstændigt gældende både i forhold til borgerskab og arbejderbevægelse, hvad enten det var som grundtvigske høj- og friskolebønder, andelsbønder, venstreboender eller tilhængere af Indre Mission eller lidt af hvert – i Nordslesvig naturligvis først og fremmest som dansksindede bønder. Begrebet »borgerliggørelse« synes ud fra et bevidsthedsmæssigt aspekt ikke at have den store relevans for den jævne danske og nordslesvigske bondestands historie⁹².

Det betyder ikke, at Japsens hypotese fra 1973, hvis foreløbige karakter han selv understegede, ikke har været forskningsmæssigt frugtbar også for diskussionen af den danske bevægelses historie før 1850. Den har tildels

91. Schultz Hansen s. 30ff, 65f.

92. Jfr. Palle Ove Christiansen: Peasant Adaption to Bourgeois Culture? *Ethnologica Scandinavica* 1978, s. 98-152, især konklusionen s. 145-151, hvor det bl.a. hedder: »From a retrospective point of view the material effects, interior furnishings, decoration, dress, occupation and behaviour appear drastically changed, but in many respects the farmers remained peasants ... There has indeed been an economic and social embourgeoisement of the peasant, but the most basic norms and attitudes have still been retained« (s. 149). Denne konklusion gælder bondestanden som helhed og udelukker naturligvis ikke, at der var større gårdmænd, som skilte sig ud fra deres mere jævne standsfæller for at slutte sig til laget af præster, møllejere, proprietærer og andre udenfor bondestanden (fik »proprietærnykker«).

haft samme funktion som P. G. Lindhardts tese om de religiøse vækkelers sociologi: uden at kunne verificeres har den fremprovokeret flere detaljundersøgelser og anden stillingtagen. Dertil kommer, at adskillige af tesens enkeltiagttagelser er blevet stående – således understregningen af den fundamentale forskel mellem de to nationale bevægelers sociale oprindelse. Det samme gælder naturligvis en mængde af de primære forskningsresultater fra bl.a. »Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850« og i videre forstand det basale forhold, at de nationale bevægelser ikke kan forstås uden skyldig hensyntagen til den økonomiske og sociale udvikling. Det er måske banalt nu, men var det ikke, da Japsen skrev Åbenråafhandlingen i 1961.

Miroslav Hrochs teori om nationale bevægelser i de mindre europæiske lande.

I den førnævnte debat i »Historie« 18,1 fremdrog Uffe Østergaard den tjekkiske historiker Miroslav Hroch og hans grundlæggende værk »*Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*« (eng. udg. 1985). Han fandt, at Hrochs iagttagelser på flere felter syntes at stemme overens med udviklingen i Nordslesvig efter 1880. Således påpegnings af, at de nationale bevægelser i de mindre europæiske lande især brød frem i områder, som nok var påvirkede af moderniseringsprocessen, men ikke underlagt den fuldt ud⁹³. Af ovenstående turde det være fremgået, at det er en konklusion, der også har rækkevidde for tiden før 1850⁹⁴.

Som nævnt af Uffe Østergaard opererer Hroch i den nationale udvikling med tre faser A, B og C samt stadierne 1 og 2 i den økonomisk-sociale udvikling. Fase A kendetegnes af den intellektuelles »professionelle« interesse for sprog og folkekultur, historie m.v. og udspringer af oplysnings-tidens patriotisme. Fase B betegner perioden med den patriotiske agitation, der bryder den intellektuelle elites isolation i forhold til den øvrige

93. Nils Vollertsen m.fl. s. 48f, jfr. Hroch s. 152, 173f.

94. Mens slesvig-holstenismen fik størst tilslutning i områderne med den hastigst voksende velstand (Angel og Frisland) og den danske bevægelse i de jævnt velstående egne i Nordslesvig, forblev den mellemslesvigske hedeegn, bortset fra de større ejendomsbesiddere, længe passiv i national henseende.

befolkning, mens fase C bringer den nationale massebevægelse. Skellet mellem stadiet 1 og 2 udgøres af det industrielle gennembrud, kapitalismens etablering og arbejderbevægelsens opkomst⁹⁵.

Overført på den danske bevægelse i Slesvig vil fase A nærmest kunne tidsfæstes til perioden fra ca. 1815 og frem til slutningen af 1830-erne. Interessen for det danske sprog ytrede sig fra omkring 1815 hos lærde som bl.a. Knud Aagaard og N. Outzen – og efter 1820 hos Christian Paulsen⁹⁶. Begyndelsen af fase B markeredes vel først og fremmest af »Dannevirke«s etablering i 1838 og »Apenrader Wochenblatt/Ugeblad for Aabenraa« fra året efter, samt af adresserne i sprogsagen 1838-40.

Sammenlignet med de andre nationale bevægelser, som Hroch undersøger, var den danske bevægelse i Nordslesvig i fase B atypisk ved at helt overvejende at blive båret af bønderne. Mellem to tredjedele og tre fjerdedele af underskriverne på adresserne 1838-47 og medlemmerne af Den slesvigske Forening tilhørte bondestanden mod i reglen ikke meget over 30 % i de nationale bevægelser i de andre lande. Bønderne spillede ud over Slesvig kun en vigtig rolle i Estland og Litauen, tildels også i Irland. I de øvrige af de undersøgte små europæiske lande var deres betydning underordnet, og først i fase C trådte de for alvor frem der⁹⁷.

Hroch opererer med begreberne »komplet« og »ukomplet klassestruktur«, som han tillægger stor vægt. Det var således af afgørende betydning for dannelsen af de små nationer, at de kom i besiddelse af en klassestruktur, som rummede repræsentanter for alle klasser i det kapitalistiske samfund. Også på dette punkt afveg den danske bevægelse i Slesvig fra de øvrige lande, som Hroch undersøger. Ganske vist havde også denne bevægelse i fase B med mangelen på et borgerligt element en ukomplet klassestruktur, men den kunne støtte sig til moderlandet Danmarks borgerskab, tildels også på det enevældige administrationsapparat. Det nationale program kunne således ifølge Hroch bringes til Slesvig fra Danmark⁹⁸.

Uden at underkende den betydning, som lå i både den økonomiske og politiske støtte fra københavnske liberale, vil det af de foregående sider være fremgået, at den danske bevægelse i Nordslesvig i fase B så temmelig langt fra var nogen afspejling af den danske nationalliberale bevægelse. Det gjaldt bondebevægelsen, og det gjaldt den påvirkning, som kom fra

95. Nils Vollertsen m.fl. s. 48, jfr. Hroch s. 22-24.

96. Sønderjyllands Historie IV, s. 118-124.

97. Sammenfattende tabel hos Hroch s. 130, konklusioner s. 129-54, om bøndernes rolle især s. 149ff. – Det eneste fællestræk ved de nationale bevægelser sociale basis i fase B synes at være den meget lave deltagelse af lønarbejdere.

98. Hroch s. 26f, 123f.

Paulsen og Flor. Især sidstnævntes Grundtviginspirerede syn på folkelighed og demokrati afveg en del fra de liberales mere elitære forestillinger. Det sås f.eks. i forventningerne til Rødning Højskole, hvor de nationalliberale ikke viste den store begejstring for Flors tanker om en eksamensfri, almindennende skole, og hans planer om at inddrage eleverne i skolens styrelse gennem oprettelsen af et skoleråd ansås for misforstået liberalitet⁹⁹.

Mens den danske bevægelses udvikling forholdsvis nemt lader sig indpasse i Hrochs trefaseskema med hensyn til faserne A og B, er det vanskeligere at tidsfæste begyndelsen af fase C. Året 1848 er, som det ikke mindst vil være fremgået af masseadresserne fra Treårskrigen, et godt bud, som også svarer til, hvad Hroch har konstateret for andre nationale bevægelser. Imidlertid kunne den danske bevægelse ikke fastholde krigsårenes høje aktivitetsniveau efter 1850, ikke engang niveauet fra før 1848. Årsagerne hertil var flere. Forhåbningerne om at få del i junigrundlovens demokratiske goder blev grundigt skuffet med januarkundgørelsen i 1852, som efter pres fra stormagterne fortsatte det enevældige styre af Slesvig. I stedet for en folkevalgt rigsdag opretholdtes stænderforsamlingerne med den privilegerede valgret. De danske embedsmænd, som i stort tal erstattede de afskedigede slesvig-holstenske, havde ingen større forståelse for nuancerne i befolkningens nationale standpunkter, men var optaget af at gennemføre det nationalliberale program for en genfordanskning af Mellemslesvig. Midlerne hertil var lidet liberale og stemte ikke overens med det grundtvigske frihedssyn, som især Flor og Koch stod for. De blev derfor trængt tilside, og Laurids Skau blev pacificeret ved at blive gjort til amtsforvalter. Da de vestslesvigske »klosterbrødre« ud fra samme grundsyn som Flor og Koch opponerede imod tvangspolitikken, blev protesten undertrykt¹⁰⁰.

Det hjalp altså ikke den danske bevægelse, at den fik tilført et borgerligt element i form af et dansk embedsmandskorps efter 1850, snarest tvært imod. Det taler også imod både Japsens og Hrochs teorier, at den kraftige velstandsudvikling i landbruget og byerhvervene i disse år ikke modsvarede af øget national aktivitet. Meget peger således på, at de politiske rammevil-

99. Se f.eks. H. N. Clausen til H. Nissen og L. Skau 8.9. 1843, trykt hos P. Lauridsen VI, s. 67f.

100. Fangel s. 411-419, Schultz Hansen s. 120f, 128, A. Nyholm: Dansk møde- og foreningsliv i Tønder på sprogreskripterens tid. Sønderjyske Årbøger 1964, s. 164-80, P. Lauridsen: Sønderjydske Førere i 1850'erne. Historisk Tidsskrift 9. Rk. II, 1921-23. s. 233-80, A. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid, s. 201-25, Cornelius Appel i politiforhør 1861. Sønderjyske Årbøger 1956, s. 190-208 (ved P. Kr. Iversen).

kår må medinddrages som forklaringsfaktor på lige fod med de økonomiske og sociale forandringer. Foruden den danske regerings forfatnings- og nationalitetspolitik må der henvises til den slesvig-holstenske modparts udvikling¹⁰¹. Dens svækkelse efter nederlaget i 1850 betød, at en vigtig mobiliserende faktor på dansk side faldt bort. Det tyder på, at den slesvig-holstenske revolution i 1848 havde fået den danske bevægelse til at »springe for tidligt ud« som massebevægelse. Fase C var ikke indtrådt i 1848.

Adskillelsen fra Danmark i 1864 og indlemmelsen i Preussen i 1867 stillede den danske bevægelse overfor kravet om fornyet agitation i kampen for genforeningen og modstanden mod fortyskningen. De danske embedsmænd blev for størstedelens vedkommende afskediget og udvist, eller de fortrak frivilligt. I første omgang overgik ledelsen af den nationale bevægelse mest til borgere i byerne og større jordbesiddere og andre udenfor bondestanden på landet. Disse kredse levede overvejende videre i de nationalliberale traditioner fra tiden mellem de slesvigske krige, og de var ikke i stand til at skabe en holdbar organisering, som omfattede brede grupper af befolkningen. Det skete først fra midten af 1880-erne, hvor en ny generation af ledere, mest yngre mænd fra bondestanden, trådte frem. Den stod samtidig for en ny danskhedsopfattelse, der var stærkere præget af det syn på dansk samfundsliv og kultur, som fandtes i de samtidige folkelige bevægelser nord for Kongeåen¹⁰². Den danske bevægelse nåede således først frem til fase C i slutningen af 1880-erne¹⁰³.

101. En skitsering af denne ud fra Hrochs faseopdeling er givet af Jörn Zimmermann i *Mitteilung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 35, März 1990, s. 27-28. Zimmermanns opdeling svarer ret nøje til den her foretagne periodisering af den danske bevægelses udvikling.

102. Se herom Hans Schultz Hansen: *Fra skåltalepatriotisme til kaffebordsnationalisme. Træk fra de nationale møders kulturhistorie 1864-1920*. Sønderjysk Månedsskrift 1989, s. 105-113.

103. Jfr. Vollertsen m.fl. s. 50 (Uffe Østergaard).

Skånske lov og den europæiske baggrund

Af Inger Dübeck

Med inspiration i nyere tysk retshistorie rejser docent, dr. jur. Inger Dübeck spørgsmålet, om de danske landskabslove fra 1200-tallet ikke snarere var et udslag af samtidens lærde retskultur end et praktisk initiativ udgået fra tingene som dømmende myndighed. I artiklen sættes landskabslovene ind i en større historisk og retshistorisk sammenhæng, hvorunder der peges på mulige forlæg for lovene fra 1100-tallet. Der argumenteres for, at lovene må ses som frugter af den samtidige retskultur, og der peges på Absalon og Anders Sunesen som de enkeltpersoner, der har haft størst betydning for deres udformning.

I. Indledning¹

Skånske Lov (SKL) (1202-16) er en del af vor fælles dansk-svenske kulturarv. Den, som læser den overleverede tekst, kan opfatte den som et retsdokument, et politisk manifest, eller et åndeligt Janusansigt, der afspejler både Norden og Kontinentet i det højmiddelalderlige Europa.

SKL udviklede sig inden for nogle historisk givne rammer, der var afstukket af retlige, moralske, religiøse og økonomiske principper som del af den langt bredere europæiske samfundskultur. Romerrettlige og kanoniskrettlige elementer fra de lærde middelalderlige retsskoler dukker op i de spredte nordiske retskilder, som blev resultatet af tidlige kodifikatoriske fremstød. Den i de højmiddelalderlige universiteter skabte retskultur var en latinsk-åndelig strømning for dannelseseliten i hele den kristne verden.

Retten til jord og den dertil knyttede territorielle magt var både en forudsætning for forfatningsretlig indflydelse og for en mulig påvirkning af retlige reguleringer. Men retlige reguleringer kunne ikke fremtræde som ensidig lovgivning fra fyrstens side. Forhandling mellem de magtfulde grupper var en nødvendighed, hvis freden i samfundet skulle bevares.

1. Artiklen er en bearbejdelse af manuskriptet til en gæsteforelæsning ved Lunds Universitet den 26. april 1990 i anledning af Lunds 1000 års jubilæum.

Mange retlige reguleringer fremtrådte som fredstraktater, landefredsordninger eller gensidigt bebyrdende kontrakter mellem gejstlige eller verdslige fyrster og stænderne.

De tidlige landskabslove opfattedes traditionelt af ældre retshistorisk teori som retskilder, der afspejlede de faktiske forhold i middelaldersamfundet, og som skriftlige nedfældelser af ældre, mundtligt overleveret sædvaneretspraksis. At opfatte landskabslovene som den lærde magtelites litterære retspolitik eller propaganda er noget nyt, som ikke mindst visse repræsentanter fra »Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte« i Frankfurt har givet udtryk for. Men også andre af den yngre generation af tyske retshistorikere har ændret synet på de private retsoptegnelser. Sat lidt på spidsen udtrykker de nye tanker, at den kontinentale middelalderret snarere skyldes universitetslærde folk end folk fra retspraksis, sædvanerettens udøvere. Denne forestilling kolliderer med den opfattelse af landskabslovene, der ikke mindst har været fremherskende i norsk, svensk og islandsk retshistorie, hvorefter retsbøgerne antages udarbejdede af lovmænd, f.eks. Birger Persson (Uplandslagen) og Lauritz Ulfsson (Södermannalagen). Mit spørgsmål, der er inspireret af de skitserede tyske strømninger, er derfor, om danske landskabslove, herunder SKL, ikke snarere var et retspolitisk udslag af den lærde retskultur end et praktisk-retligt initiativ udgået fra tingene som dømmende myndighed.

II. Juristernes århundrede

Man har kaldt perioden 1150 til 1250 »das juristische Jahrhundert«, fordi den romerske retskultur via de to beslægtede videnskaber, Romerret og Kanonisk ret, fik en formidabel opblomstring i hele Europa.

Nedskrivning af »lærde« retssamlinger tog fart, efter at munken Gratian i Bologna omkring 1140 havde fuldført sin samling af kanoniske bestemmelser, den såkaldte »Decretum Gratiani«². Dekretet blev forbillede for en række tilsvarende private retsbøger, på samme måde som »Liber Extra« fra 1234, blev forbillede for lovgivning i mere teknisk forstand, også for Jyske Lov i Danmark 1241³.

2. Concordia discordantium canonum. Se også *Ernst Andersen*, Træk af juraens udvikling I, 1970, 66 ff; *H. E. Feine*, Kirchliche Rechtsgeschichte. Die Katholische Kirche, 1964, 276 ff. Blandt de mange retsbøger, der så dagens lys i Europa i årene efter 1140, kan nævnes Glanvilles »De legibus et consuetudinibus regne Angliæ« fra 1190.

3. *Sten Gagnér*, Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung, 1960, 352 ff.

Den tyske retshistoriker Karl Kroeschell⁴ karakteriserede Gratians Dekret som en »retsbog, skønt bestemt til undervisningsformål« for studerende i kanonisk ret. Efter Kroeschell kan man ikke drage en skarp grænse mellem retsbøger og anden retslitteratur. Også retsbøgerne bar præg af deres forfatters personlighed, uanset om navnet er kendt for os eller ej. De fulgte Gratians hovedtese, at »lex« ikke er andet end »consuetudo in scriptis redacta« (en sædvane, der er nedfældet skriftligt). De beskrevne sædvaner kunne være nye sædvaner, der afskaffede gamle. Det særlige undervisningsformål har måske været medvirkende til, at retsbøgerne næppe tilsigtede udelukkende at afspejle gældende ret.

Lovskraft tilkom måske ikke disse retsbøger. Det antages først tillagt dem i løbet af 1200-tallet. Et faktum, der måske ville have glædet de ældre ophavsmænd. Efter formen kan retsbøger opfattes som beslægtede med »summae« d.v.s. de blandt de romerretlige »legister« og kanoniskretlige »dekretister« typiske samlede fremstillinger af et afgrænset retsområde⁵. Frankfurterretshistorikeren Armin Wolf⁶, der bl.a. har beskrevet de højmiddelalderlige territorialstaters lovgivning, opfatter retsbøger som samlinger af bestemmelser, der kendetegnede den politiske situation, hvori normerne opstod, anvendtes eller blev undertrykt. Han nævner SKL som et eksempel. Wolf ser retsbøgerne som især skabt inden for territorier, hvor kongen måtte konkurrere om magten med stærke, delvis selvstyrende klaner eller gejstlige magthavere. De private retsbøgers forfattere havde, formoder Wolf, ofte selvstændig indflydelse på den politiske situation i territoriet og for de betingelser, hvorunder normerne opstod.

Mange af middelalderens normer udsprang af samvirket mellem herskeren og politisk magtfulde kredse fra de jordejende slægter. Som et eksempel på en tidlig enkeltlovgivning, statut eller »lex«, nævnte Wolf manddrabsforordningen fra 1200, »Statutum Kanuti regis de homicidio«, der var en landfredsordning for Skåne.

De europæiske landfredsordninger kom til at danne udgangspunkt for senere nationale rigs- og landslovgivninger. De opstod som led i bekæmpelsen af fejdeuvasenet. De fremtrådte som kongelige eller kejserlige »statutter« for territorielt afgrænsede områder, men antoges normalt kun at opnå retskraft og gyldighed for de repræsentanter, der havde svoret at

4. Karl Kroeschell, *Deutsche Rechtsgeschichte*, I, 1972, 243 f.

5. Nobert Horn, *Der legistische Literatur der Kommentatoren und der Ausbreitung des gelehrten Rechts*, i: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, I, 1973, 355.

6. Armin Wolf, *Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten*, i: *Handbuch I*, 517-800.

holde dem. Derfor havde de snarere vedtægts- eller traktatkarakter. De forbandt deltagerne i mødet, fordi de havde sluttet en overenskomst om at holde vedtægternes bestemmelser. Indholdsmæssigt havde landefredsordninger karakter af straffelove vendt mod fejder, røveri, hærværk og andre trusler mod den offentlige ro og fred⁷.

Manddrabsforordningen af 28. december 1200 lignede de europæiske landefredsordninger, idet den fremtrådte som vedtaget af kongen, ærkebispen og fremtrædende mænd i Skånelandene. Kongen ønskede at markedsføre den som kgl. lovgivning, skønt den meget strategisk motiverede sin tilblivelse på en måde, der bringer billedet af »den gode gamle ret« og Frederik Barbarossa i Roncalia i erindring. Kongen betegnede loven som en »lex« og udtrykte, at den blev promulgeret med kongelig myndighed, »auctoritate regia«, ligesom kongen understregede, at det hørte til den kongelige magt at give og forandre love, »regie sit potestatis leges condere vel mutare«. Wolf antog, at denne henvisning til den lærde ret måtte tyde på Absalons indflydelse⁸.

Den ydre årsag til forordningen var de skræmmende mange manddrab som følge af fejdeuvæsenet i Skåne og misbrug omkring opkrævning af mandeboden. Forordningen, der formentlig også havde Absalon som pennefører, udtrykte på sine steder en næsten blomstrende poetisk veltalenhed, især hvor den henviste til, at kongen, trods hans utvivlsomme kongelige ret til at lovgive, dog ikke havde fastsat bestemmelsen om fredløshed for uretmæssig hævn (orbodemål) fra ny, men »kalder den tilbage til den menneskelige erindring, hvorfra den er forsvundet, idet den fastsat i gamle tider, ved årenes mængde, som er glemselens moder, er fordunklet af uvidenhedens tåger«.

Statutformen (statuta, constitutiones, leges) blev almindelig i Europa, tidligst i Syd- og Vesteuropa fra 1150'erne, i Nordeuropa efter 1200. Manddrabsforordningen var således den første på vore breddegrader. Sverige fik en landefredsordning under Magnus Ladelås i 1280, mens Norge allerede fik en slags landefredsordning i 1260 under Hákon Hákonarson, Magnus Lagabøters far.

Med Gratians Dekret havde de fremtrædende kirkelige juristskoler fået et vigtigt undervisningsmateriale, som dog allerede i løbet af en halv snes år blev suppleret med andre, mindre lærebøger som Rolandus Bandinellis (den senere pave Alexander III) såkaldte »Stroma«. Blandt senere frem-

7. Ole Fenger, Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammel-dansk ret, 1971, 309-12.

8. Armin Wolf, 769.

trædende lærere og lærebogsforfattere, »dekretister«, var Rufinus og Stephan di Tournai, der begge havde studeret i Bologna og senere blev lærere i Paris. Måske har også Rolandus undervist en kort tid i Paris. Den berømte Huguccio var knyttet til Bologna.

Mange af de danske, der studerede i Paris og Bologna, havde læst deres lærebøger eller hørt dem selv forelæse. Retshistorikeren Ludvig Holberg var overbevist om, at Eskil havde truffet Rolandus både som lærd magister og som pave Alexander III og kendte hans opfattelse af romerretlige forhold. Hans lærebog var så »almindelig anset og benyttet, at den måtte være kendt af enhver Pariserklerk, der havde studeret siden århundredets midte«⁹.

Stephan di Tournai stod i brevveksling med Absalon, bisperne Valdemar af Slesvig og Omer af Ribe og ikke mindst med abbed Vilhelm, hvis brevsamling i sig selv næsten antog lærebogskarakter. Han tog sig kærligt af danske studerende i Paris. Biskop Omer deltog i det af Alexander III indkaldte 3. Laterankoncilium.

Vi ved ikke, hvem der nedskrev SKL (1202-16) eller dens forgængere. Men hvis man leger med den tanke, at forfatteren både havde en høj uddannelse og en betydelig politisk position, skal han ikke søges blandt almindelige magtfulde jordejere på landstingene. Ophavsmanden må søges helt i samfundets og kirkens top, blandt de lærde jurister, blandt folk som Eskil, Absalon eller Anders Sunesen¹⁰.

Disse tre, der blandt datidens lærde danske især kommer under mistanke, var alle velbevandrede i europæisk videnskab og kultur. Eskil (1100-81), der var af stormandsslægt, studerede ved domskolen i Hildesheim sammen med senere fremtrædende bisper og kanonister i det tysk-romerske kejserrige. Han har muligvis også studeret i Frankrig. Eskil blev ærkebisp i 1138. Han opfattes som en stridbar person, der kom i konflikt med både kongemagt og kejser Frederik Barbarossa.

Absalon (1128-1201) havde studeret kanonisk ret, teologi og de frie videnskaber (grammatik, dialektik, retorik, geometri, aritmetik, astronomi og musik) i Paris. Hans interesse for romersk historieskrivning stammer også fra pariserårene. Han bragte værdifulde skrifter med hjem bl.a. netop om det romerske samfunds historie.

Anders Sunesen (AS) (1167-1228), der ligesom Absalon var medlem af Hvideslægten, var lige så lærd, om ikke mere, fra sine årelange studier i

9. Ernst Andersen, 73 ff.; H. E. Feine, 279 ff.; Ludvig Holberg, Kirke og Len under Valdemarerne. Skaansk-sjællandsk Kirkeret, 1899, 1-14.

10.. Se også Ole Fenger, Fejde og Mandebod, 359 f.

Paris. Også han studerede de frie kunster og teologi. Han læste derudover (romerret og kanonisk ret?) i Bologna og England (Oxford?). Senere returnerede han til Paris som universitetslærer, inden han vendte hjem til Danmark og ret snart overtog det fornemme embede som kansler. Han havde muligvis studeret i Bologna på det tidspunkt, hvor Huguccio underviste der. Han efterlod sig ved sin død et eksemplar af Huguccios »summa«, hvori denne blandt andet gjorde sig til talsmand for en betydelig lovgivningsmagt til paven¹¹.

Anders Sunesens store læredigt Hexaëmeron viser efter almindelig vurdering hans indgående kendskab til europæisk teologi og filosofi, mens Absalons store interesse for romersk historieskrivning kom indirekte til udtryk via igangsættelsen af Saxo med »Gesta Danorum«, der havde tydelige romerske forbilleder.

III. Om Skånske Lov (SKL) og lidt om Valdemars Sjællandske Lov (VSL)

SKL var ikke en lov i moderne forstand, men fremtræder som en eller rettere to regelsamlinger, der kaldes retsbøger. Skånsk ret foreligger i to versioner, en dansk og en latinsk. Ærkebiskop Anders Sunesen antages af de fleste at være ophavsmand til den latinske, der af de fleste formodes skrevet til undervisningsformål og måske til præsentation af skånsk ret for et internationalt forum (pavestolen). Det forekommer mere nyt også at opfatte den danske version som en slags lærebog. Den stilistiske overlegenhed, der præger den latinske tekst i forhold til den danske, tyder i al fald på, at forfatteren var fortrolig med det middelalderlatinske sprog. Nogle mener, at Anders Sunesen også har haft indflydelse på tilkomsten af den danske version. Begge antages nedskrevet i årene mellem 1202 og 1216.

Skønt i visse detaljer indbyrdes afvigende antages begge versioner at bygge på en fælles dansk tekst, der næppe skulle være meget ældre, men som til gengæld anses for at have hvilet på en endnu ældre tekst fra tiden mellem 1170 og 1200. Ophavsmanden til den oprindelige tekst skal derfor søges blandt fremtrædende personer fra denne ældre periode¹².

11. Kai Hørby, Anmeldelse af Inge Skovgaard-Petersen, *Historisk Tidsskrift*, bd. 88, 1, 1988, 144.

12. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, 27 f. Holmbäck-Wesén mente derimod, at Anders Sunesen byggede sin parafrase alene på de nu kendte håndskrifter til SKL. Åke Holmbäck och elias Wessén, *Svenska Landskapslagar*, IV, Serien, 1943 XVII ff.

Valdemars Sjællandske Lov (VSL), den ældre af de to sjællandske landskabslove¹³, antages beslægtet med SKL, idet visse regler var fælles. Arvebog og Orbodemål (AO), den ældste del af teksten til VSL, antages endvidere ældre end SKL. Af sproglige årsager formodes oprindelsen til denne den ældste danske landskabslov at skulle søges i Jylland under Valdemar den Store¹⁴.

Efter en ældre opfattelse skulle AO være blevet overført til Skåne i løbet af den yngre middelalder som en sekundærret ved siden af SKL. Nyere forskning mener imidlertid, at AO har været kendt i Skåne før SKL, ja at AO først skal have vundet sin endelige form, efter at loven var blevet overført til Skåne. Hvis hele denne række af antagelser holder stik, må både SKL og VSL i deres oprindelige tekster hidrøre fra *midten eller sidste halvdel af 1100-tallet*, en periode, hvor Absalon havde stor indflydelse.

Inge Skovgaard-Petersen finder stor lighed mellem visse retsopfattelser i Saxos Gesta Danorum og Eriks Sjællandske Lov (ESL), skønt ESL regnes for yngre end både SKL og parafrasen. Det gælder især reglen om, at en mand ikke kan forbyrde sin egen jord på anden måde end ved at tilslutte sig en fremmed hær imod sit eget rige og hæрге med avindsskjold, jfr. Gesta Danorum, v. 5 om at føre avindsskjold. Hun tænker sig eksistensen af en sjællandsk retsbog eller lignende forgænger for ESL, som Saxo må have haft kendskab til, men peger ikke på et konkret forlæg¹⁵. Hendes antagelse peger dog sammen med de øvrige antagelser i retning af mulige ældre initiativer til nedfældelse af retsbøger, end dem der fandt sted i 1200-tallets første halvdel. Disse var måske blot nye redaktioner af ældre tekstsamlinger.

Ludvig Holberg påviste en nær sammenhæng mellem dels de nedenfor omtalte sjællandske og skånske kirkeretter, dels SKL og VSL. Han afviste, at skåningerne helt privat skulle have afskrevet sjællandsk ret til subsidiær brug i Skåne eller omvendt, og fandt det rimeligere, at der til grund for det fælles lovstof havde ligget »forordninger vedtagne på fællesmøder af skåninger og sjællændere og stadfæstede af kongen«. De fælles retlige problemer i SKL og VSL er regler om fledføring, slegfredbørn, faste ejendomme og dissers grænser, skødning, arv, hor, orbodemål og sår¹⁶.

At forfatterne af retsbøgerne har beskæftiget sig med latinsk retssprog

13. Se Eriks Sjællandske Lov (ESL).

14. Ole Fenger, Gammeldansk ret, 1983, 94 ff.

15. Inge Skovgaard-Petersen, Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos Historiesyn, 1987, 238 f.

16. Ludvig Holberg, Kirke og Len under Valdemarerne. Skaansk-sjællandsk Kirkeret, 135, hvor han opregner de særlige sammenfaldende steder. Omsat til moderne kapitelinde-

antages at være utvivlsomt. De har kendt det internationale diplomatsprog, som kirken og kongerne anvendte i deres breve. Retsterminologierne peger sjældent tilbage på en formodet ældre tradition, men afspejler samtidens tanker.

Den svenske historiker Elsa Sjöholm mener, at AS i parafrasen har brugt et langobardisk håndskrift af Edictus Rothari som forlæg for en del bestemmelser af strafferetlig karakter bl.a. den særlige allitteration, »horn, hov og hunds tand«, hvad nogle retshistorikere dog betvivler rigtigheden af. I langobardiske tekster var henvisninger til juristers opfattelse typisk. Måden at forklare retlige begreber i lokalsprog var også almindelig i denne ret. Hun fastholder, at såvel parafrasen som SKL har klare forbilleder i Lombarda, hvis lensret brugtes som grundlag for forelæsninger i Bologna, da AS studerede ved retsskolen. Også dette betvivles af flere. Men hendes opfattelse af, at allitterationer ikke var huskevers for en mundtlig tradition, men retspolitiske sentenser af slagordskarakter beregnet på oplæsning fra et skriftligt fikseret grundlag, og at retsbøgerne som sådanne havde internationale forbilleder, harmonerer med de her forsvarrede forestillinger¹⁷.

Per Nyström¹⁸ opfattede romerretten som en slags argumentationsdatabase, hvor middelalderens borgere kunne hente skyts i den ideologiske kamp imod feudalherrernes overgreb. På kontinentet afspejledes efter Nyström den romerretlige påvirkning blandt andet i den særlige opdeling mellem de til undervisningsformål bestemte retsbøger, der var sammenskrevet af »consuetudines«, sædvaneret, og de praktiske »statutes«, vedtægter med kgl. tilslutning, som blev almindelige i lombardiske og germanske samfund, der hørte under den tysk-romerske kejser. Modellen var hentet fra den justinianske opdeling mellem »institutiones«, som var en lærebog, og »codex«, samlingen af forordninger.

Anders Sunesens parafrase beskrev skånsk sædvaneret for læsere, der ikke var fortrolige med skånsk ret¹⁹. Den indeholdt latiniseringer af en række specielle danske retsbegreber, ligesom det kendtes fra langobardiske tekster, men også spredt en del begreber fra den klassiske eller justinianske romerret ved siden af forholdsvis mange uomtvisteligt kanoniskret-

ling drejer det sig om SKL 40-41, 58-84, jfr. AO 1-59, ÆR 83-88, 179-214. Se også *Erik Kromann*, Danmarks gamle love, UFR. 1975, 173.

17. *Elsa Sjöholm*, Gesetze als Quellen mittelalterliche Geschichte des Nordens, 1977, 120-32.

18. *Per Nyström*, Landskapslagarna, i: *Historieskrivningens Dilemma*, 1973, 67.

19. *Stig Iuul*, Anders Sunesen som lovgiver og juridisk forfatter, *Svensk Juristtidning*, 1948, 11.

lige begreber. Tilsammen understreger de forbindelsen til de kontinentale lærde retsbøger.

Som eksempler på romerretlig påvirkning hos AS kan nævnes, at SKL 46 havde en myndighedsalder på 15 år, mens AS 18 om afhændelse af jord anvendte den romerretlige udtryksmåde »med det fyldte 14. år«. I AS 23 om svigagtige værger indførte han det romerretlige »tutor suspectus«, en mistænkelig værge, der ikke anvendtes i SKLs danske tekster.

AS definerede i kap. 36 lavhævd på en måde, der stred imod SKL 78, men var i overensstemmelse med romerretten (D 41,3,3), hvorefter hævd er tillægelse af ejendomsretten ved opretholdelse af besiddelse i den i loven fastsatte tid.

I kap. 48 om betaling af mandebod anvendte AS de romerretlige udtryk kurator og mindreårig. AS 62 talte om »crimen laesae majestatis« i forbindelse med landsforræderi, inspireret af Digesterne (48,4,1) og Codex (9,8,5pr), mens SKL 90 kun brugte begrebet kongefred.

Slavereglene i AS 73-74 afspejlede også forbindelse med romerretten, nemlig reglen om at børn følger moderens status som fri eller ufri, et synspunkt der i øvrigt også forekommer i VSL, Yngre redaktion, slaveretten 86, men ikke i SKL. Kirkelysning af frigiven slave som alternativ til tinglysning kom via Gratians Dekret fra senantik romerret. At den tillige forekommer i Guterloven er i øvrigt blevet brugt af historikeren Sigvard Skov som argument for også at sætte Anders Sunesen i forbindelse med den gotlandske landskabslov²⁰.

I AS 84 forekom et i SKL ukendt begreb, hjemkomstret, »de jure post-liminii« om den, der kom hjem fra fjenden. Han skulle have alt sit tilbage, fra dengang han blev taget til fange. Reglen kan have været følt som rimelig for folk, der tilhørte krigerkasten og deltog i baltiske erobringstogter og fejder med tyske hertuger.

Reglerne om lån, AS 138, havde sammenhæng med romerrettens »commodatum« og reglerne om leje, AS 143-49, med »locatio/conductio«, den formløse indgåelse af aftaler ved samtykke. SKL 239 krævede håndslag som kontraktsform. Anders Sunesen nævnte i øvrigt sildemarkedet som eksempel på en situation, hvor leje af fast ejendom var praktisk. Måske tænkte han på de sæsonbetonede udlejninger af boliger og boder til tyske eller andre fremmede købmænd, der muligvis kunne foretrække romerretlige lejeregler.

20. Bertill A. Frosell, En gejstlig stormand ser på retten i Skåne, i: Med Lov skal land bygges, 1989. Modsat *Elsa Sjöholm*, der ikke mener, at Anders Sunesen har haft indflydelse på GL, 97-102; *Stig Iuul*, 20.

Kong Knud gennemførte både retlige og administrative forbedringer, og skabte herunder en møntreform. Han sagdes at lytte meget til sin kirkelige rådgiver, Wulfsten, ærkebiskop af York, som nedskrev mange af lovene, ligesom Absalon fik indflydelse på dansk lovgivning.

IV. Retsudviklingen i Danmark i det 12. århundrede

I dette afsnit analyseres forekomsten eller sporene af retlig aktivitet i det 12. århundrede i et forsøg på at afdække, hvilke personer eller kredse, der kan have stået bag de formodede tidlige retsbøger. Undersøgelsen foretages i lyset af den fremvoksende lovgivningsideologi i såvel verdslig som kirkelig europæisk ret. Det spørgsmål, der sluttelig søges besvaret, er, om der er tegn på, at fremtrædende danske gejstlige eller verdslige magthavere på samme måde har søgt at argumentere for en egentlig lovgivnings-

kompetence i denne periode. I denne sammenhæng erindres, at Eskil, Absalon og Anders Sunesen havde værdigheden som pavelige legater eller pavens stedfortrædere som kirkens øverste dommere, og at Absalon i perioden 1177-1192 var dobbeltbiskop, idet han ved siden af Lundesædet beholdt Roskilde og dermed magten over Skåne og Sjælland samt København²¹

Magteliten i Danmark havde siden vikingetiden modtaget mange impulser udefra. Med kirkens voksende indflydelse fulgte påvirkninger ikke blot fra den romerske og kirkelige retskultur, men også fra fransk sprog, litteratur og bygningskunst. At også sachsisk kultur påvirkede danskerne er sikkert, selv om der eksisterede et vist tyskerhad. Endnu i sidste halvdel af 1100-tallet modtog Danmark tillige stor indflydelse fra England²².

Bortset fra de bevarede diplomer eller breve fra verdslige og gejstlige stormænd er der kun få spor af retlig aktivitet fra 1100-tallets første halvdel. Fra perioden efter Gratians Dekret 1140 øges antallet af spor eller indicier om retlige initiativer. Nogle af disse havde forbindelse med vigtige begivenheder i Europa.

Til yderligere belysning af forbindelsen med de europæiske strømninger kan nævnes, at allerede Knud den Helliges privilegium for Lunds domkirke af 1085 viser, at kongen forbeholdt sig fredkøbsretten overfor fredløse, mens provsten og brødrene skulle have den fredløses ejendele²³.

I kong Niels's brev til St. Knuds kirke i Odense (1104-1117) nævntes flere retlige begreber kendt i den tidlige regaleret, såsom al kongelig ret »de regio iure ad nos« som brødrene må nyde af alle godser, landsbyer og jorder med undtagelse af vrag, ledingsbøde og fredkøb, som nævnes med de gamle danske ord. Fredkøb skal også her tilkomme kongen, men fredløses boslod skal gå til kirken. Desuden nævnes ordet »danefæ« om arven efter de mænd, der ikke efterlod sig nogen sikker arving, hvoraf halvdelen skulle gå til kirken, halvdelen til »fiscus« (kongens eller statens kasse). Yderligere omtaltes regler om gaver i form af jord eller andet til kirken, dog således at kirken skulle have den ene halvdel og kongen den anden²⁴.

Allerede 1100-tallets begyndelse synes at have kendt fastslåede regler om arv, gave, visse indkomster samt bøder i strafferetlig sammenhæng, ligesom fredløshed må have været en almindeligt forekommende straf.

Erik Lam gav St. Peders kloster i Næstved privilegium på flere vigtige

21. *Niels Skyum-Nielsen*, *Das dänische Erzbistum vor 1250*, i: *Acta Visbyensia III*, 1969, 126 ff.

22. *Niels Skyum-Nielsen*, *Kvinde og Slave*, 271-72 og 204 med note 4.

23. *Ole Fenger*, *Fejde og Mandebod*, 1971, 361. DD. I, 2 nr. 21.

24. DRB I, 2, nr. 32, DD I, 2 nr. 32.

regaler. Indledningen (arengaen) omhandler glemsel som en af de menneskelige skrøbeligheder, vanskeligheden ved at fastholde i hukommelsen det, som ligger fjernt, og skriftlig nedfældelse af »pactiones et beneficia« (aftaler og velgerninger) som et lægemiddel for de troende.

Kongen tilstod herefter munkene »forum ville« (torvet) og »omnia fori jura cum omni iusticia ac Danorum consuetudine«, som i Danmarks Riges Breve oversættes med alle torverettigheder med al danskernes ret og sædvane med hensyn til oppebørsel af 3 og 40 marks bøder, som tilkommer den kongelige værdighed »ad regiam dignitatem«. Endvidere nævnes retten til afgifter og ledingspligt. I »sanctio« tales med romerretlig terminologi om brødrenes arvelige ret under kongens beskyttelse, »hereditario iure sub mea tutela est«²⁵.

I pave Innocens III's brev til Absalon [1198] oversættes »ius fori« blot med »verdslig ret«, her tales ikke om torverettigheder. Hvis man opfatter udtrykket »fori iura« og »jus fori« som beslægtet med det internationalprivatrethlige begreb »lex fori« ville der i stedet være tale om, at kirken havde fået del i domstolskompetencen til at afgøre, hvilken ret, gejstlig eller verdslig, der skulle afgøre en sag, og dermed hvilke procesregler, der skulle følges. Der ville følgelig være tale om tildeling af »jurisdictio« som en højhedsret²⁶.

I Svend Grathes privilegier til Ribe kirkes landboer og biskoppen bestyrkede kongen sin beslutning om, at biskoppen lige som sine forgængere skal nyde halvdelen af al den kongelige ret, »iuris regii«, som i Ribe stad har været tilskrevet af kongen, med undtagelse af 3 kongerettigheder eller regaler, som han forbeholder for sin egen verdslige magt: forban, strandvrag og 40 marks bøder²⁷.

Disse breve stammer fra den tidlige del af 1100-tallet, hvor regalebegrebet var under udformning. Kejsermagten udviklede på grundlag af de germanske kongerettigheder et katalog af kejserlige regaler inspireret af den kirkelige regaleopfattelse²⁸. Allerede i 1111 opfattedes disse rettigheder som »gammel ret«, der gik helt tilbage til Karl den Stores tid.

En undersøgelse af kongeopfattelsen i diplomernes såkaldte »arengaer«, d.v.s. de politisk farvede indledninger, foretaget af Nanna Damsholt

25. DD. I, 2 1140, 21. marts, Nr. 78, DRB I, 2 nr. 78.

26. Se H. E. Feine, 394 om privilegium fori og Kulturhistorisk Leksikon VIII, 477-78 om Klerus, samt vedrørende moderne ret: O. A. Borum, Lovkonflikter. Hovedpunkter af den internationale og intertemporale privatret, 1948, 43.

27. DD I, 2 nr. 98 (1146-1157). Dette brev skulle iøvrigt stilmæssigt være påvirket fra Rom.

28. Irene Ott, Der Regalienbegriff im 12. Jahrhundert, i: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanon. Abt. Nr. 66, 241 ff., især 253-54.

netop for perioden 1140-1223 viser en tydelig forbindelse mellem danske diplomer og kirkelig, kejserlig og anden europæisk diplomtradition. Blandt de mange faste formler handlede een om, at kongen som en »rex justus« skulle beskytte kirken. En anden handlede om den menneskelige hukommelse, som er så svag, at det er »klogt at gøre brug af breve«²⁹.

Af betydning for forståelsen af retliggørelsen af samfundsrelationerne i det 12. århundredes Danmark er de samtidige gudsfreds- og landefredsbevægelser. Med gudsfredsbevægelsen søgte kirken at udvide kravene om respekt for særlig hellige tider, dage, steder og personer. Allerede i det 11. århundredes slutning respekterede de fleste kristne fyrster disse krav, som blev indskærpet på lateransynoderne i 1123, 1139 og 1179.

En »landefred« var en verdslig overenskomst mellem rigsstænderne med strenge sanktioner til bekæmpelse af fejder blandt hirdfolk eller adel og til undertrykkelse af røveri og andre alvorlige forbrydelser, der i særlig grad var egnet til at true den almindelige fred og sikkerhed. Disse overenskomster kunne med fyrstens samtykke tillægges lovkraft. Deltagerne havde svoret på at overholde dem og var derfor særlig forpligtede³⁰.

I 1155 blev ærkebiskop Eskil fanget på rejse fra Rom på foranledning af Frederik Barbarossa, der var blevet tysk-romersk kejser i 1152. Paven krævede ham frigivet, men Frederik Barbarossa, der betragtede sig som dansk lensherre, anså Eskil som forrædder, fordi han forlod kong Svend i en krisituation og rejste til Rom.

Affæren blev indledning til det store skisma mellem paven og kejseren. I Danmark indgik brødrene Svend, Knud og Valdemar et forlig, som Svend brød ved det såkaldte blodgilde i Roskilde. Som udgang på striden stod Valdemar den Store som enekonge (1157-82) hjulpet godt på vej af Absalon.

1158 skete to vigtige ting. I Roncalia holdt Frederik Barbarossa en rigsdag, hvor han tilsikrede lærde folk særlige privilegier bl.a. som tak for de fremtrædende juristers hjælp til at cementere kejsermagten³¹. Takket være Baldus de Ubaldis, en af de fire doctores, kender vi en del af de beslut-

29. *Nanna Damsholt*, Kingship in the Arengas of Danish Royal Diplomas 1140-1223, i: *Medieval Scandinavia* 3, 1970, 66 ff, 70, 100, 108. Smh. Anders Sunesens uægte brev om bispevisitationer på Gotland fra 1220 eller 1223 om nedskrivning af retten for at støtte den skrøbelige hukommelse »fragili memoria«. I øvrigt tales der også om den for gotlænderne særlig *fastsatte* såvel verdslige som kirkelige ret og sædvaneret, »iure positivo et consuetudinario tam seculari quam ecclesiastico«. Se D.D. I, 7, 1990, Nr. 334, DRB, I, 7, 1990, Nr. 334 hvoraf fremgår, at brevet er en uægte konstruktion fra det 14. årh.

30. *Ole Fenger*, 306-312.

31. *Authentica habita ad C 4, 13, 5*, der fritog studenter fra lokal verdslig jurisdiktion. Se også *Ole Fenger*, *Gammeldansk ret*, 78 f.

ninger omkring regaleretten og de særlige højhedsrettigheder fra de i alt 4 love, der blev vedtaget af rigsstænderne i Roncalia. De øvrige beslutninger vedrørte tributter og genoplivelsen af visse romerske kejserrettigheder. Ved samme møde fremsattes en oversigt over alle regaler, som ikke væsentligt adskilte sig fra ældre opregninger³². Regalerne omfattede møntret, toldret, ret over broer, vandløb og havne, bøderet, ret til ejerløst gods, gods der tilhørte æreløse, bandlyste og fredløse samt majestætsforbrydere. Det fremførtes, som om kejseren ved beslutningen genvandt en række rettigheder, der af ubetænksomhed eller forsømmelse var gået tabt for kongedømmet på grund af lang tids ikke-brug, »deinde supra iusticia regni et de regalibus, quae longo iam tempore seu temeritate pervadentium seu neglectu regum imperio deperierant ...« Man taler ligefrem om princippet om »Regalienfindung«. De for retsopfattelsen interessante romerretligt inspirerede ord i den anden af de fire love er »iurisdiction«, »districtus«, »iudices« og »administratio«³³. Med »iurisdiction et districtus« mentes jurisdiktion (domsmagt) som en bandret (højhedsmagt), mens sætningen om at beskikke og afsætte dommere skal ses i lyset af ordet »administratio«, som skulle betyde *tildeling* af domsmagt som en højhedsmagt.

Der synes her at være tale om anvendelse af romerretlige delegations-synspunkter i germanske retsforhold. Hvis en højere dommer udnævntes af kongen havde han automatisk ret til at udøve sit embede (jurisdiktion som højhedsmagt). Hvis han videredelegerede domskompetencen, kunne han ikke overdrage selve højhedsmagten. Den kunne kun tildeles af kongen mod troskabserklæring. Retten til at dømme (domskompetence) var således adskilt fra højhedsmagten til at udøve dommerembedet (bandretten). Regalerne udgjordes af en række fiskale og andre kongelige eller kejserlige særrettigheder, mens bandretten omfattede de egentlige højhedsrettigheder såsom »iurisdiction«³⁴.

Den anden og mere hjemlige begivenhed i 1158 var Absalons indsættelse som biskop i Roskilde, efter at han havde hjulpet Valdemar den Store til magten. Han fik dermed et meget vigtigt embede. Absalon viste sig ikke blot aktiv i krig og politik, men også i retspolitiske sammenhænge. Fra

32. Irene Ott, 274-78 med note 164.

33. »Omnes iurisdiction et omnis districtus apud principem est, et omnes iudices a principe administrationem accipere debent et ius iurandum prestare, quale a lege constitutum est«. Paul Willem Finsterwälder, Die Gesetze des Reichstags von Roncalia vom 11. November 1158, i: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. Nr. 51, 1931, 1-69.

34. P. W. Finsterwälder, 27-41. Se også Karl Kroeschell, Deutsche Rechtsgeschichte 1, 182.

hans bispetid 1158-77 og fra perioden som ærkebiskop 1177-1201 findes mange spredte spor af retlige initiativer, hvoraf nogle kunne stamme fra Absalon, andre fra Eskil.

De danske kongers regaler, som knyttedes sammen med den territoriale herskermagt, fremgik både af diplommateriale og af spredte bestemmelser i landskabslovene. Via privilegier og gavebreve var det almindeligt at overdrage retten til at udøve en eller flere af disse (bøderet, toldret, møntret, ret over vandløb, vragnet etc.). Biskopperne, og ikke mindst Roskilde-bispen og ærkebispen, opnåede ad denne vej verdslig jurisdiktion og øvrighedsmagt, herunder kompetence i militære og fiskale anliggender som en del af deres territoriale magt over kirkegodset og via den dem særlig tildelte immunitet. Som territorialherre byggede ærkebispen sig flere borge, f.eks. Åhus i Skåne og Hammershus på Bornholm³⁵.

Det ældste immunitetsprivilegium var det allerede omtalte Knud den Helliges gavebrev til Lund domkirke fra 1085, der sikrede kirken bødeindtægter. Valdemar den Store begyndte fra 1100-tallets midte at udvide immuniteten også til gods, der var erhvervet på anden måde end ved gaver fra ham selv. Ved dette blev kirkens stilling styrket, og risikoen for uønsket indblanding i kirkens retlige forhold fra verdslig side begrænsedes, hvortil kom at kongen derved samtidig kunne understrege sin position som kirkens beskytter³⁶.

Enkelte kilder fra 1100-tallets anden halvdel synes at antyde eksistensen af ældre ret eller retssamlinger. I det følgende skal drøftes, om de kan opfattes som udtryk for en voksende lovgivningsideologi eller dog en tydeligere markering af den politiske situation.

Da Valdemar den Store i 1161 overdrog Tommerup kloster 3 kirker med tilliggender, herunder 5 vandmøller, bekræftede han samtidig »lege Danorum« (de danskes lov): at man på dødslejet måtte skænke en halv hovedlod til munkene, en regel der også blev nedfældet i kirkeretterne fra 1171. Han bekræftede samtidig, at købmænd måtte betænke klostret »til lettelse af deres forbrydelser«³⁷.

Ved kanoniseringen af Knud Lavard og kårningen af den 7-årige Knud som konge i Ringsted 1170 foregik samtidig vigtige politiske forhandlinger med Norge. Muligvis drøftedes tillige retlige problemer. Det siges, at »de danskes love blev udstedt« ved samme lejlighed. »Annales Ryenses« og

35. *Niels Skyum-Nielsen*, Kvinde og slave, 407; *Niels Skyum-Nielsen*, Da dänische Erzbistum vor 1250, 133 f.

36. *Poul Johs. Jørgensen*, Dansk Retshistorie, 407.

37. *Niels Skyum-Nielsen*, 127. DRB, I, 2, Nr. 143, jfr. DD I, 2 Nr. 143.

»Annales Ripenses« taler enslydende om »leges danorum edite sunt«. Der var jo tale om et rigsstændermøde med både fremtrædende gejstlige og verdslige folk, der kan have vedtaget en eller flere forelagte skrevne retstekster, idet »lex« typisk betegnede de skriftligt nedfældede retlige vedtægter³⁸.

Den sjællandske kirkeret dateres til den 21. juli 1171, mens den tilsvarende, og næsten identiske, skånske tidsfæstes til mellem 1171 og 1174. De antages trådt i kraft på samme tid. Den fælles ordlyd synes at forudsætte et direkte samarbejde mellem Eskil og Absalon. De havde vedtægts- eller traktatform og var tiltrådt af jordejende storbønder, de to biskopper samt kong Valdemar. Bønderne ønskede en forbedring af retten, »fordi retten mellem biskop og bønder tidligere var alt for hård«, som det udtryktes i indledningen. De vedrørte fredsbrud, kirkeran, bevisregler, for nært slægtskab som ægteskabshindring, misgerninger og drab mod slægtninge, sjælegave eller dødslejegave, mishandling af gejstlige, manddrab, helligbrøde, vådesværk, hor, trolddom og forgørelse m.m., men ikke religiøse foreteelser. Kirkeretternes sidste bestemmelse udtrykte, at hvis »biskop og bønder er ueninge om hvad der er lov«, da skal dette skriftstykke (denne ret) afgøre striden mellem dem³⁹. Biskoppen sikredes en trediedel af den tiende, som ellers gik til kirker og klostre. Skatterne på den almindelige befolkning vakte altid mishag og medførte iblandt oprør⁴⁰.

I et gavebrev fra Valdemar den Store til St. Peders kirke i Slesvig overdrog kongen halvdelen af sin regale møntret til bisperne samt en sjælegave af kongens arvejord »secundum quod legis terre nostre sanxit auctoritas« (i overensstemmelse med hvad vor territoriale lov har godkendt). Er der tale om en forgænger for landskabslove (Jyske Lov)?⁴¹ I øvrigt bruges flere skønne ord på at fremhæve fordelene ved den skriftlige meddelelse: »Da hukommelsens kostelige skat er brevet som med uforanderlig sandhed fortæller om begivenhedernes rækkefølge ...«.

Absalon blev ærkebiskop i 1177, og netop fra tiden mellem 1177 og 1180 er overleveret en retskilde i to versioner, en dansk og en latinsk, Vederloven. Den gav sig ud for at være en reguleringslov for kongens hird om dennes relationer såvel til kongen som i det indbyrdes forhold.

38. *Niels Skyum-Nielsen*, 183; Danmarks Middelalderlige Annaler ved *Erik Kromann*, 1970, 166 og 258.

39. *Niels Skyum-Nielsen*, 188-92.

40. *Inge Skovgaard-Petersen*, Saxo som samtidshistoriker. Det skånske oprør, i: *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*, Bd. 56, 1990, 31-45.

41. DD. I, 3, Nr. 50 (1175), DRB I, 3, Nr. 50.

Den havde karakter af en straffelov med visse særlige bevisregler. Også majestætsforbrydelser synes den at ville regulere⁴².

Teksten rummer oplysninger om både ældre og yngre ret og beretter selv, at den primært skyldes Absalons indsats. Årsagen til nedskrivningen anføres i indledningen at være, at den ældre hirdret, der hævdedes at gå tilbage til Knud den Stores tid, d.v.s. til den engelske hirdret fra 1000-tallet, var gået af brug og i glemme, og at der kun var få, der bragte det forgangne århundredes begivenheder i erindring. Vi bringes til at forstå, at Vederloven ville være gået tabt, hvis ikke Absalon havde taget dette initiativ.

Vi genfinder også det gængse argument om nødvendigheden af at genopfriske erindringen om de gamle love fra arengaerne og fra Roncalia-mødet. Svend Aggesen påstod, at Absalon sammen med Knud, Valdemar den Stores søn, havde »samlet loven i et lille skrift som i en offentlig fortegnelse, »matriculam conscripisse«. »Thi det som man antager har tabt sin kraft på grund af ælde, det genoprettes ved hjælp af skrift«, »id ipsum scripturæ beneficio reparatur«⁴³.

Vederloven indeholdt elementer fra romerretten, måske især lensretten, samt kanonisk og angelsaksisk ret. Teksten lignede mere en beretning end en lovtæst. Retshistorikeren Ludvig Holberg antog, at den kunne være beregnet til højtlesning på hirdmøderne som en art moralsk oprustning af en forsamling, der ikke længere kun bestod af de nærmeste trofaste mænd, men som var vokset til at blive en hel adelsstand⁴⁴. Der er faktisk meget få danske eller nordiske træk ved Vederloven. Procesformen ligner mere den da brugte i England og Frankrig. I øvrigt bestod vederlagskorpset også af betroede folk fra udlandet.

Ordet vederlag synes at have haft flere betydninger. At »Vithærlogh« kunne betyde vederlag i betydningen betaling eller erstatning og dermed også betaling af bøder synes at være en almindelig anskuelse blandt danske historikere og filologer⁴⁵. Vederlag kunne måske også betegne både selve sammenslutningen og den lov, der gjaldt for hirdmændene. Ordet er

42. Se dansk oversættelse i *Ludvig Holberg, Dansk Rigslovgivning*, 1889, 250 ff, *Den danske Rigslovgivning indtil 1400*, 1971, 1 ff.

43. *Den danske Rigslovgivning*, Svend Aggesen Text I.

44. *Ludvig Holberg, Dansk Rigslovgivning*, 27 ff, 80; *Poul Johs. Jørgensen*, 56-61; *Ole Fenger*, 80 ff.

45. *G. F. V. Lund*, *Det ældste danske Skriftssprogs Ordforråd*, *Ordbog til de gamle danske Landskabslove etc.*, 1877. Også *Ludvig Holberg, Dansk Rigslovgivning*, fremhævede betydningen af Vederlov som lig med straffelov.

beslægtet med »félag« (islandsk) »fælagh«, »bolag« og »vidherlagning« om erhvervsretlige fællesskaber. Her betegner »lag« (laug) også selve fællesskabet. Hirdforholdet havde ud over troskabsforholdet også karakter af et kontraktforhold. Hirdmændene havde del i den interne jurisdiktionskompetence og deltog i vedtagelsen af hirdreglerne⁴⁶. Retlige fællesskaber forudsatte en retlig regulering af såvel interne som eksterne forhold. Det er måske ikke så mærkeligt, at netop retlige fællesskaber, organisationer, bliver arnestedet for lovgivning i form af vedtægter.

Mens Tage E. Christiansen betragtede nedskrivningen af vederloven som aktuel kongepolitik og propaganda, mente Thomas Riis, at Saxo dels stod i gæld til Svend Aggesen, dels havde informationer, som skyldtes mundtlig tradition blandet med hans egen politiske opfattelse. Svend Aggesen fremstillede kongen som hirdmand på linje med de øvrige, »primus inter pares«, mens Saxo nærmest hævdede ham over lovene »legibus solutus«⁴⁷.

Absalon var meget bevidst omkring markedsføringen af sig selv, sin slægt og sit embede. Med legenden om Margrethe af Roskilde, hans slægtning, der senere ophøjedes til helgen, fik han et velegnet instrument til at promovere sig selv i sit nye embede som ærkebiskop. Hun blev myrdet i 1176 af sin mand. I 1177 lod Absalon hende opgrave og bisætte i Skt. Mariæ Kirke i Roskilde, fordi der skete mirakler ved hendes første grav. Legendene om disse mirakler blev nedskrevet efter Absalons beretning.

Nanna Damsholt mener, at Absalon også brugte historien om Margrethe til at smykke sit ry som jurist. Han optrådte i legenden som dommer i den efterfølgende retssag mod ægtemanden og viste, at han kunne få den tilståelse af individuel skyld, hvorved han hindrede iværksættelse af den traditionelle fejderet. Nanna Damsholt ærgrer sig som kvindehistoriker over, at teksten siger mere om Absalons interesse for forholdet mellem kanonisk og gammel verdslig ret end om Margrethe⁴⁸.

Fra Saxo ved vi, at der i 1184 blev holdt et møde for rigets fremtrædende mænd på Samsø, hvor man bl.a. skulle forhandle om forbedringer i den

46. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, 56 f. og 279 ff. og 47-48. Se om »Kompaniskap« i: *Kulturhistorisk Leksikon*, VIII, 678.

47. Thomas Riis, *Les Institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332*, 1977, 31-47. Hans Torben Gilkær, *In honore sancti Kanuti martyris, Konge og Knudsgilder i det 12. århundrede*, i: *Scandia* nr. 2, 1980, 147.

48. Nanna Damsholt, *Kvindebilledet i dansk Højmiddelalder*, 1985, 209 ff og 215 ff. Se også Ole Fenger, *Romerret i Norden*, 1977, 91 ff.

almindelige ret, »*juris civilis emendandi* (forbedringer i den almindelige ret)«. Saxo synes at bruge det romerretlige udtryk »*juris civilis*« som udtryk for almindelig verdslig ret⁴⁹.

Hvad var det man ville forhandle og slutte kontrakt om på Samsø i 1184? Poul Johs. Jørgensen mente, at 1184-mødet sandsynligvis havde drejet sig om udstedelse af en landskabslov eller rigslov⁵⁰. Man ville forbedre noget. Man kan logisk kun forbedre noget allerede eksisterende. Der kunne følgelig være tale om at forbedre en nedskrevet ældre retlig overenskomst eller retsbog, som magthaverne eller storbønderne var utilfredse med; der kunne også være tale om at drøfte nedskrivningen af en endnu ikke skriftligt fikseret praksis, der stod i fare for at blive glemt, med samme begrundelse som i Vederloven.

Erik Kromann tænkte sig muligheden af, at det kunne være et ældre forlæg for VSL, idet de sjællandske bønder kunne have ønsket at få deres egen verdslige lov, ligesom hirden havde fået Vederloven, og de selv havde opnået kirkekontrakten⁵¹. Man kunne også forestille sig, at de jordejende bønder (fra hele riget?) ville have den verdslige ret forbedret, ligesom sjællandske og skånske bønder havde opnået at få forbedret de gejstlige kirkeretter. Forhandlingerne kunne dreje sig om en forgænger for en skånsk, sjællandsk eller jysk landskabslov.

Det står fast, at mødet på Samsø blev indkaldt på initiativ af Absalon, der på sædvanlig måde kunne ønske et forlig bragt i stand med de mere indflydelsesrige jordejere om samfundsmæssigt vigtige problemer vedrørende ejendomsforhold, bevisregler, bøder for retsbrud eller lignende. Ligesom den sjællandske og skånske kirkeret havde karakter af en kontrakt eller overenskomst, synes Saxo også her at tale om kontraktsindgåelse, »*contracta*«.

Forskningen synes ikke færdig med drøftelserne omkring dateringen af VSL. Nogle ældre historikere og filologer har ført den tilbage til Valdemar den Stores tid (1157-82). Sprogligt antages den at være mere »dansk« end SKL, der har flere nedertyske låneord, selvom den bærer spor af at være skrevet af en jyde. Erik Kromann gættede på Absalon som inspirator for VSL⁵².

Absalon har efterladt sig andre spor som initiativtager, ophavsmand, måske endda pennefører. I 1187 stævnedes han 17 provster, kanniker og

49. Anderledes *Inge Skovgaard-Petersen*, 217 med note 64, der mener, at civilret skal opfattes som noget andet end strafferet, og at her nærmest tænkes på en landlov.

50. *Poul Johs. Jørgensen*, 60.

51. *Erik Kromann*, UfR 1975, 174.

52. *Erik Kromann*, i UfR 1975, 173; Kulturhistorisk Leksikon, XIX, sp. 460.

andre gejstlige til Lund for at reformere kirkeritualerne, som også havde kirkeretlig betydning.

Absalon kunne formentlig selv have sat den nye ritualform i kraft på egen myndighed som ærkebiskop. Men han ønskede åbenbart at samle delegerede gejstlige fra hele landet for at opnå deres samtykke. Det var Niels Skyum-Nielsens opfattelse, at de mange detailbestemmelser kun kunne sikres virkning i praksis, hvis vedtagelsen bandt repræsentanterne og med dem spredtes over hele landet på samme måde som ved andre former for vedtægter⁵³.

I 1186 bekræftede Knud VI Knud den Helliges gamle gavebrev til Lunds domkirke fra 1085, hvorved alle gaver og jordegods med afgifter nød kongelig beskyttelse ifølge rigets love »secundum leges regni«, herunder retten til at holde domskole »cum scholarum beneficio«. Kirken tilsikredes den afgift, som »ex antique consuetudine« svares af tofterne, ligesom enhver anden kongelig rettighed med undtagelse af bl.a. ledingsbøder og fredkøb⁵⁴. Absalon var medunderskriver og modtager på Lunde-kirkens vegne.

I sit svar fra 16. november 1198(?) på et brev fra Absalon gengav Innocens III Absalons opfattelse af dansk ret og konflikten mellem dansk og kanonisk ret⁵⁵. Han skrev ifølge oversættelsen i DRB: at hvad angår verdslig ret, »ius fori«, ledes Danmarks rige helt og holdent af sine sædvaner og sine kongers anordninger, hvilket har til følge, »at der i denne kirkeprovins ikke gøres brug af testamenter, som andetsteds i overensstemmelse med lovens overholdelse iagttages angående de døendes sidste vilje«.

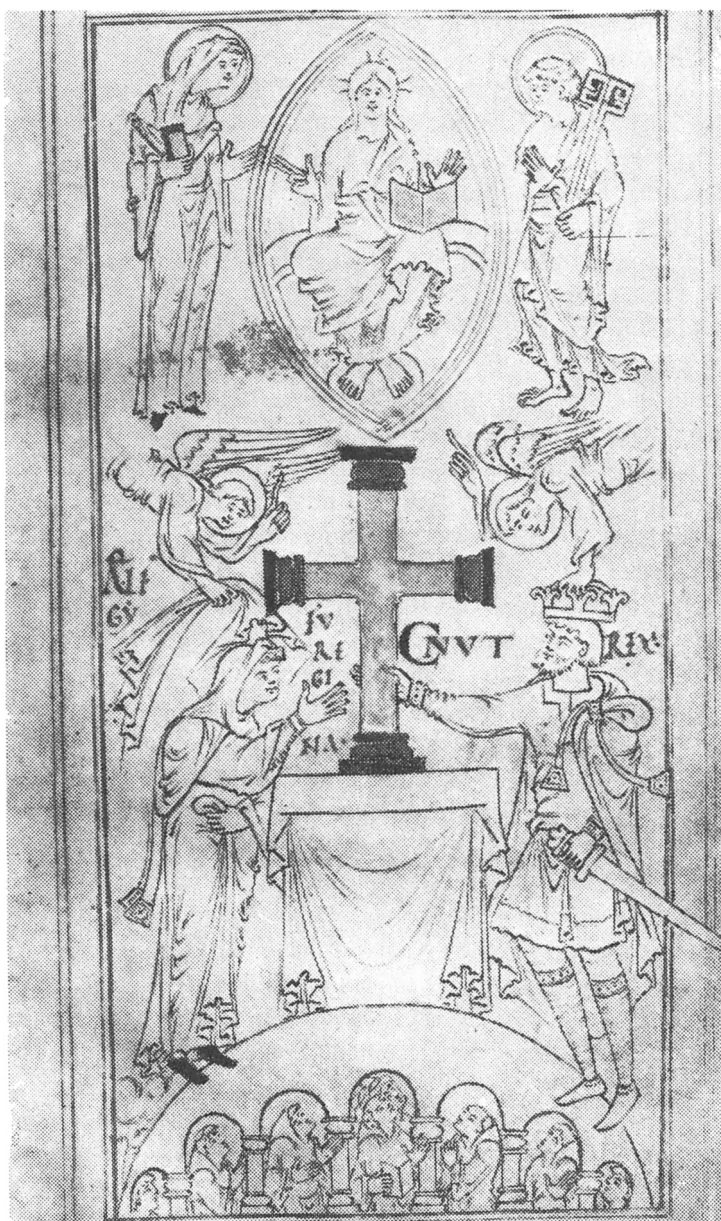
I den latinske udformning tales om »ius fori contingunt consuetudinibus suis et institutionibus regum suorum«. Det ville ligesom i Erik Lams privilegium til St. Peders kloster i Næstved⁵⁶ give mere mening, hvis man opfattede »ius fori« som et udtryk for den territoriale jurisdiktionskompetence. Der herskede tydeligvis et territorialitetsprincip såvel vedrørende den kirkelige som den verdslige jurisdiktionskompetence. Til støtte for denne antagelse kan nævnes, at Johannes Steenstrup mente, at ordet

53. *Niels Skyum-Nielsen*, En nyfunden kilde til Absalons Historie (utrykt manuskript i min besiddelse). Se også Kvinde og Slave, 18 med note 19. Skyum-Nielsen mente indholdsmæssigt at finde spor af påvirkning fra den romerske ritus på tidegudstjenesten, mens riterne omkring askeonsdag og skærtorsdag pegede mere i retning af fransk (eller tysk) liturgi.

54. DD I, 3, Nr. 134, DRB I, 3, Nr. 134.

55. DD I, 3 nr. 238 DRB, I, 3 nr. 238.

56. DD I, 2, Nr. 78 (1140).

Knud den store (død 1035) oprettede som engelsk konge en hird »Tinglid« rekrutteret blandt fremstående engelske danske slægter. Ifølge Absalon kunne den danske vederlov føres tilbage til Knuds engelske hirdret, der ville være glemt af de fleste, hvis ikke Absalon havde sørget for dens nedskrivning.

»lag« også kunne opfattes som den for et territorium gældende lov og ret. Danelag var danskernes lov i danskerterritoriet i modsætning til englændernes lov. Trøndelag var lovene for Trondheimområdet⁵⁷.

Her er tale om et paveligt diplom, der tilsyneladende citerer et brev fra Absalon. Vi ved dog ikke, om citatet er ordret eller omskrevet. Sønningen mellem »consuetudines« og »institutiones« var muligvis ny blandt retligt skolede folk i det 12. århundrede. Måske var retsterminologien ikke helt fastcementeret.

Gratians grundlæggende retskilder betød af Guds evige lov, den uforanderlige naturet »fas«, som indeholdes i moseloven og evangeliene, mens »ius« var den menneskelige lov. Sædvaneretten, »consuetudines« kunne være nedskrevet som »lex« eller bestå i lang tids skik og brug i overensstemmelse med »ratio«, fornuften. »Lex«, de nedskrevne sædvaner, kunne efter Gratian også kaldes »forordninger« (constitutio) eller »ret« (ius). I øvrigt kaldtes Gratians decret i sin undertitel af nogle ikke »de iure naturae et (humanae) constitutionis«, men »de iure scripto et non scripto«⁵⁸.

»Institutionibus« kunne også henlede tanken på Justinians lærebog af samme navn, mens »consuetudinibus« henleder tanken på sædvaneret (lex) nedskrevet som forordninger (constitutiones) og ikke uskrevet som praksis, »omne ius legibus et moribus constat«.

Set på denne baggrund talte Innocens III og Absalon både om den skrevne ret »leges« og den uskrevne, som tilsammen udgør »ius«, og om de »institutiones«, som danske konger havde ladet udarbejde. Det kan vel ikke helt udelukkes, at »institutiones« også omfattede regelsamlinger til oplysning for især den studerende (gejstlige) ungdom? Hvis det er tilfældet, har vi et yderligere moment, der taler for eksistensen af retsbøger forud for SKL og VSL.

I sin anmeldelse af Inge Skovgaard-Petersens disputats, »Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos historiesyn« fremhæver Kai Hørby, at den ofte fremførte påstand om, at Saxos beskrivelser af ældre lov og ret ofte skal tolkes som udtryk for forholdene i hans egen tid, d.v.s. Absalons epoke, er blot bestyrket ved Inge Skovgaard-Petersens forskning⁵⁹.

Hvis Saxo, som hævdedet, har villet fremstille kristendommens store indflydelse på lovgivning og retspleje, bør det nok ses i sammenhæng med udviklingen blandt de lærde kanonister i sidste halvdel af 1100-tallet. De udviklede et mere offensivt retfærdighedsbegreb, end det, som indledte

57. Johannes Steenstrup, Danelag, 1882, 23-32.

58. Gratians Dekret, c. 3 og c. 5 D I.

59. Kai Hørbys anmeldelse i: Historisk tidsskrift, 1988, I, 121-145.

»Institutiones« og »Digesta« i Justinians samling (viljen til at give enhver sit). Nu gøres »iustitia« moralsk og måles efter dens gode virkninger, »at de gode tvang de onde til gavn for de mange eller de svage«.

Denne tankegang genfinder Hørby hos Saxo i dennes omtale af Knud den Helliges lovgivning. Han holdt stormændene nede, højnede præsteskabets anseelse og anerkendte kirkens ret til at føre sine sager for egne domstole⁶⁰.

Absalon kunne i sin tid som biskop og ærkebiskop følge, hvorledes paven tiltog sig voksende lovgivningsmagt. Det kan have inspireret ham til efterfølgelse. Anders Sunesen og de øvrige unge lærde folk, der vendte hjem fra deres dannelsesrejser, kunne forsyne Absalon med yderligere argumenter i retning af lovgivningsinitiativer fra de mest fremtrædende kanonister. Ikke mindst Huguccio, som AS havde læst og muligvis kendte personligt, gik ind for »en meget betydelig lovgivningsmagt til paven«. Kai Hørby ser Huguccios definition af »ius« og »iustitia«, der afledtes af »jubere« = befale netop i sammenhæng med denne mere offensive lovgivningsideologi⁶¹.

V. Konklusion

Både Absalon og Anders Sunesen svarer til billedet af de folk, der med en lærd retskultur som ballast, skabte den kontinentale, højmiddelalderlige ret som et blandt flere politiske instrumenter til samfundsstyring. Hvis den opfattelse, hvorefter forfattere af retsbøger ofte havde en position af stor betydning for den politiske situation, godtages, må man erkende, at dette taler for Absalons indflydelse på de retsbøger, der efter al sandsynlighed opstod i sidste halvdel af 1100-tallet og blev model for de nu kendte redaktioner fra 1200-tallets første halvdel. Efter såvel Absalons som kongernes tilsyneladende praksis kan de tidlige retsbøger imidlertid gerne have været drøftet og approberet på stændermøder sammenkaldt omkring lovgivningsspørgsmål efter Samsømodellen, og i så tilfælde kan de have haft mere kontraktsskarakter. Absalon ønskede utvivlsomt i sine senere år at styrke kongens lovgivningsmagt, og dermed sin egen retspolitiske indflydelse.

Efter kanonisk retslære var som nævnt de vigtigste retskilder naturret-

60. Kai Hørby, 143 f. og Inge Skovgaard-Petersen, 217 ff.

61. Kai Hørby, 144; se også Rudolf Weigand, Die Naturrechtslehre der Legisten und Dekretisten von Irnerius bis Accursius und von Gratian bis Johannes Teutonicus, 1967, 218, hvor naturret forklares som et udtryk for befaling (»ius iubet«), mens naturlov forklares som en binding (»lex-ligat«).

ten og den menneskelige ret. Den menneskelige kirkelige ret blev i stigende grad af kirken opfattet som primært skabt af paven, der kun følte sig bundet af »ius naturali«. Paverne anså sig berettigede til at udstede såvel formelle love eller forordninger som privilegier og dispensationer i forhold til enkeltpersoner, grupper eller om særlige forhold, som kom til at udgøre en del af de senere decretalesamlinger. Beslutninger på kirkemøder fremtrådte også som pavelige dekreter med repræsentativ tilslutning.

I domsforhold skulle paven ikke have nogen anden dommer over sig men selv være højeste dommer i såvel gejstlige som verdslige forhold. Siden Gregor VII steg antallet af sager fra hele kristenheden, der appelleredes til paven, som i øvrigt var eneste dommer i forhold til bisper⁶².

Sten Gagnér har påvist, hvorledes kravet om kongelig bekræftelse af retten, »auctoritas« spredte sig fra kanonistikken til den almindelige verdslige sædvaneret, der efterhånden også forudsatte en bekræftelse af autenticiteten. På samme måde forvandlede retsbøgerne sig fra »consuetudo in scriptis redacta« til »consuetudo approbata« efter kanonistisk forbillede⁶³.

Der er næppe tvivl om, at Absalons efterfølger og protegé Anders Sunesen, både ønskede og evnede at leve op til sit store idols såvel administrative begavelse som retlige initiativer. Der er næppe heller udbredt tvivl om hans indflydelse ikke blot på den latinske, men også på den danske version af SKL, ligesom de kgl. forordninger ættebodsforordningen fra ca. 1202 og jernbyrdsforordningen fra ca. 1216 begge bærer hans præg.

Han udarbejdede på det kirkeretlige område en række provinsstatutter med samtykke af de øvrige biskopper, ligesom han traf afgørelse i en række konkrete sager og korresponderede ihærdigt med pavestolen. I 1206 sammenkaldte han til landskirkemøder i Odense og på Sjælland, hvorfra han med sine medbisper udstedte en del provinsstatutter. Men han antages af moderne historieteori at have været en svagere politiker end Absalon, selvom han nok var en bedre lærer, lærebogsforfatter og forsker⁶⁴.

Hvis mine sammenstykkede brikker og gætterier holder stik, vil jeg give Absalon en større del af æren, for dansk verdslig og kirkelig lov og ret i 1100-tallet, end man tidligere har gjort, hvor man nok så meget har beundret hans politiske dygtighed og styrke og hans krigeriske mod. Bag mange af de spor, kirkeretterne, Vederloven, Samsø mødet og manddrabsforordningen, som her er fremhævet, lå en forestilling om at forbed-

62. H. E. Feine, 329 ff. og 336 ff.

63. Sten Gagnér, 356.

64. Niels Skyum-Nielsen, 243.

re retten, og Absalon optræder som bindeled til de fleste. Stig Iuul mente, at eksempelvis manddrabsforordningens »vidtgående aspirationer ... i retning af at tillægge kongen lovgivende magt ... får deres naturlige forklaring, hvis man ser dem som udtryk for Absalons tankegang«⁶⁵.

Det er dog ikke min agt i samme forbindelse at nedvurdere Anders Sunesen, men kun at antyde, at Absalon måske var mere foregangsmand, en pioner og progressiv igangsætter, mens AS muligvis var bedre til at systematisere og opsamle allerede eksisterende retlige kilder til et sammenhængende hele. Glemmes må det ikke, at Absalon kunne trække på mange særdeles lærde folk blandt sine medbisper og højere gejstlige som Omer, Vilhelm og selvfølgelig de unge brødre Peder og Anders Sunesen.

Alt taget i betragtning synes de tidlige retsbøger i Danmark så vidt vi overhovedet kan få indtryk af dem at have været led i politisk farvede forhandlinger og overenskomster, at være nedskrevet af folk med høj dannelse og således beslægtet med de samtidige europæiske retsbøger, der var udtryk for en lærd retskultur og for elitens retspolitiske intentioner og i mindre grad udslag af et praktisk-retligt initiativ udgået fra landstingene.

65. Stig Iuul, 18.

Fladstrand – befæstning og byudvikling

Af Jens Ole Christensen

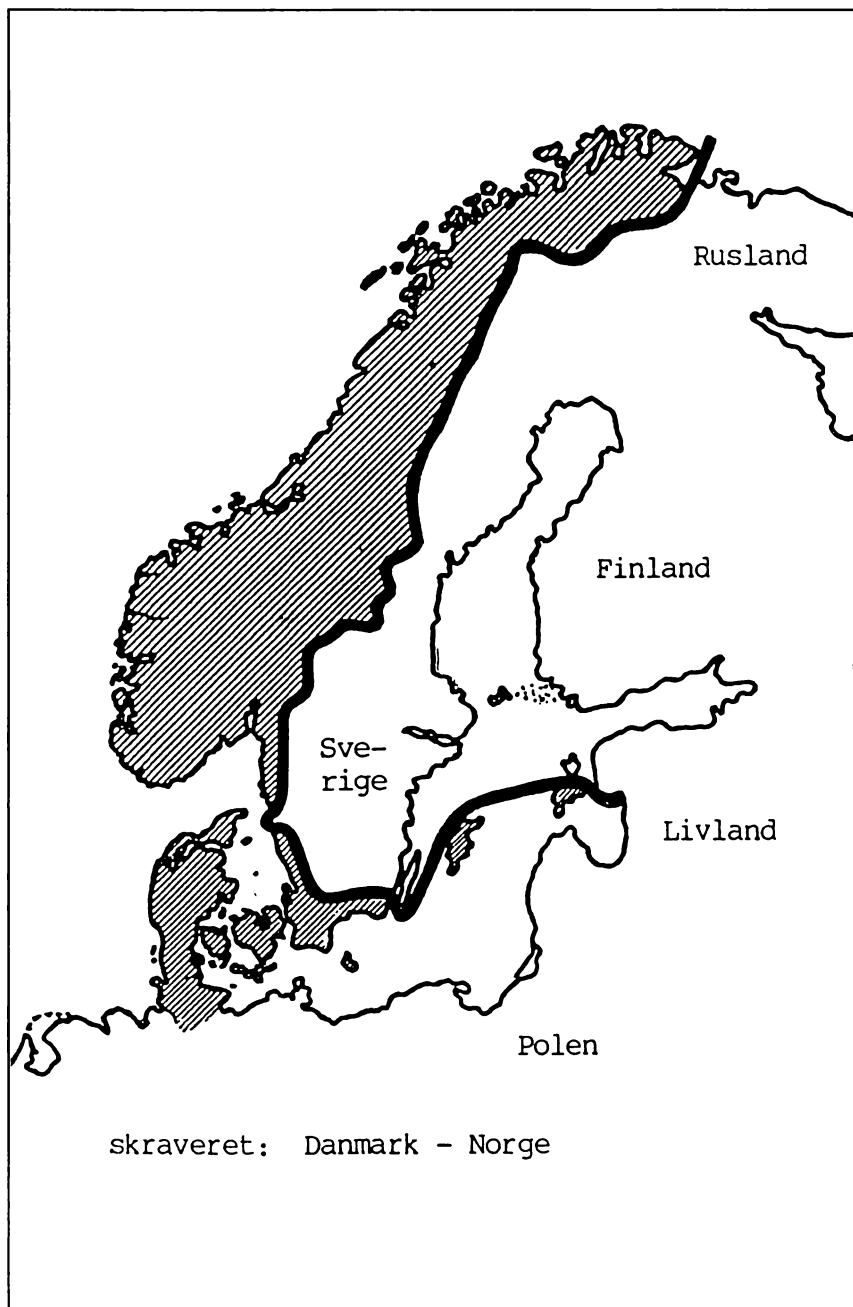
I 1600'tallets sidste halvdel voksede et nyt bysamfund op på Vendsyssels østkyst, Fladstrand, der i begyndelsen af 1800'tallet blev til købstaden Frederikshavn. I denne artikel argumenterer cand.phil. Jens Ole Christensen for at byudviklingen må ses som et resultat af en statslig udviklingsstrategi for stedet. Ikke en byudvikling af lokale årsager, men som en afledt effekt af overordnede strategiske interesser omkring Danmark og Norges samhørighed, trods den fysiske adskillelse, der var skabt af de ændrede magtforhold i Kattegat efter 1600'tallets krige og landafståelser. En større befæstning blev i slutningen af 1600'tallet anlagt ved Fladstrand, som en sikring af skibsfarten til og fra Norge i krigstid. Byens udvikling er i høj grad knyttet hertil, og til de krige, der gav fæstningen sin betydning. Befæstningen var den fysiske udmøntning af de overordnede strategiske interesser, og byudviklingen må altså ses som drevet af nationale interesser og ikke lokale forhold.

Problemstillingen i denne artikel om fæstningen og byen Fladstad er, hvad rolle befæstningen spillede i byens opståen, udvikling og bymæssige funktion. Hovedsynspunktet er, at Fladstad må ses som en anlagt by, og at den blev anlagt ud fra overordnede strategiske interesser.

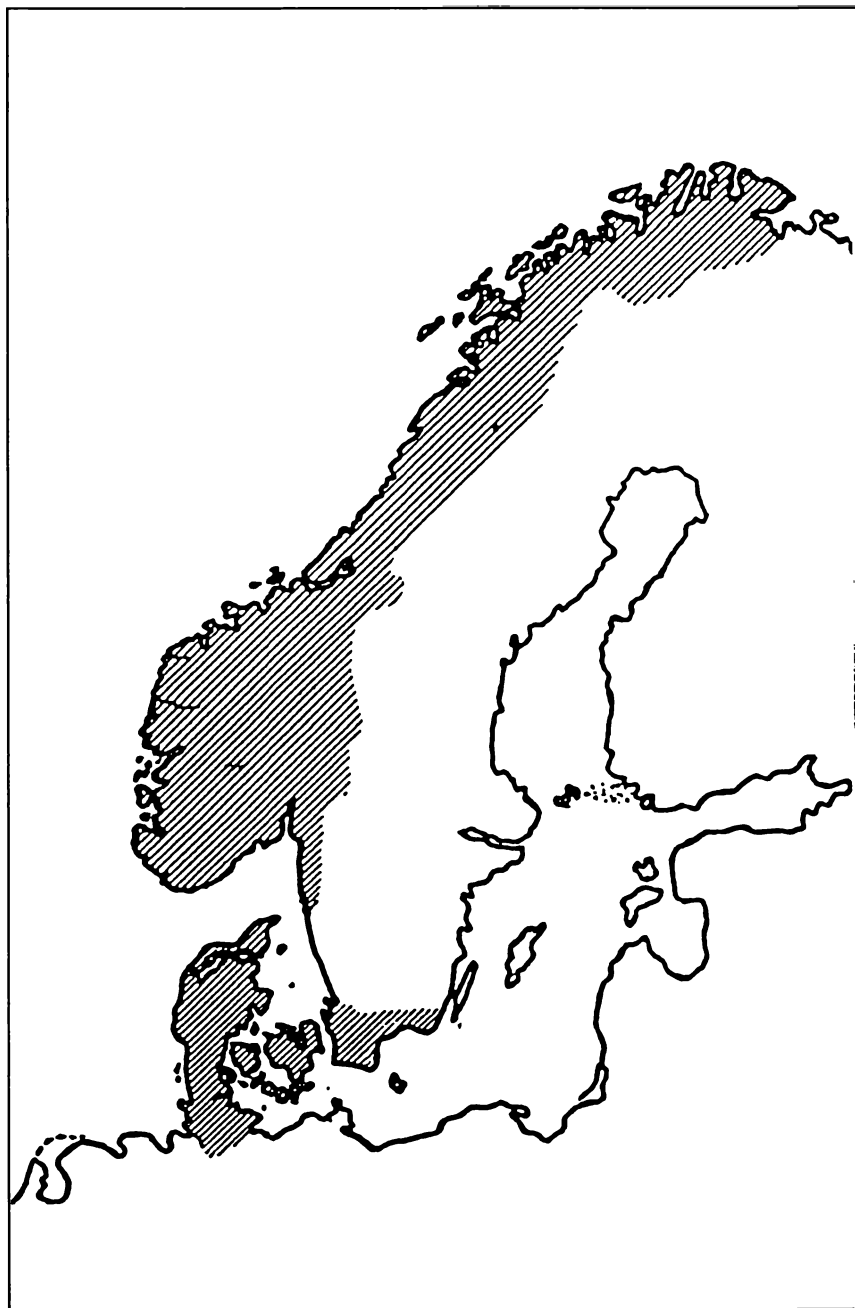
Befæstningen og byudviklingen

Begrebet anlagte byer hører i Danmark hjemme i perioden fra omkring 1600 til omkring 1670. Her anlagdes en del byer af overvejende militære årsager¹. Fladstrand blev vel ikke planlagt og opført som en fæstningsby, men befæstningen må alligevel tillægges en afgørende rolle i byens opståen og udvikling. Der var ialt fire byer i Danmark og Hertugdømmerne, som i afgørende grad var præget af, at de var led i det faste fæstningsfor-

1. Ole Degn: De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800 s. 9, 14-15, 23-25 og 42.

Danmark-Norge omkring 1600.

Danmark-Norge 1645-58

svar; Fladstrand, Fredericia, Frederiksort og Glückstadt. Det gælder såvel byens opståen som udvikling og bymæssige funktion².

Fladstrand må helt klart ses i den geopolitiske ramme som Kattegatsområdet og relationerne mellem Danmark-Norge og Sverige udgjorde, samt i sammenhæng med de store omvæltninger der skete i magtforholdene i området som følge af 1600'tallets krige.

Sverige lå ved 1600'tallets begyndelse omklamret og indespærret af Danmark-Norge. Det blev afgørende for Sverige at bryde denne omklammering og skaffe sig adgang til Kattegat, og videre herfra til verdenshavene, og fri sejlads ud af Østersøen. I løbet af 1600'tallets krige lykkedes dette, med opbygningen af en svensk stormagtsstilling og en svensk omklammering af Danmark-Norge som resultat.

Krigen 1643-45 blev det første vendepunkt. Freden i Brømsebro i august 1645 indebar hårde fredsvilkår for Danmark. Dele af Norge måtte afstås og ligeledes Østersøbesiddelserne Gotland og Øsel. Med tabet af disse bortfaldt definitivt Danmark-Norges Østersøherredømme. Herudover måtte Halland afstås på 30 år som pant for freden. Også dette var særdeles alvorligt. Kattegat var ikke mere et dansk-norsk indhav, hvor færdslen mellem rigerne kunne foregå uhindret. Danmark-Norges indkredsning af Sverige var brudt, og Sverige var nu den dominerende magt i Norden³. Sverige havde fået den så længe eftertragtede adgang til Kattegat, men var dog endnu ikke tilfreds hermed.

Danmark-Norge var blevet delt i to dele. Den landværts forbindelse mellem Danmark og Norge var tabt, men hvad værre var: Den søværts forbindelse til Norge, der hidtil havde gået langs den nu svenske vestkyst, var også tabt. Alene det at Norge ikke kunne brødføde sig selv, men hvert år aftog det danske kornoverskud, understreger forbindelsens vigtighed.

Efter krigen var der store overvejelser om et bedre forsvar, der endte med hærordningen af 1646, hvis forkæmper især var rigsmarsken Anders Bille. Billes »betænkninger« til et fæstningsforsvar, fra april 1646, var det første rationelt gennemtænkte forslag nogensinde til et fæstningsforsvar for hele riget. Hovedsynspunktet i marskens forslag var, at fæstningerne skulle danne et sammenhængende korresponderende system. Han fastslog blandt andet, nu efter tabet af Halland, hvor vigtigt det var at sikre forbindelsen mellem Danmark og Norge via Marstrand og foreslog befæstninger

2. Af de mere overordnede opfattelser af garnisonsbyer jeg har brugt i arbejdet med Fladstrand, skal nævnes Gunnar Artéus' tanker om militære enheders tilstedeværelses betydning for byudviklingen og Knud J. V. Jespersens tanker om garnisonsbyer/fæstningsbyer, som de fremgår af hæftet »Den Nordiska Garnisonsstaden«.

3. Aksel E. Christiansen m.fl. (red.): Danmarks Historie 2.2. s. 528-29.

på begge sider af Limfjorden ved Hals og Mov, for at opbygge en korrespondenslinie mellem Hals og Marstrand⁴.

I foråret 1646 behandlede befæstningsplanerne. Landkommissærene, der ligesom rigsmarsken var militære embedsmænd, udtalte sig om planerne for Hals, og vigtigheden af forbindelsen til Norge. Da forbindelsen til lands var borte, og til vands gik forbi de nu svenske fæstninger og havne langs Hallands kyst, måtte man finde en plads i Jylland, hvortil man kunne sejle hurtigt og uhindret fra Marstrand og andre steder i Norge. De fandt, at det bedste sted var Hals og Mov, hvor der fandtes en »synderlig och sicker hafn fast for alle slags skibe«. Desuden kunne Hals også få stor betydning for Nordjyllands forsvar idet »gandske Ty, Mors, Vendsyssel saa och det faste land på begge sider Limfiord kand der ved for al fientlig pressurer, contributioner och ofverlast forsvaris och defenderis. Deraf kand søen, bode den østre och vestre holdis for fribyttere ren, om nogen infestere ville«⁵.

Tilsyneladende tænkte landkommissærene kun på ét anlæg – ved Hals – selvom de nævner både Hals og Mov. De skriver nemlig videre, at »Til denne by at gjøre bebygget och bringe paa foede« tvivlede de ikke på, at kongen ville udstede »naadigste gode privilegier bode for fremmede och indfødde sampt och 20 aars eller flere friheder«⁶.

Når valget af et støttepunkt i Jylland faldt på Hals må forklaringen søges i, at man her syntes at opnå en dobbelt fordel. Dels et støttepunkt for norgesfarten, hvortil Hals vel var brugbart men, som det skal ses, ikke den bedste løsning – den vanskelige besejling af Hals barre og isforekomster så snart det frøs, gjorde besejlingen problematisk. Dels fik man her et støttepunkt for forsvaret af Nordjylland, der, ligesom den fæstning der var planlagt ved Bersodde, det senere Fredericia, ville sikre hovedfærdselsårene gennem Jylland⁷.

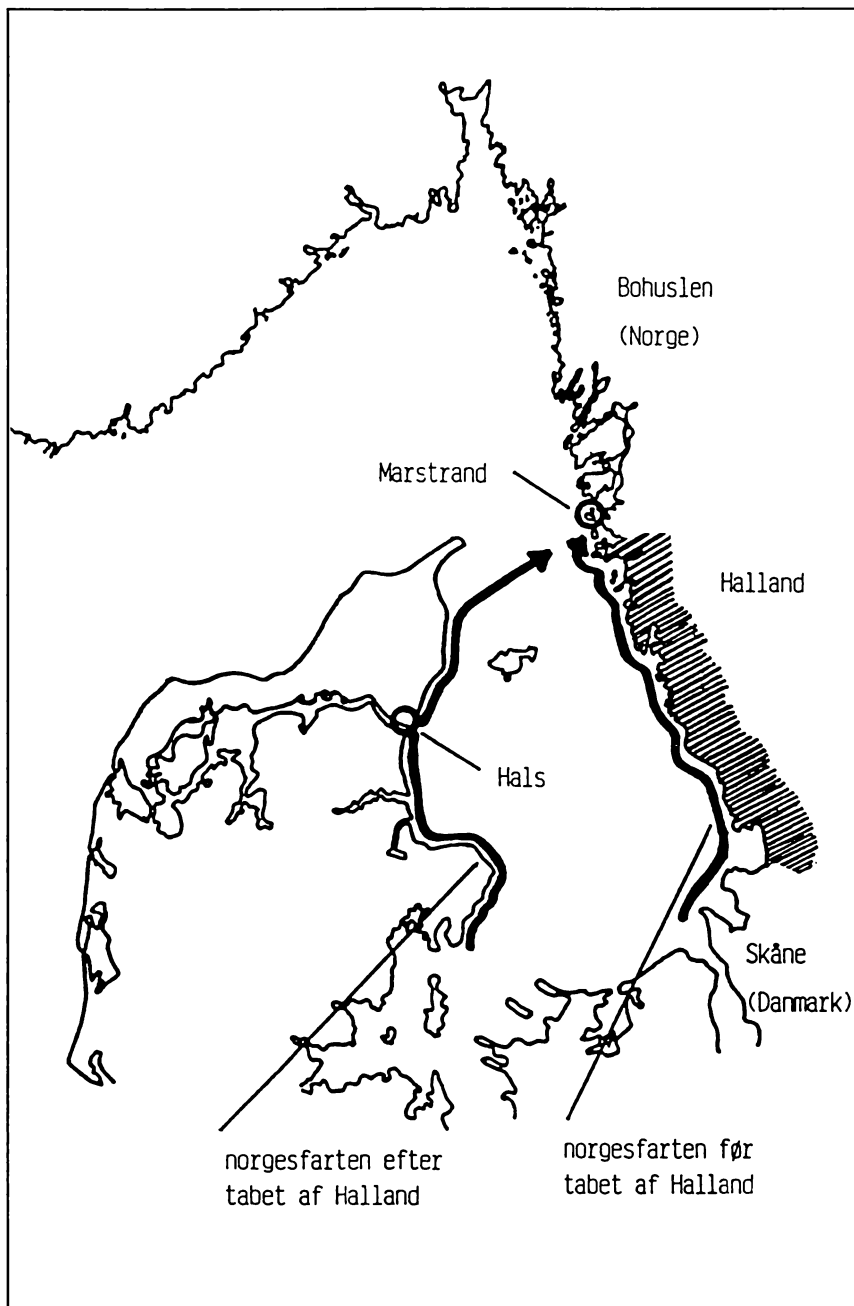
Bersodde er placeret, hvor den syd-nord og den vest-øst gående hovedfærdselsåre krydser. Hals er placeret ved den eneste egentlige hindring, der er i Jylland nord for Elben: Limfjorden. En fæstning ved Hals ville, med dens store mulighed for at blive forstærket via søvejen, udgøre en

4. Vilh. Lorenzen: Christian IV's Byanlæg og andre Arbejder s. 59-60 og 136, Vilh. Lorenzen: Vore Byer II s. 72-73, Kristian Erslev: Aktstykker og Oplysninger ... III s. 181-83, Kristian Erslev: Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger ... s. 280-83 og K. C. Rockstroh: Udviklingen af den Nationale Hær ... I s. 169 og 172-73.

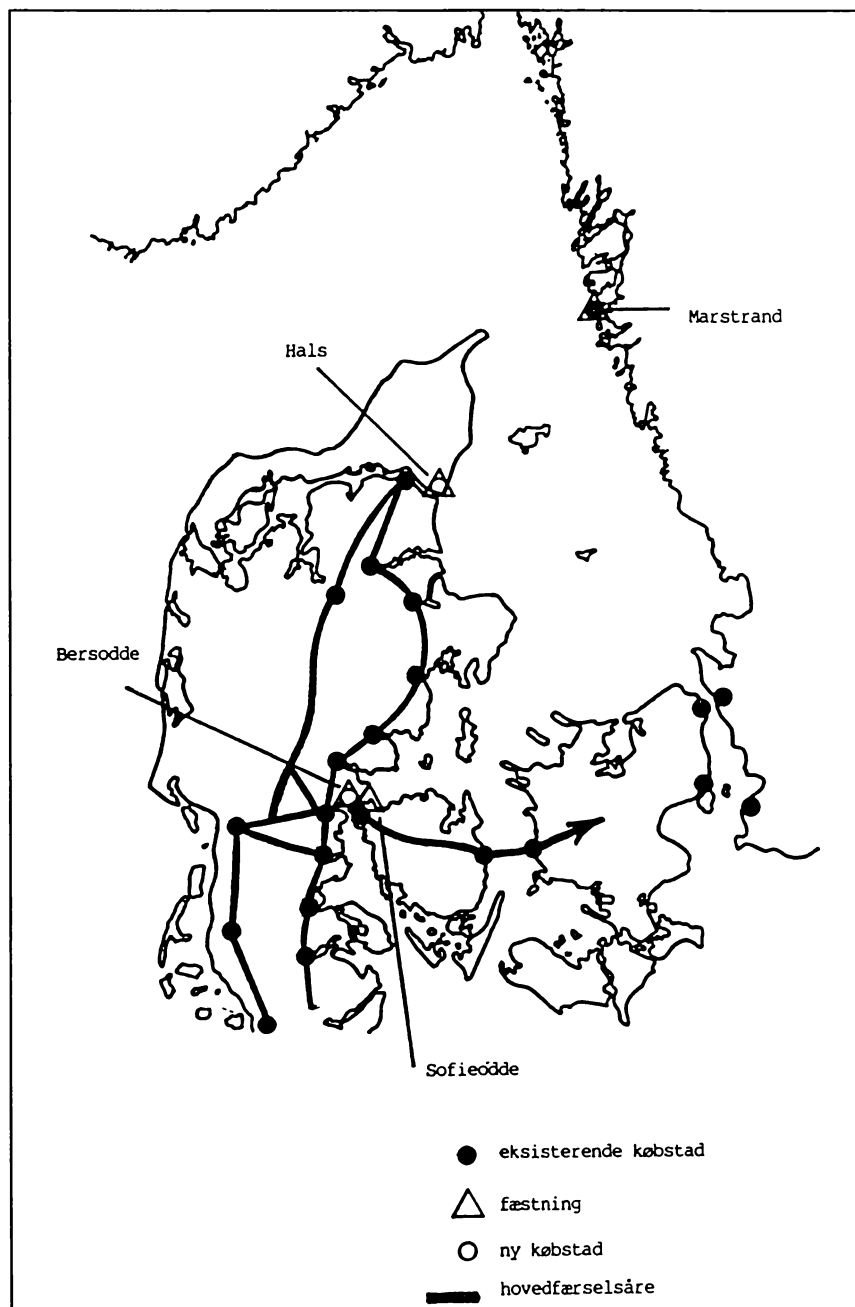
5. Erslev: Aktstykker III s. 209, 214-15 og 227-32.

6. Erslev: Aktstykker III s. 230-32 og Lorenzen: Christian IV s. 60.

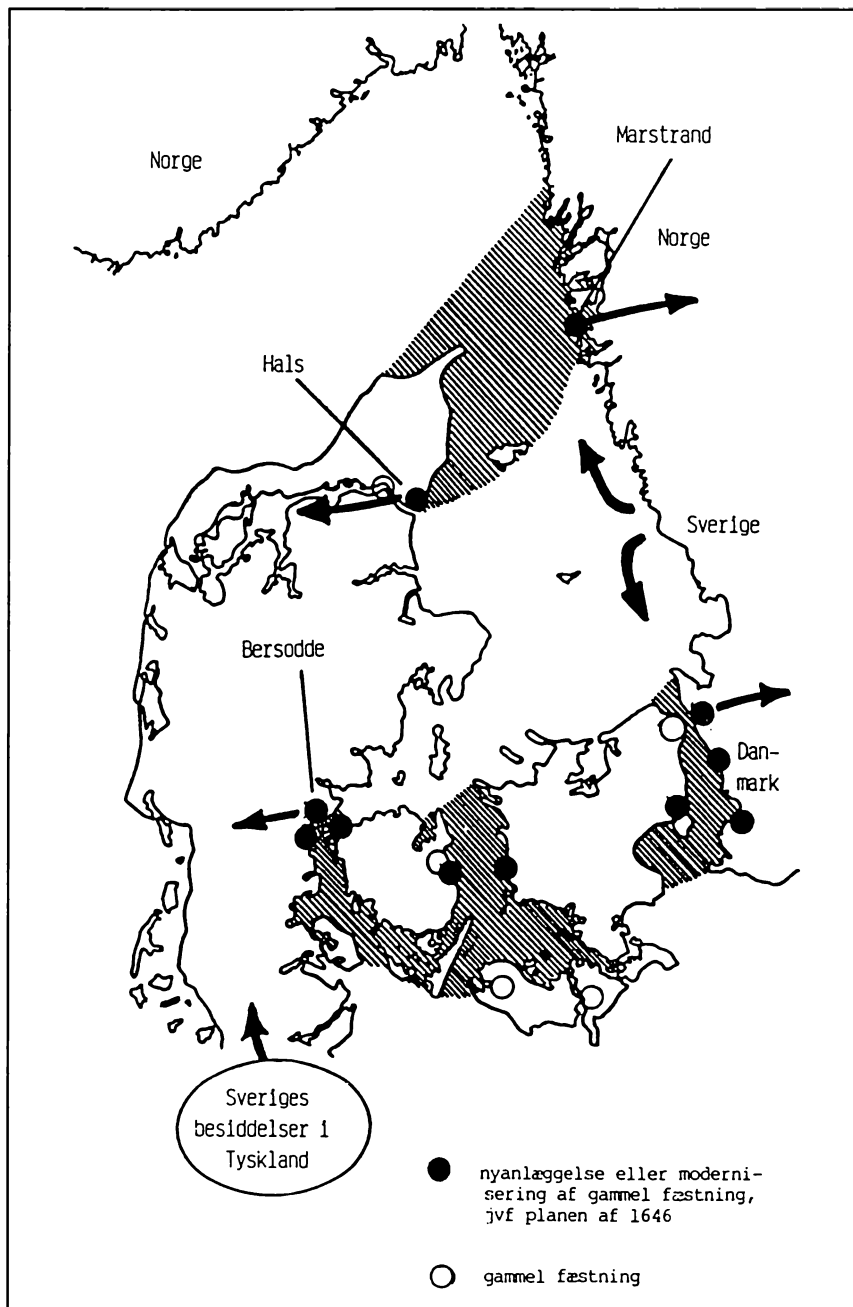
7. Købstæder og hovedfærdselsåre er tegnet efter Lorenzen: Christian IV s. 35-36. Kortet er ikke fuldstændigt, kun det væsentligste til belysning af Hals og Fredericias' placering er medtaget.

De i landkommisærenes indlæg omtalte ruter

Hovedfærdselsårene mm.

De strategiske muligheder.

trussel for en fjende, der rykkede frem mod færgepasset over Limfjorden, Aalborg, hvis befæstning aldrig fik nogen synderlig betydning. Derudover lå Hals godt for at spærre indsejlingen til Limfjorden, men det behøvedes der ikke så stor en fæstning, som den her skitserede, til⁸.

Og netop et forsvar af Nordjylland måtte efter tabet af Halland få en helt ny betydning, idet en dansk flåde med støttepunkter på Vendsyssels østkyst og Bohuslens vestkyst, ville kunne spærre Sveriges adgang til Verdenshavet, og dermed til verdenshandelen, efter at Sverige med erobringen af Halland havde overvundet den første hindring – sundet og bælteerne – eller i al fald senere Sverige og dets handel her.

Om Fladstrand har været inde i overvejelserne om et støttepunkt for norgesfarten vides ikke, men sandsynligvis har flere steder på østkysten været under overvejelse. At der blandt andet skulle have været tænkt på Fladstrand er da, på baggrund af den senere udvikling, en mulighed. Når Hals alligevel er blevet foretrukket, må det være sket ud fra overvejelser om dets strategiske muligheder.

I en resolution af maj 1646 gik kongen med en del bemærkninger ind på forslagene, der hermed må betragtes som vedtagne. Herudover erklærede han, at »hvor vi och formode nogen trafique at kunde blifve, der ville vi stæderne med nødtørftige privilegiis och friheder naadigst forsørge«⁹.

Der var imidlertid langt fra planer til handling. I første omgang blev det kun til en ufærdig skanse ved Hals. De store planer om befæstede byer var altså nu blevet til små værker¹⁰. Det betød dog ikke, at disse planer var gemt og glemt, men at de afventede bedre tider. Vigtigst er at bemærke, at selvom resultatet kun blev en lille skanse ved Hals, daterer planerne til en befæstet købstad her sig til 1646, til de ændrede magtforhold i Kattegat efter Hallands afståelse 1645.

Af hele sagsgangen ses, at det var rigsrådet og de hertil knyttede landkommissærer, der pressede byggeriet igennem¹¹. Det er vigtigt at bemærke, at initiativet til byggeriet kom fra centralt hold, og var led i nationale strategiske vurderinger – her norgesforbindelsen med et støttepunkt ved Hals, og Nordjyllands forsvar ved en forsvarsstilling ved Hals, det vil sige

8. Fæstningerne er tegnet efter Lorenzen: Christian IV s. 59-60 og 136, Lorenzen: Vore Byer II s. 89 og 91, Rockstroh I s. 172-73 og Erslev: Rigens Marsk s. 280-83. Grænsefæstningerne mod syd er udeladt.

9. Erslev: Aktstykker s. 215 og 264 og Lorenzen: Christian IV s. 60 og 136.

10. Erslev: Aktstykker III s. 289-90, 296, 306, 315-17, 323-24, 326-27, 366-69, 379-80, 385 og 448, Lorenzen: Vore Byer II s. 94-95 og 98, Lorenzen: Christian IV s. 136, Rockstroh I s. 172-73 og 191-98 og Gregersen: Hals Skanse s. 22-25.

11. Erslev: aktstykker III s. 289-90, 296, 306, 315-17, 323-24 og 448.

Limfjorden. Underordnet var spærringen af indsejlingen til Limfjorden, selvom det naturligtvis også vejede med.

Fæstningsplanen fra 1646 var i årene efter krigen trådt noget i baggrunden, men ingenlunde glemt. Dens tanker skulle blive vejledende for 1650'ernes fæstningspolitik. Nødvendigheden af, at få forsvarsvæsenet bragt på benene igen, blev nemlig stadig mere påkrævet op igennem 1650'erne, efterhånden som sandsynligheden for en ny krig mod Sverige rykkede nærmere¹².

1653 var Danmark-Norge via en forsvarstraktat med Holland kommet i krig med England, og under indtryk heraf, og det spændte forhold til Sverige, sattes i første halvdel af 1653 alle sejl til med forsvarsforberedelser. Overalt sattes arbejde i gang med at sikre sunde og fjordudløb med skanser, da man frygtede engelske landgangsforsøg. I april drøftede rigsrådet forsvaret, hvor man blandt andet har beskæftiget sig med fæstninger ved Hals og på Læsø. På et rigsrådsmøde i juni toges det op igen og herunder drøftedes anlæg af befæstninger ved Hals og Fladstrand. Rigsråd Christen Skeel noterede i sin dagbog, at der »bleff taldt om Vendsyssel att forsikre ved Hals og Fladstrand«. Fra Erik Juel, lensmand på Aalborghus, forelå et forslag, der antageligt har dannet grundlag for drøftelserne om Hals, hvor der frygtedes landgang. Erik Juels forslag til »Halsz biugning och fortification« drejede sig først om den øjeblikkelige situation, hvor han foreslog, at der straks opkastedes en skanse på hver side af fjordmundingen, »hvorwed jndløbet kunde worde forsichred ... saa kunde och derwed correspondentzen med Norge holdes wedlige«¹³.

Men Erik Juel gik videre. Han foreslog, at der opførtes en købstad på stedet, der siden kunne befæstes. Købstaden skulle forsynes med gode privilegier, som Fredericia, der kunne drage fremmede til. Han påpegede muligheden for at gøre Hals til stabelsted for Vendsyssels og Limfjordsegnenes kornhandel med nordmænd og hollændere. Hals' privilegier skulle også gælde de borgere fra Aalborg, der ville opføre kornhuse i Hals. Erik Juel forudså, at en sådan by ville lokke mange til¹⁴. Derimod høres der ikke mere til Fladstrand i denne omgang.

Det ses, at planerne om en befæstet by ved Hals nu blev taget op igen, og nu antog fastere form. Der skulle dog på grund af den overhængende krigsfare begyndes med to skanser, der skulle sikre fjordudløbet. Igen be-

12. Lorenzen: Vore Byer II s. 95 og Lorenzen: Christian IV s. 61.

13. Rockstroh I s. 216, 223 og 230, C. Rise Hansen: Aktstykker og oplysninger ... 2. II s. 612-14, 636, 719-20 og 781-82 og Det kgl. Selskab ... : Christen Skeels Dagbog ... s. 228-29, 231 og 235.

14. Hansen: Aktstykker 2. II s. 636 og 781-82 og Det Kgl. Selskab: Christen Skeels Dagbog s. 235.

tonedes Hals' betydning for norgesfarten, især må forslaget om at gøre Hals til stabelplads for den nordjyske kornhandel med Norge bemærkes.

Igen ses, at det var centralmagten, der var drivkraften i initiativerne, nu med Frederik III som primus motor og rigsrådet i baggrunden. Dette må ses ud fra, at kongen var ledende indenfor »krigspartiet«, der ønskede en revanchekrig mod Sverige, og derfor var interesseret i at styrke landets forsvar. Og købstaden ved Hals skulle anlægges af forsvarsmæssige hensyn. Også lensmanden over Aalborghus len, Erik Juel, ses at være en drivkraft i planlægningen. Han må især ses som kongelig embedsmand og centraladministrationens mand på stedet, og især også som militær leder af sit len, hvor Hals afgørende ville styrke forsvaret af hans område.

Det må bemærkes, at man i april 1653 har diskuteret Læsø og i juni samme år Fladstrand i forbindelse med fæstningsforsvaret. Det er første gang Fladstrand er nævnt i denne forbindelse. Sandsynligvis har man søgt efter endnu et støttepunkt for norgesfarten, en bedre havn, nordligere end Hals. Man ser tydeligt den centrale placering både Læsø og Fladstrand indtog. I forbindelse med senere havneplaner var også både Fladstrand og Læsø inde i billedet. Der ses dog intet at være sket nogen af stederne i denne omgang¹⁵.

Skansen ved Hals stod formodentlig færdig i 1654¹⁶. Tilsyneladende er arbejdet på sydsiden, ved Mov, ikke blevet til noget, der høres i al fald ikke mere til det.

Skridt for skridt nærmede man sig målet for den store plan af 1646. Når alligevel langt fra alle i disse år projekterede fæstninger blev til noget, skyldtes det den svigtende økonomi og krigen 1657. Således blev Hals heller ikke til fæstningsby. Det begyndte ellers godt nok. Som en begyndelse til den nye købstad flyttedes toldstedet for hele Limfjorden til Hals fra Aalborg 1655¹⁷. Formålet var helt klart, at dirigere noget af handelen i Limfjordsområdet til Hals, vel især kornhandelen på Norge.

Også planerne til en købstad toges der nu fat på. I december 1655 udgik der befaling fra Frederik III, at Hals skulle »byggemodnes« og i august 1656 udstedtes Hals' købstadsrettigheder. Endelig blev der udstukket et afrids af den nye købstad, men længere kom man inden krigen 1657¹⁸. Der eksisterer en tegning af anlægget, udarbejdet af den svenske

15. Hansen: Aktstykker 2. II s. 636 og Lorenzen: Vore Byer II s. 100.

16. Hansen: Aktstykker 2. II s. 636, Lorenzen: Vore Byer II s. 185, Rockstroh I s. 236, Gregersen s. 29-30 og D.H. Wulff: Et paatænkt Fæstnings- og byanlæg ved Hals s. 259-60.

17. Lorenzen: Vore Byer II s. 96 og 100 og Wulff s. 260.

18. Hansen: Aktstykker 2. II s. 781-82, Lorenzen: Vore Byer II s. 186-87, Gregersen s. 35-36 og Wulff s. 261-65.

generalkvartermester Erik Dahlberg 1657, der viser Hals Fæstning som et polygonalt centralanlæg med kastel.¹⁹

De hidtidige fremstillinger af købstadsplanerne ved Hals har alle mere eller mindre fremstillet byplanerne som en gradvis udvikling, forstået på den måde, at bygningen af skansen førte til flytningen af toldstedet, og at man herefter besluttede at bygge en befæstet by, herunder at initiativet til de forskellige ting kom fra forskellige. Men det er en forkert måde at anskue Hals' betydning på. Alle initiativer i Hals må ses, som udslag af en beslutning taget i 1646 om at bygge en befæstet by her, som en parallel til det senere Fredericia. En beslutning der må ses på baggrund af valget af Hals som jysk støttepunkt for norgesfarten, men også ud fra muligheden af, ved Hals at opbygge en forsvarsstilling ved Limfjorden til beskyttelse af Nordjylland, der som følge af de ændrede magtforhold i Kattegat havde fået øget militær betydning. Vendsyssel og Bohuslen var at betragte i nogen grad som nøglen til verdenshavene, efter at Sverige med erobringen af Halland havde fået god adgang til Kattegat.

Hermed er muligheden også ligetil for at forstå, hvorfor interessen for Hals gik tabt efter 1658. Det var igen ændringer i magtforholdene i Kattegat med tabet af alle sundprovinserne og Bohuslen.

De militære og geopolitiske følger af fredsslutningen efter krigen 1657-60 var mange og store. De hårdeste var afståelsen af alle de skånske provinser, Bohuslen og andre dele af Norge. Sveriges mål med krigen er klare – det var stadig adgangen til verdenshavet, det drejede sig om. Hvad der kun delvist var lykkedes i 1645 lykkedes nu. Med Bohuslen og skånelandene havde man fået fri adgang til Kattegat og Skagerak, det vil sige til verdenshandelen. Med tabet af alle skånelandene og Bohuslen var Danmark-Norge blevet yderligere adskilt, og Kattegat nu i lige så høj grad et svensk som et dansk-norsk indhav. Med Bohuslen gik også Marstrand, som forbindelsen mellem Danmark og Norge via Hals hidtil havde gået over, tabt, og som følge heraf måtte forbindelsen med Norge lægges om. Med tabet af Bohuslen og skånelandene var også Danmark-Norges status som behersker af den nordlige indsejling til Kattegat brudt. Hermed gik meget af det strategiske grundlag for Hals' valg som støttepunkt tabt. Alt i alt måtte udviklingen nu forringe Hals' betydning.

Tilsyneladende har problematikken om et nyt støttepunkt først fundet sin endelige afgørelse 1675-79 og 1686-90, mens spørgsmålet om norges-

19. Tegning lavet 1657 af Carl Gustavs generalkvartermester Erik Dahlberg, der var på stedet 1657. Gengivet i Samuel Pufendorffs værk om Carl Gustavs store bedrifter. Lorenzen: Christian IV s. 136 og Lorenzen: Vore Byer II s. 85-86.

forbindelsen lå uafklaret hen 1660-75. Hals Fæstning var opgivet, men der var ikke taget stilling til et nyt støttepunkt i Jylland, og heller ikke på norgesiden synes problemerne at være afklarede. I denne uafklarede situation er centralmagtens opmærksomhed formodentligt i stigende grad blevet henledt på Fladstrand, der var en langt bedre havn, frem mod 1675, hvor krigen mod Sverige gjorde en løsning bydende nødvendig.

Et støttepunkt for norgesfarten, i form af en egentlig befæstet ankerp-lads eller havn, var vel kun absolut påkrævet i krigstid, hvor handelsskibe-ne skulle eskorteres op langs Jyllands østkyst, samles i konvojer i et støtte-punkt, og herefter eskorteres over det åbne hav til Norge. Fra støttepunk-tet her kunne de så selv sejle indenskærs til deres bestemmelsessted, og retur i omvendt orden.

Alligevel må den forskydning af norgesfarten fra Sveriges vestkyst til Jyllands østkyst, der må være sket allerede i fredstid, som en følge af land-afståelserne 1645 og 1660, have fået en vis betydning for Fladstrand i pe-rioden 1660-75. Selv i fredstider kunne skibsfarten have brug for et støtte-punkt i form af en »havn«, hvor man kunne afvente bedre vejr, gunstig vind, proviantere og lignende, og her kom Fladstrand som den bedste havn i Vendsyssel ind i billedet. Denne skibsfart har dannet grundlag for en øget handel i Fladstrand og givet stødet til en begyndende byudvikling. Således ses byen allerede 1672 at være lagt i konsumtion, trods det, at den kun var en lille fiskerflække²⁰.

Det var i disse år stadig generalplanen af 1646, der tjente som rettesnor for fæstningsbyggeriet, og i begyndelsen af 1670'erne var der skabt et system af fæstninger og korrespondenslinier – det system som herefter, med meget små justeringer, skulle være gældende helt frem til midten af 1800'tallet²¹.

1675 udbrød endnu en krig med Sverige. Problemerne med et befæstet støttepunkt for norgesfarten toges nu op igen, efter at de, som set, havde ligget noget uafklaret hen siden 1661. Hals Skanse istandsattes og ved Fladstrand istandsattes/nyopførtes to skanser, tilsyneladende efter en un-dersøgelse af havneforholdene på østkysten. Desuden opførtes en mindre befæstning ved Stavern i Norge²².

20. Verner Jensen: *Beboerne i Fladstrand 1696* s. II, Verner Jensen: *Om Strandby og Flad-strands oprindelse* s. 104 og A. Nørregaard-Knudsen: *Fladstrands Fæstningsværker* s. 30-31.

21. Lorenzen: *Vore Byer III* s. 109-111.

22. Lorenzen: *Vore Byer III* s. 111, Rockstroh II s. 113-14 og 119, P. Chr. Pedersen: *Flad-strand-Frederikshavn* s. 121 og 192, Verner Jensen: *Koncentrat vedrørende anlæggelsen af 2 skanser i Fladstrand* s. 1 og bilag 1 og 2 og Guthorm Kavli: *Norges Fæstninger* s. 167-68.

Det er uden for enhver tvivl, at Fladstrand med anlæggelsen af skanserne her nu spillede en væsentlig rolle i norgesfarten. Man havde dog ikke af den grund opgivet Hals, men dens rolle har nok været først og fremmest at sikre indsejlingen til Limfjordsmundingen, og kun rent sekundært at være støttepunkt for norgesfarten, mens Fladstrand med sin havn skulle udgøre hovedstøttepunktet. Betydningen af Stavern, som det befæstede støttepunkt i Norge, ses tydeligt af den rolle stedet kom til at spille i krigen 1709-20, og også delvist 1807-14, som Fladstrands modstykke på norgesiden.

Den forøgede skibsfart, der fulgte med konvojfarten på Norge under krigsperioden 1675-79, og en efter forholdene stor besætning i samme tidsrum, satte skub i byudviklingen i Fladstrand. Besætningen har her både haft økonomisk betydning ved de penge soldaterne har lagt, og indbyggermæssigt ved at nogle af soldaterne er blevet boende efter krigen afslutning²³.

Efter skånske krig fik Fladstrand for første gang en virkelig fast garnison. Soldaterne blev i perioden 1679-1799 »borgere« i Fladstrand, og med deres koner og børn en stor del af byens indbyggertal. Garnisonen har haft overordentlig stor betydning for byen i denne periode, især i perioden fra omkring 1680 til omkring 1745. Garnisonen i Fladstrand var nemlig ret usædvanlig i forhold til andre militære enheder, idet langt den overvejende del af soldaterne var danske og et flertal var gift og havde børn.

I begyndelsen af 1680'erne toges der tilsyneladende atter fat på norgesfarten, og i 1686 påbegyndtes en større befæstning af Fladstrand og 1687 af Stavern²⁴. Man må se befæstningerne af Fladstrand og Stavern som led i en korrespondenslinie mellem Danmark og Norge, parallelt med planerne for Hals-Marstrand tidligere.

1681 flyttedes distriktstoldstedet for Nordøstvendssyssel fra købstaden Sæby til Fladstrand. Der var opstået et modsætningsforhold mellem Fladstrand, der var på vej op, og Sæby, der var på vej nedad²⁵.

Der har i den lokalhistoriske tradition især været peget på følgende årsager til Fladstrands opkomst og Sæbys nedtur: Især at Sæbys havn på grund af tilsanding var Fladstrands underlegen, og at Fladstrand ikke be-

23. H. G. Garde: *Den Dansk-Norske Sømagts Historie* 1 s. 254-55, 268, 272-73, 276-82, 296 og 300, N. P. Jensen: *Den Skaanske Krig ...* s. 46, 81, 97-99 og 106, Jensen: *Beboerne i Fladstrand* s. 7, 10 og 21.

24. Lorenzen: *Vore Byer III* s. 169-70 og 292-94, Nørregaard-Knudsen: *Fladstrand Fæstningsværker* s. 35, 37, 39-40 og 43, Pedersen s. 192-93, Kavli s. 167-68.

25. C. Klitgaard: *Fladstrand-Sæby* s. 251-54 og Erik Pontoppidan: *Den Danske Atlas* s. 247.

talte konsumtion, men også den økonomiske og befolkningsmæssige betydning befæstning og garnison havde for Fladstrand²⁶.

Med hensyn til tilsandingen af Sæbys havn havde det været et alvorligt problem længe. Der ses intet, der tyder på, at det skulle være særligt aktuelt netop i 1670'erne. Med hensyn til konsumtion ses, at der allerede 1672 betales konsumtion i Fladstrand²⁷. Skansebyggeriet og den senere befæstning, samt stationering af tropper her, kan næppe heller – uden at blive sat ind i en større sammenhæng – forklare forskydningen mellem de to byer.

Årsagerne til udviklingen skal ikke søges i interne, men i eksterne faktorer. Toldstedet flyttedes til Fladstrand, fordi man fra centralmagts side ønskede stedets opvækst som led i arbejdet med at skabe et støttepunkt for norgesfarten her. Som det skal ses, var der 1686, i forbindelse med den store befæstning, planer fremme om en egentlig befæstet by ved Fladstrand, formodentligt en købstad, og i det lys må flytningen af toldstedet 1681 ses. Flytningen af toldstedet må ses i rækken af initiativer, der toges fra centralt hold i forbindelse med norgesfarten: Anlæggelsen af skanserne ved Fladstrand 1675, befæstningen af Stavern 1677, flytningen af toldstedet 1681 og endeligt befæstningen af Fladstrand 1686 og Stavern 1687, og de store planer i den forbindelse. Altså en sammenhængende plan for området, parallelt med planerne for Hals – Marstrand 1646-58.

Den væsentligste forskel ligger især i, at den lokalhistoriske tradition mener, at det er udviklingen i Fladstrand, der har givet anledning til beslutningerne fra centralmagten, men sagen forholder sig omvendt: Det er beslutningerne fra centralmagten – valget af Fladstrand som befæstet støttepunkt for norgesfarten – der har givet anledning til udviklingen lokalt.

1670'erne og 1680'erne var som antydnet en udviklingstid for Fladstrand. Det var i denne periode, at Fladstrand udviklede sig til en egentlig by²⁸. Nogen udvikling havde der, som set, nok været tale om i 1660'erne, hvor interessen for Hals faldt bort, og opmærksomheden i stedet henledtes på Fladstrand, der i mellemkrigsårene 1660-75 syntes at have fået øget betydning for norgesfarten. Men stadig må 1670'erne, og mere præcist 1675, betones som afgørende i Fladstrands historie, hvor stedet af centralmagten valgtes som befæstet støttepunkt for norgesfarten.

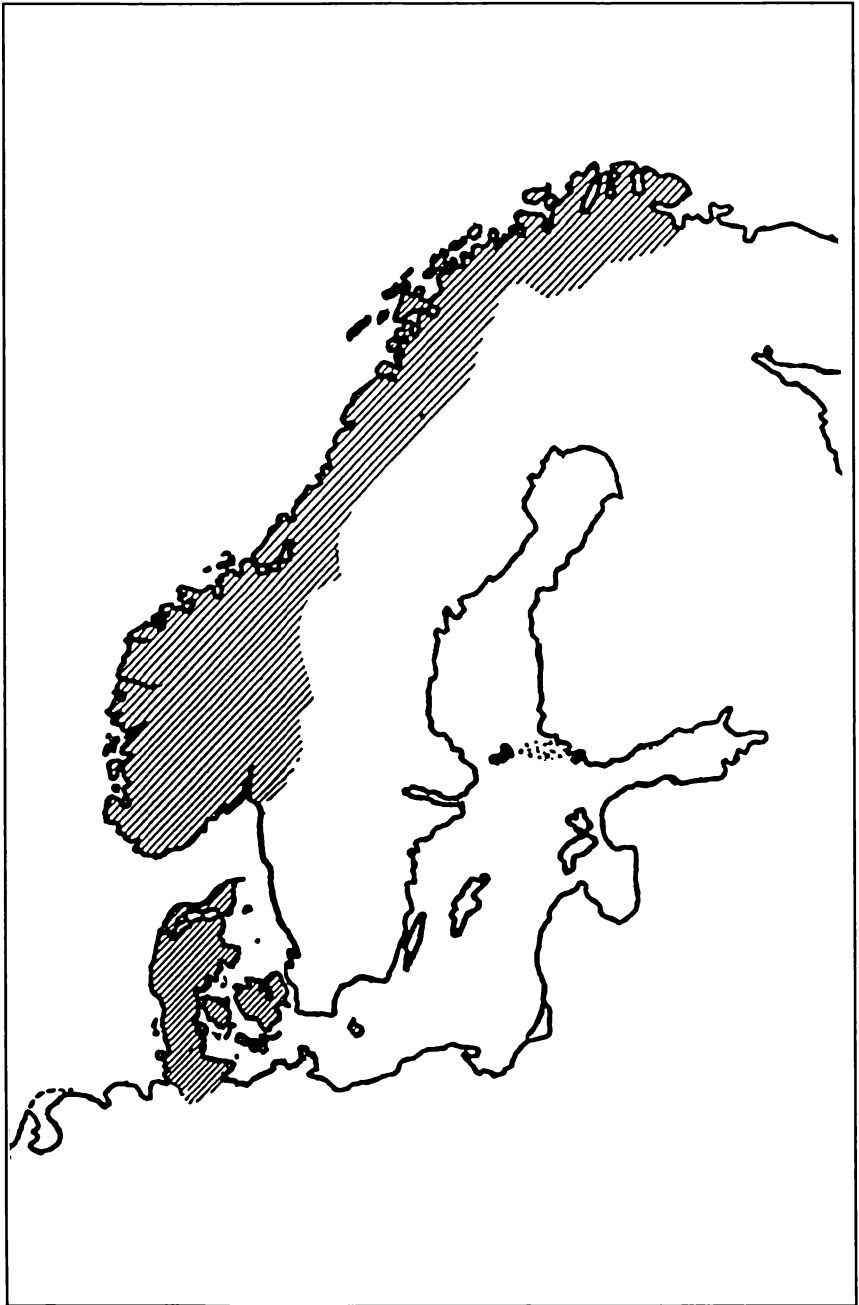
De centrale elementer i denne byudvikling var konvojfarten på Norge 1675-79, hvor Fladstrand indtog en nøglefunktion, de store befæstningsar-

26. F.eks: Klitgaard s. 226-28 og 246-54 og Bent Hansen: Frederikshavn i stilstand og fremgang ... s. 13.

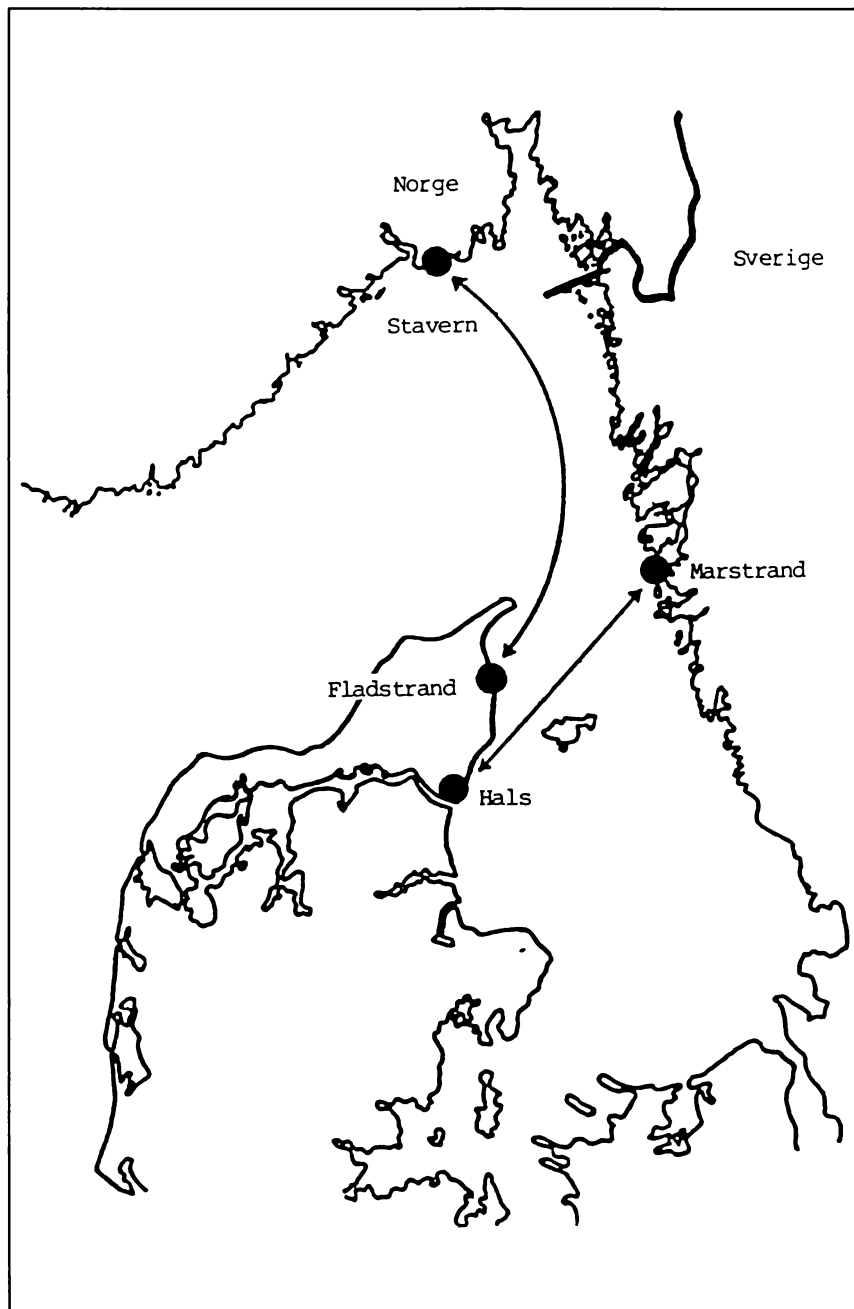
27. Erslev: Aktstykker III s. 230 og Jensen: Om Strandby og Fladstrand s. 104.

28. Klitgaard: Fladstrand-Sæby.

Danmark-Norge 1660 FF.

Korrespondenslinierne Hals-Marstrand og Fladstrand-Stavern.

bejder dels 1675-79 men især 1686-90, og stationeringen af ret store troppestyrker her 1675-79 og især en fast garnison 1679 og fremefter. Ikke mindst stationeringen af en fast garnison har bidraget til en vækst i indbyggertallet. Ligeledes havde Fladstrand i slutningen af 1600'tallet en udpræget »købstadsagtig« erhvervsstruktur, hvilket må sættes i forbindelse med de store befæstningsarbejder, som betød øget beskæftigelse og byudvikling for Fladstrand.

Som allerede nævnt befæstedes Fladstrand fra 1686. Forud var tilsyneladende gået endnu en undersøgelse af havenforholdene på Jyllands østkyst, hvor statholderen i Norge Ulrik Frederik Gyldenløve 1684 var herude for at bese forholdene. Der tænkes en overgang på Læsø som et egnet sted for en havn, men den plan blev dog hurtigt opgivet til fordel for Fladstrand²⁹. Det lyder sandsynligt, at man, før man skred til den store befæstning af Fladstrand, som må være planlagt i begyndelsen af 1680'erne, ønskede endnu en undersøgelse af havneforholdene. Det er også interessant at bemærke, at initiativet tilsyneladende kom fra norsk side.

Planerne over Fladstrand Fæstning ses af et samtidigt kort³⁰.

Hvis man ser efter, vil man se, at der faktisk er tale om tre projekter til den nye befæstning: Stor, mellem og lille.

Det store projekt er til en hel befæstet by med solide volde og tre store bastioner udenom. Indenfor voldene er der en kanal eller havn, og mod søsiden et kastel med et fæstningstårn, altså et projekt så godt som identisk med Hals Fæstning. Især set ud fra fæstnings- og byprojektet ved Hals, vil et befæstningsarbejde af denne størrelse kun have mening, hvis der var tale om købstadsplaner for Fladstrand. Parallellerne til planerne ved Hals træder nu helt klart frem.

I teksten til kortet slås tårnets placering fast og det bestemmes, at hornværket skulle bygges som det mellemstore projekt, hvad det da også blev. Arbejdet på Fladstrand påbegyndtes i 1686 og har formodentligt i hovedtrækkene været færdigt i 1687, omend arbejdet fortsatte til ind i 1690. Fæstningsarbejdet udførtes af garnisonen og skiftende store ekstraordinært indkvarterede troppestyrker, samt ikke så få civile håndværkere og arbejdere. Materialerne kom for en stor dels vedkommende fra Norge, ligesom der ses at have deltaget norske soldater i arbejdet³¹.

Foruden som støttepunkt for norgesfarten kan Fladstrand dog også ses

29. Pedersen s. 121-22.

30. Rigsarkivet, Krigsministeriets afl., mappe 6 nr. 14.

31. Lorenzen: Vore Byer III s. 169-70 og 292-94, Nørregaard-Knudsen: Fladstrand Fæstningsværker s. 35-37, 39-40 og 43 og Pedersen s. 192-93.

som et flådestøttepunkt i Kattegat, mod svenskernes stærke flådestation og fæstningsby her, Gøteborg, hvor den svenske Kattegateskadre var stationeret, og hermed som en parallel til flådestøttepunktet i Østersøen – Ærtholmene. En rolle Fladstrand faktisk, i nogen grad, kom til at spille i den kommende krig 1709-20³².

Initiativerne til befæstningen kom fra Norge. At Ulrik Frederik Gyldenløve, der var statholder i Norge 1664-99, tilsyneladende interesserede sig stærkt for Fladstrand ses af havnevalget 1684. Det vil uden tvivl være korrekt, at tillægge Gyldenløve en stor del af initiativet i forbindelse med sikringen af norgesruterne, der fandt sted under og især efter skånske krig, og hermed også befæstningen af Fladstrand.

Store nordiske krig 1709-20 udgjorde fæstningens første militære storhedsperiode og tillige en indbyggermæssig og økonomisk storhedsperiode for byen med yderligere byudvikling. De centrale elementer i denne yderligere udvikling var igen konvojfart på Norge, hvor Fladstrand indtog en meget central rolle både som støttepunkt og som oplagsplads, store ombygningsarbejder og udvidelser på befæstningen, en forøget garnison, samt Fladstrands centrale rolle i hyppige troppetransporter mellem rigerne og som flådestøttepunkt.

1600'tallets krigs- og spændingsperiode, der varede frem til afslutningen af store nordiske krig, var en opgangstid for Fladstrand Fæstning og for byen. Efter fredsslutningen 1720 begyndte imidlertid en ny periode, den længste fredsperiode i Danmarks nyere historie. Med freden var Sveriges stormagtsstilling og den svenske omklamring af Danmark-Norge brudt, og forholdet mellem Danmark og Sverige bedredes mærkbart. I årene efter 1720 aftog Fladstrands militære betydning væsentligt i takt med disse geopolitiske ændringer, men i stedet for at dø hen, viste byen sig at have så megen indre dynamik, at dens udvikling, efter en krise ovenpå freden, stabiliserede sig.

Indbyggermæssigt og økonomisk lå byen på et stabilt leje i hele 1700'tallets anden halvdel, hvor handel, fiskeri og brug af havnen blev alt vigtigere indtægtskilder, dog stadigt også med garnisonen som en vigtig indtægtskilde.

I begyndelsen af 1800'tallet blev Fladstrand atter et vigtigt led i Danmarks fæstningsforsvar. Fæstningens genvundne militære betydning må helt klart ses i sammenhæng med planer om en havn her. I 1800'tallets første år tog disse planer fast form, og i årene 1806-10 og 1812-14 byggedes

32. Lorenzen: Vore Byer III s. 112-14 og 292-94, Garde 1 s. 311 og 322, T. A. Topsøe-Jensen og Emil Marquard: Officerer i den dansk-norske søetat ... II s. 535-36 og Nørregaard-Knudsen: Fladstrand Fæstningsværker s. 78-79.

det første havneanlæg ved Fladstrand. Igen må de militære aspekter betones, især norgesfarten³³.

Englandskrigene 1807-14 udgjorde Fladstrands anden militære storhedsperiode, og trods de ændrede vilkår i forhold til store nordiske krig, blev Fladstrand atter et uhyre vigtigt støttepunkt for transporten af forsyninger til Norge. Englandskrigene betød en yderligere byudvikling for Fladstrand, hvor norgesfarten med den øgede skibsfart, kornudskibning og deltagelse i handelen på Norge, en voldsomt forøget garnison, store bygningsarbejder på fæstningen samt handel i Fladstrand som følge af kaperiet, var de centrale elementer.

Freden 1814 og afståelsen af Norge ændrede med et slag byens situation. Der var ikke mere noget behov for opretholdelsen af forbindelsen til Norge, og på centralt hold heller ikke nogen interesse for Fladstrand. Byens købstadsrettigheder 1818 må ses, som et forsøg på en »kommunalisering« af havnen.

Efter tabet af Norge overtog havnen fæstningens rolle som primus motor i byens udvikling. Havnen blev med tiden en af Danmarks vigtigste. Fæstningens rolle var dog ikke helt udspillet. Helt frem til 1850'erne, hvor det geopolitiske billede, der havde eksisteret i århundreder, ændredes, bestod fæstningen med en ubetydelig besætning. Først i 1850'erne nedlagdes den, efter at det gamle fjendtlige forhold til Sverige var afløst af et godt naboforhold og opmærksomhedne i stedet henledt på en ny fare fra Tyskland.

Relationerne mellem garnison og by

Hans Christian Bjerg har skitseret en periodisering i relationerne mellem en garnison og et lokalsamfund. Perioden fra omkring 1600 til omkring 1850, der er den i denne sammenhæng relevante periode, betegnes som parasit-perioden, det vil sige en snylter-periode. Man placerede, siger Bjerg, her militæret uden på lokalsamfundet. Det var købstaden, der underholdt garnisonen, som ikke ydede meget til gengæld, og som i hvert fald ikke følte som en integreret del af det pågældende bysamfund. Relationerne mellem de to grupper var stort set af negativ karakter. Bjerg understreger dog også, at forudsætningen for disse relationer mellem garni-

33. Hanne Melchiorsen: Frederikshavn som handelsby ... s. 111-13, Axel Lindvad: Kronprins Frederik og hans Regering s. 284-85, Nørregaard-Knudsen: Fladstrands første havn s. 18-25 og Hansen: Frederikshavn i stilstand s. 19-20.

sonen og lokalsamfundet tilsyneladende er, at garnisonen hverken er for lille eller for stor i forhold til byen. Han nævner, at en by som Fredericia, der er vokset op omkring en fæstning, formentlig er atypisk for det vi normalt opfatter som en garnisonsby³⁴.

Med Fladstrand som udgangspunkt, skal der i det følgende skitseres nogle overvejelser om relationerne mellem garnison og by i en klart atypisk, men ikke mindre interessant, garnisonsby.

Der lå under krigen 1675-79 ret store besætninger i Fladstrand, så godt som udelukkende nationale soldater – datidens værnepligtige. Besætningen havde dog karakter af periodiske indvakteringer af stadigt skiftende enheder, der kun lå her i relativt korte perioder. Alligevel har de nationale soldater spillet en demografisk rolle for byen, udover den økonomiske rolle en så betydelig forøgelse af indbyggertallet må have spillet. I en rekonstrueret »folketælling« anno 1696 nævnes flere civile indbyggere i Fladstrand, som tilsyneladende var tidligere soldater i de enheder, der lå her 1675-79³⁵. Det lyder også sandsynligt, at en del af soldaterne efter krigen har valgt en tilværelse i Fladstrand, der var i opgang, fremfor at vende hjem. Det kan tilføjes, at blandt garnisonen nævnes også nogle tilsyneladende tidligere nationale soldater.

Efter krigen fik Fladstrand i 1679, for første gang, en virkelig fast garnison. Dette år oprettedes nemlig frikompagniet i Hals-Fladstrand, som sammen med en artilleribesætning, med få ændringer, skulle udgøre garnisonen 1679-1799. Der skulle også blive tale om hvervede soldater, der aftjente hele deres tjenestetid – ofte et helt menneskeliv – her, giftede sig, fik børn og blev boende her efter endt tjenestetid. Soldaterne blev altså i perioden 1679-1799 »borgere« i Fladstrand, og iøvrigt, med deres koner og børn, en stor del af byens indbyggertal. Det var en ny situation i forhold til den foregående periode 1675-79, hvor soldaterne hovedsageligt var udskrevne bønderkarle, hvis enheder lå her i korte perioder. Og i forhold til senere hvor besætningen, efter 1800, bestod af stadigt skiftende kommandoer af værnepligtige, der lå her i meget korte perioder.

Frikompagnier var infanterikompagnier, der ikke henhørte under noget regiment. Hvor kompagniet i slutningen af 1600'tallet må opfattes som en kampklar infanteristyrke, fik frikompagnierne i begyndelsen af 1700'tallet også en social funktion, som aftagere af ældre veltjente soldater, der ikke var fuldt feltduelige mere. Frikompagniet må dog i pe-

34. Hans Christian Bjerg: Garnisonen og lokalsamfundet s. 14-20.

35. Jensen: Beboerne i Fladstrand s. 7, 10 og 21.

rioden til efter store nordiske krig stadig ses som fæstningens infanteristyrke i krigstid, eller kernen heri³⁶.

1744 blev frikompagniet til et garnisonskompagni. 1740 var der blevet oprettet et garnisonsregiment på 12 kompagnier fordelt rundt om i landet. Oprettelsen af dette regiment var udelukkende en social foranstaltning. Det skulle bestå af gamle veltjente soldater, der ikke var feltduelige mere, men kun kunne forrette vagttjeneste og lettere arbejde. Regimentet udvidedes 1744 til 14 og 1750 til 15 kompagnier³⁷, blandt andet altså ved, at frikompagniet i Fladstrand-Hals blev til et garnisonskompagni, hvad det i nogen grad allerede havde udviklet sig til. Omdannelsen af frikompagniet til et garnisonskompagni må ses ud fra, at man ønskede at samle hele den militære »ældreforsorg« under en hat.

Mens frikompagniet havde repræsenteret en vis kampkraft, var garnisonskompagniet uden nogensomhelst krigsmæssig værdi. Som det ses, var det nu en ny slags soldater, der kom til Fladstrand. Det var nu ældre veltjente folk, der vel havde lagt hovedparten af deres tjeneste andetsteds. Heri dog ikke medregnet artilleristerne, der fortsat var regulære hvervede.

Efter 1800 var der ikke mere tale om en fast garnison i Fladstrand-Hals, men om små skiftende detachementer. Bortset fra krigsperioden 1807-14, havde disse detachementer en så lille størrelse, at de kun havde ringe betydning for byen. Tillige var der nu tale om, at det var detachementer andetsteds fra, afgivet til Fladstrand-Hals for meget korte perioder. Besætningen havde således, bortset fra krigsperioden, ikke mere nogen økonomisk eller befolkningsmæssig betydning for byen.

Garnisonens betydning for det omgivende bysamfund kan ses ud fra garnisonens størrelse i forhold til garnisonsbyen og garnisonens integration i garnisonsbyen. Med hensyn til garnisonens størrelse i forhold til byen, er dette bedømt ud fra garnisonen incl. koner og børn set i forhold til de civile indbyggere, og garnisonen set i forhold til øvrige erhvervsgrupper. Garnisonens integration er bedømt ud fra faktorer som hvor mange af soldaterne der var gift og havde børn, hvormange der giftede sig lokalt og i nogen grad også soldaternes nationalitet.

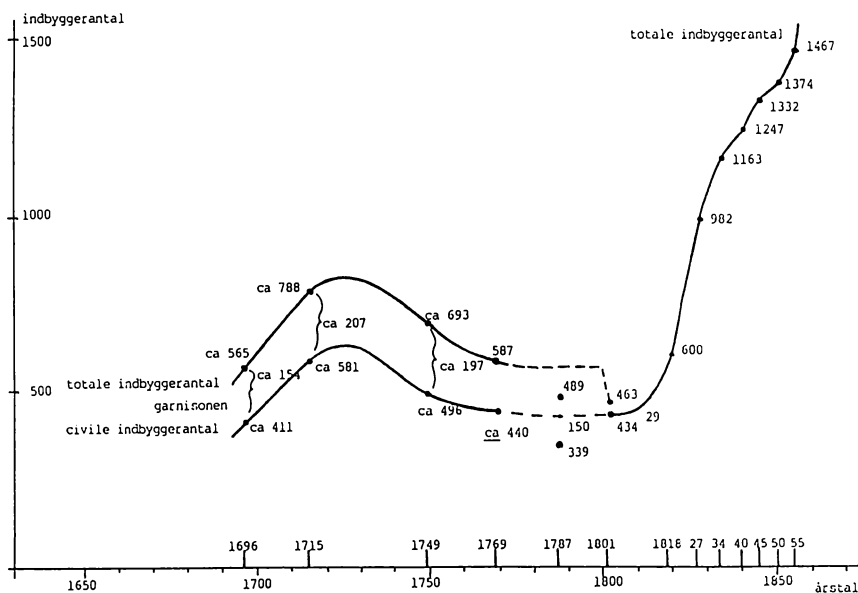
Tre rekonstruerede »folketællinger« fra 1696, 1715 og 1749, som en lo-

36. Generalstaben (udg.): Bidrag til Store Nordiske Krigs Historie I s. 69 og II s. 204, 505 og 508 og P. Rosenstand Goiske: Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve ... I s. 290-91.

37. Rockstroh III s. 150, Goske I s. 729-30, Otto Vaupel: Den danske Hærs Historie ... II s. 51-52 og 707-08, J. C. W Hirsch og Kay Hirsch: Fortegnelse over Danske og Norske Officerer ... III s. 441 og Carl Bertram: Vorstellung der sämtlichen Königl. Dänischen Armee ... planche 64.

kalhistoriker i Frederikshavn har lavet ud fra konsumtionslister, kirkebøger, tingbøger osv. kan sammen med de officielle folketællinger 1769, 1787, 1801 osv. belyse situationen. »Folketællingerne« er ikke nøjagtige opgørelser af indbyggertallet i de enkelte år, men en opsummering af iagttagelser fra kilderne i årene op til optællingsårene. På grund af deres opsummerende karakter, er »folketællingerne« dårlige til at fange pludselige skift, som omskiftninger i en garnison. For Fladstrand er det tilfældet med 1749, hvor garnisonen pludseligt var blevet forøget 1744. Heller ikke de officielle tællinger, især 1769 og 1787, er dog uproblematisk. Garnisonen er opgjort som soldaterne og deres koner og børn. Følgende figur er lavet herudfra:³⁸

Fladstrands indbyggerantal

38. Verner Jensen: Beboerne i Fladstrand 1696, Verner Jensen: Fladstrand »folketælling« 1715, Verner Jensen: Folketælling Fladstrand 1749 samt nationale og lokale folketællinger 1787 FF

Som det ses, er der – trods den forsigtighed disse tal må tages med – tale om en ganske markant udvikling i slutningen af 1600'tallet og indtil omkring 1720'erne. Herefter er der tale om en markant tilbagegang indtil midten af 1700'tallet, hvor udviklingen stabiliseredes.

Ud fra »folketællingerne« 1696, 1715 og 1749, samt de officielle folketællinger 1787 og 1801 er følgende opgørelser af »erhvervsfordelingen« lavet:

	1696	1715	1749	1787	1801
den egentlige garnison	55	59	57	60	14
deres koner og børn	99	148	140	90	15
garnisonen i alt	154	207	197	150	29
told, konsumtion, post	5	1	1	10	10
fiskeri	30	11	7	18	29
skippere	14	12	17	10	10
søfolk, lodser	10	2	3	6	19
købmænd	6	2	4	3	4
håndværkere	18	10	14	6	17
tjenestefolk	–	–	8	29	39
diverse	10	1	3	2	12
enker, ugifte kvinder	16	21	26	17	56
pension mv.	16	–	–	9	8
uoplyst	28	86	60	30	1
koner og børn	258	435	353	199	229
byen i alt	565	788	693	489	463

Tallene må bruges med megen varsomhed ved indbyrdes sammenligninger af erhvervene i de enkelte år, eller ved sammenligninger af de enkelte erhverv over årene.

Det ses, at garnisonen spillede en overordentlig stor rolle for byen. Økonomisk udgjorde fæstningen, som det ses, byens største »arbejdsplads«, og befolkningsmæssigt udgjorde de militære fra godt 1/4 til op mod 1/3 af byens samlede indbyggertal. Herudover ses også fiskeri, søfart, handel og håndværk at være af betydning.

Det må tilføjes, at ofte drev en del af de hvervede soldater et håndværk eller arbejde i deres fritid, der dengang ikke var helt ringe. Særligt de gifte soldater var nødt til ad denne vej, at supplere de små lønninger. Om Flad-

strand oplyser »folketællingerne«, at 1696 drev 7 soldater et håndværk eller arbejde, 1715 3 og 1749 4. Det er dog formodentligt minimum. Tallene er kun de, der udtrykkeligt nævnes som havende anden beskæftigelse, end at være soldat, det reelle tal er utvivlsomt meget højere. I købstæderne gav soldaternes driven håndværk ofte anledning til sammenstød med de egentlige håndværkere og deres lav³⁹, men der kendes ingen episoder af den slags fra Fladstrand. Her var der ingen lav og tilsyneladende plads, ja formodentlig god brug for ekstra håndværkere.

Vi kan ud af »folketællingerne« 1696, 1715 og i nogen grad 1749, samt folketællingen 1787, få et ret godt billede af garnisonens rolle i den befolkningsmæssige vækst.

En stor del af soldaterne var som nævnt gift:

	gift	ugift	i alt
1696	48	7	55
1715	48	11	59
1749	49	8	57
1787	40	20	60

Et ganske usædvanligt resultat. Normen for hvervede enheder var, at kun en mindre del var gift. Af de gifte soldater havde endvidere en ret stor del børn:

	børn	u. børn	i alt
1696	32	16	48
1715	40	8	48
1749	32	17	49
1787	24	16	40

Mest interessant er det at se, hvor mange af soldaterne der giftede sig i Fladstrand. Her kommer »folketællingerne«, der jo i høj grad bygger på kirkebøger, med nogle interessante oplysninger. 1696 ses af 48 gifte, de 18 udtrykkeligt at være gift her, mens der for de 30 ikke oplyses noget om,

39. Hector Boeck: 12. Bataillons Historie ... s. 42.

hvor de var blevet gift. En meget stor del af dem er formodentlig blevet gift i Fladstrand.

For 1715 er tallene 48 gifte, heraf 16 gift her og 32 uoplyst, og for 1749 49 gifte, heraf 12 gift her og 37 uoplyst. Folketællingen 1787 giver ingen oplysninger herom, men formodentligt har en god del af garnisonskompagniets mandskab, også i denne periode, giftet sig her. Det antal giftemål der er tale om, forudsætter et ret stort kvindeoverskud i Fladstrand og omegn, men der ses faktisk et stort antal enker og ugifte kvinder i samtlige folketællinger.

Ud fra »folketællingerne« 1696 og 1715 samt folketællingen 1787 er følgende oversigt over underofficerer og meniges nationalitet lavet, her i procent:

		danske	udenlandske
1696	frikompagni	78	22
	artillerister	100	0
1715	frikompagni	72	28
	artillerister	75	25
1787	garnisonskompagni	51	49
	artillerister	100	0

Nogle særdeles overraskende tal. Normen for hvervede enheder var, at kun 20-30 procent var danske.

På baggrund af disse tal, må det fastslås, at garnisonen i perioden fra omkring slutningen af skånske krig 1679 til omkring midten af 1700'tallet udgjorde en væsentlig del af den befolkningsmæssige vækst, der var i disse år.

Konklusion

Fladstrands opståen og opvækst samt bymæssige funktion må ses i den geopolitiske ramme som Kattegatsområdet og relationerne mellem Danmark-Norge og Sverige udgjorde, samt ud fra de store omvæltninger 1600'tallets krige medførte.

I løbet af 1600'tallet brød Sverige den dansk-norske omklamring og opbyggede en svensk stormagtsstilling og svensk omklamring af Danmark-Norge. Efter krigen 1643-45 måtte Danmark afstå Halland, og hermed var

den søværts forbindelse mellem Danmark og Norge, der hidtil havde gået langs den nu svenske vestkyst, brudt.

I stedet måtte norgesfarten nu foregå langs den jyske østkyst, og Hals og Marstrand valgtes som støttepunkter i en korrespondenslinie mellem Danmark og Norge. Valget af Hals skete ud fra, at en befæstning her dels kunne bruges som støttepunkt for norgesfarten, dels som et støttepunkt for Nordjyllands forsvar og en sikring af Limfjordsmundingen. Skansebyggeriet og senere de store planer om en befæstet købstad ved Hals var led i den på centralt hold 1646 vedtagne plan for Danmarks fæstningsforsvar. Valget af Hals må også ses ud fra et ønske om, at spærre ind- og udsejlingen til Kattegat, efter at svenskerne havde brudt den hindring mod deres frie sejlads, der lå i ind- og udsejlingen af Østersøen.

Det er vigtigt at fastslå, at alle initiativerne omkring Hals blev taget ud fra stedets overordnede strategiske muligheder. Efter krigen 1657-60 ændrede magtforholdene sig atter i Kattegat, og Hals' strategiske muligheder gik tabt. Der ses herefter ikke mere at være nogen interesse for stedet hos centralmagten, og hermed faldt alle planerne til jorden.

Efter at Hals var opgivet fulgte en periode fra 1660-75, hvor norgesfarten lå uafklaret hen. Hals var opgivet, men der var ikke udpeget noget nyt støttepunkt. Der er dog flere ting, der kan tyde på, at centralmagtens interesse var ved at bevæge sig fra Hals til Fladstrand, der var en lang bedre havn.

Den forskydning af norgesfarten fra Sveriges vestkyst til Jyllands østkyst, der må være sket efter landafståelserne 1645 og 1660, fik en vis betydning for Fladstrand allerede 1660-75, hvor søfartens brug af »Havnen« her har givet anledning til en begyndende byudvikling.

Med krigsudbruddet 1675 blev problemerne med et støttepunkt for norgesfarten taget op igen. Ved Fladstrand istandsattes/nyopførtes to skanser og Fladstrand fik nu en funktion som hovedstøttepunkt for norgesfarten, mens Hals kun spillede en sekundær rolle. Den forøgede skibsfart, der fulgte med konvojfarten på Norge, og den efter forholdene store besætning i krigsperioden, gav anledning til en hastig byudvikling.

Efter skånske krig fik Fladstrand en virkelig garnison. Garnisonen har i perioden 1679-1799 haft overordentlig stor betydning for byen, især i perioden fra omkring 1680 til omkring 1745. Garnisonen i Fladstrand var nemlig ret usædvanlig idet den overvejende del af soldaterne var danske og et flertal var gift og havde børn.

I 1680'erne blev der igen fra centralmagten taget fat på at sikre norgesfarten. Befæstningen af Fladstrand og Stavern må ses som led i en samlet plan for norgesfarten, med en korrespondenslinie Fladstrand-Stavern, pa-

rallelt med planerne om linien Hals-Marstrand tidligere. Man må se planerne om en befæstet by ved Fladstrand og bygningen af fæstningsværkerne, som led i en samlet plan for opbygningen af et befæstet støt-tepunkt her, parallelt med de store planer for Hals tidligere. Man ønskede fra centralmagten med disse initiativer bevidst at skabe en byudvikling i Fladstrand, som led i de strategiske overvejelser.

Den endelige byudvikling må sættes til 1670'erne og 1680'erne. Konvojfarten på Norge under krigen, de store befæstningsarbejder og stationeringen af ret store troppstyrker her var de centrale elementer. Initiativerne ses stadig at komme fra centralt hold, men i forbindelse med den endelige ordning af norgesfarten ses også initiativer fra norsk side.

Store nordiske krig 1709-20 udgjorde fæstningens første militære storhedsperiode og tillige en indbyggermæssig og økonomisk storhedsperiode for byen med yderligere udvikling. De centrale elementer heri var igen konvojfarten på Norge, store ombygningsarbejder på fæstningen, den forøgede garnison, samt Fladstrands centrale rolle i de hyppige troppetransporter mellem rigerne og som flådestøttepunkt.

1600'tallets krigs- og spændingsperiode, der varede frem til afslutningen af store nordiske krig, var en opgangstid for Fladstrand Fæstning og for byen. Efter fredsslutningen 1720 begyndte imidlertid den lange fredsperiode. Med freden var Sveriges stormagtsstilling og den svenske omklamring af Danmark-Norge brudt, og forholdet mellem landene bedredes mærkbart. I årene efter 1720 aftog Fladstrands militære betydning væsentligt i takt med disse geopolitiske ændringer, men i stedet for at dø hen stabiliserede byens udvikling sig, efter en krise ovenpå freden.

I begyndelsen af 1800'tallet blev Fladstrand atter et vigtigt led i Danmarks fæstningsforsvar, hvilket hang sammen med bygningen af en havn her.

Englandskrigen 1807-14 udgjorde Fladstrands anden militære storhedsperiode. Fladstrand blev atter et uhyre vigtigt støttepunkt i forsyningen af Norge. Krigsperioden betød en yderligere udvikling, men freden 1814 og afståelsen af Norge ændrede byens situation. Efter tabet af Norge overtog havnen fæstningens rolle i byens udvikling.

Man må se Fladstrands udvikling fra fiskerflække til egentligt bysamfund i slutningen af 1600'tallet, som et resultat af en statslig udviklingsstrategi for stedet. Ikke en byudvikling for byens skyld, men fordi byen skulle tjene som et led i den overordnede strategi om rigerens samhörighed, trods den fysiske adskillelse der var skabt af de ændrede magtforhold i Kattegat efter tabet af skånelandene. Befæstningen af

Fladstrand, der fulgte af valget som støttepunkt, må altså betegnes som det centrale led i Fladstrands udvikling i byens opvækstperiode.

Litteraturliste:

- Artéus, Gunnar og Kari Selén (red.): Den Nordiska Garnisonsstaden, sex föredrag vid nordiska historikermötet i Reykjavik 10.-14. august 1987. Helsinki 1987.
- Bertram, Carl: Vorstellung der Sämtlichen Königl. Dänischen Armee København 1761.
- Bjerg, Hans Christian: Garnisonen og lokalsamfundet, i, Slagelse Garnison 75 år. Slagelse 1988.
- Boeck, Hector: 12. Bataillons Historie 1679-1929. København 1929.
- Christensen, Aksel E. m.fl. (red.): Danmarks Historie, bd. 2.2. København 1980.
- Degn, Ole: De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800, i, Grethe Authén Blom: Urbaniseringsprosessen i Norden. Det XVII. nordiske historikermøte, Trondheim 1977. Oslo 1977.
- Erslev, Kristian: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, bd. III. København 1890.
- Erslev, Kristian: Rigens Marsk Anders Billes Betænkninger om Danmarks Forsvarsvæsen 1646-1647. Danske Magasin 5 rk 1 bd, side 276-88.
- Garde, H.G.: Den Dansk-Norske Sømagts Historie, bd 1. København 1861.
- Generalstaben (udg.): Bidrag til Store Nordiske Krigs Historie, bd. I og II. København 1899 og 1903.
- Goiske, P. Rosenstand: Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den Danske Krigsmagt til Lands angaaende 1670-1800, bd. 1. København 1803.
- Gregersen, J.: Hals Skanse. Hals 1956.
- Hansen, Bent: Frederikshavn i stilstand og fremgang 1818-1968. Frederikshavn 1968.
- Hansen, C. Rise: Aktstykker og oplysninger til Rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid, bd. 2. II. København 1975.
- Hirsch, J. C.W. og Kay Hirsch: Fortegnelse over Danske og Norske Officerer med flere, fra 1648-1814. Samlet og udarbejdet 1888-1907, manuskript i Det Kongelige Bibliotek.
- Jensen, N.P.: Den Skaanske Krig 1675-1679. København 1900.
- Jensen, Verner: Beboerne i Fladstrand 1696, 2. udgave. Frederikshavn 1984.

- Jensen, Verner: Fladstrand »folketælling« 1715. Frederikshavn 1983.
- Jensen, Verner: Folketælling Fladstrand 1749. Frederikshavn 1984.
- Jensen, Verner: Koncentrat vedrørende anlæggelsen af 2 skanser i Fladstrand 1675 I. Frederikshavn u.å.
- Jensen, Verner: Om Strandby og om Fladstrands oprindelse. Vendsyssel Årbog 1982, side 104-06.
- Kavli, Guthorm: Norges Festninger. Oslo 1987.
- Klitgaard, C.: Fladstrand-Sæby. Vendsysselske Aarbøger 1934, side 217-69.
- Det Kongelige Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog: Christen Skeels Dagbog, ført i Rigsrådet 1649-1659. Danske Magazin 3 rk. 4 bd. s. 221-40.
- Linvad, Axel: Kronprins Frederik og hans Regering. København 1923.
- Lorenzen, Vilh.: Christian IV's Byanlæg og andre Arbejder. København 1937.
- Lorenzen, Vilh.: Vore Byer, bd. II og III. København 1952 og 1955.
- Melchiorsen, Hanne: Frederikshavn som handelsby 1790-1860 I. Vendsyssel Årbog 1986, side 97-123.
- Nørregaard-Knudsen, A.: Fladstrands Fæstningsværker. Frederikshavn 1985 (udgivelse af manuskript fra 1940'erne).
- Nørregaard-Knudsen, A.: Fladstrands første havn. Vendsysselske Aarbøger 1949, s. 1-33.
- Pedersen, P. Chr.: Fladstrand-Frederikshavn. Frederikshavn 1942 (genoptrykt 1981).
- Pontoppidan, Erik: Den Danske Atlas. Tomus V 1. Bind. København 1769 (genoptrykt 1970).
- Rockstroh, K. C.: Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, bd. I-III, København 1909-26.
- Topsøe-Jensen, T.A. og Emil Marquard: Officerer i den dansk-norske Søetat 1660-1814 og den danske Søetat 1814-1932, bd. II. København 1935.
- Vaupell, Otto: Den danske Hærs Historie til Nutiden og den norske Hærs Historie indtil 1814, bd. 2. København 1876.
- Wulff, D.H.: Et paatænkt Fæstnings- og Byanlæg ved Hals. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1 rk. VIII bd. 1880-81, side 257-66.

Historisk Essay

Den engelske syge

Af Finn Mygind

På baggrund af teorierne om den britiske »Decline« redegør kandidatstipendiat, cand.mag. Finn Mygind om opdragelsen af en ny elitetype i det britiske samfund i anden halvdel af det 19. årh.: Den britiske gentleman. En gentleman prægedes på public schools og universiteter, via aristokratiske myter, gamle ridderidealer og sportens karakterformning til at varetage lederposter i stat, politik og imperium. Decline-opfattelsen hævder, at denne opdragelse hæmmede moderniseringen af det britiske samfund – indtil idag. Afslutningsvis problematiseres opfattelsen af denne antimoderne elite.

Artiklen er udsprunget af forfatterens arbejde med sit forskningsprojekt – en komparativ analyse af aristokratisk magt og indflydelse i Storbritannien og Tyskland 1870-1914.

De fleste af de store nationer, og vel også nogle af de små, har opbygget forklaringer på, hvorfor den nationale udvikling ikke forløb som den burde og skulle. Briterne har haft svært ved at goutere nedturen fra den gamle position som verdenspolitisk og -økonomisk centrum, mens tyskerne har haft behov for at forklare, hvorfor deres nationale aspirationer endte i nationalsocialisme og holocaust.

Både Storbritannien og Tyskland har haft svære problemer med overgangen til et moderne industrisamfund, og begge har lidt under antimoderne reaktioner og værdier, der i de to lande på forskellig vis har medført nationale nedture og fejludviklinger.

I Tyskland lægges hovedvægten på at forklare den tyske misere ud fra et forældet og autoritært politisk system, der var i uoverensstemmelse med det moderne industrisamfund, som Tyskland udviklede sig til fra midten af forrige århundrede og frem til 1. Verdenskrig. Det manglende fodslag mellem økonomisk og politisk udvikling blev aldrig korrigeret på gennemgribende måde og kunne udvikle sig til den nazistiske katastrofe – den tyske politiske struktur forblev umoderne og usamtidig. Dette udviklings-træk blev forstærket af at tyskerne, til forskel fra andre lande, måtte løse næsten alle »moderniseringsproblemerne« samtidigt, mens andre lande i ro og mag kunne bearbejde moderniseringskriserne tidligt forskudt, én

efter én. Nationsdannelse, industrialisering og demokratisering af det politiske system, alle disse udviklingsfaser hen imod det nationale industrisamfund måtte Tyskland og tyskerne kapere samtidig, hvilket skabte speciel grobund for anti-moderne reaktioner af reaktionært præg i den tyske politiske kultur.

Disse forklaringslementer indgår alle i ideen om den tyske »Sonderweg« – det specielt anti-moderne ved det tyske politiske system og den tyske politiske mentalitet, der var medvirkende årsag til nazismen som en national katastrofe.

Dette være nævnt for at sætte det egentlige tema for denne artikel, den britiske »Decline«, i perspektiv. I Storbritannien forklares den nationale nedtur på lignende vis, blot har man har fokuseret på de økonomiske og ikke de politiske konsekvenser. I Storbritannien blev de antimoderne værdier og normer hos de herskende eliter til ubodelig skade for den økonomiske modernisering i den industrielle revolutions moderland, som i årtierne før 1. verdenskrig tabte industrielt terræn i forhold til især Tyskland og U.S.A.

Det var denne relative tilbagegang for den britiske økonomi siden 1870, der satte de britiske elites anti-moderne prægning i focus. Især var det Storbritanniens manglende evne til at koble sig på det økonomiske opsving fra sidst i 1950'erne, der gav de britiske historikere anledning til at søge tilbage i historien for at finde årsager til den britiske malaise.

At Storbritannien i tilgift har skullet afvikle sit imperium og give afkald på sin status som stormagt i perioden efter 1945 har naturligvis ikke gjort følelsen af national »decline« mindre udtalt.

Nu er den britiske elites prægning ikke den eneste forklaring på den økonomiske tilbagegang. En lang række faktorer af økonomisk og klassestrukturel art har også været inddraget, og her skal kun nævnes de vigtigste.

»City«s dominans over industrikapitalen i Nordengland er et gennemgående tema, der forklarer den manglende modernisering af den britiske industri ud fra den London-baserede bank-, handels- og forsikringssektors ledende rolle i den britiske kapitalisme. Elementer i denne dominans var, at City ikke investerede i industrien, men hellere i udlandet og imperiet og at den økonomiske politik i Storbritannien i vidt omfang var indrettet på at understøtte City's rolle som verdensfinansiel centrum frem for at satse på målrettet modernisering af industriproduktionen (Anderson 1987, s. 34 f.).

Dertil kommer den britiske industris antikverede struktur, både organisatorisk og teknologisk. Truster af amerikansk eller tysk tilsnit blev aldrig

et britisk fænomen, tværtimod var de, ofte familieejede, små og mellemstore virksomheder dominerende (Anderson 1987, s. 42). Denne »self made« karakter, som til dels var et udslag af Storbritanniens økonomiske pionerrolle, forstærkedes af et ufuldstændigt uddannelsessystem, der kun i ringe grad satsede på organiserede teknologiske uddannelser (Landes 1972, s. 342 ff.). Hertil knytter sig, at den 1. industrielle revolutions moderland haltede uhjælpeligt bagefter under den 2. industrielle revolution omkring århundredeskiftet, hvor U.S.A. og især Tyskland blev dominerende inden for kemi- og elektroindustrien.

Fagbevægelsens struktur og udvikling er også blevet anset for at være en speciel hæmsko for den industrielle modernisering. Problemet er her, at fagbevægelsens organisering var fastlagt ud fra et teknologisk stadium, der var den 1. industrielle revolutions, hvor de faglærtes fagforeninger var bestemmende. Den britiske fagbevægelse havde udviklet sig til Europas stærkeste før 1. Verdenskrig, men med en struktur, der var fastlagt før den 2. industrielle revolutions masseproducerende industrier så dagens lys. Det lykkedes for den britiske arbejderbevægelse, ud fra disse traditionelle bastioner, effektivt at blokere for industrielle moderniseringsforsøg – indtil Thatchers magtovertagelse i det mindste (Anderson 1987, s. 49 f.).

Fælles for disse økonomiske og klassestrukturelle forklaringer er det, at rødderne til den økonomiske »Decline« skal søges tilbage i forrige århundrede, og at de her grundlagte svagheder i den britiske økonomi forblev uløste helt op til i dag.

Andre økonomiske historikere hævder, at Storbritannien klarede sig så godt som de skærpede konkurrenceforhold tillod det i årtierne op mod den 1. Verdenskrig – og endog var førende på visse områder, som f.eks. skibsværftsindustrien. Andre igen fremhæver verdenskrigene som udløser af den økonomiske nedtur, mens de »nyeste« forklaringer understreger den økonomisk-politiske understøttelse af pundets stabilitet – og dermed City's internationale finansielle position – i 1950'erne og 60'erne som afgørende (Sevaldsen 1988, s. 291 ff.).

Med de forklaringer, der fremhæver de britiske elites antiindustrielle værdi- og normsæt, bevæger vi os over på et andet forklaringsplan. Afgørende for dette synspunkt er det, at mentaliteten hos de økonomiske og politiske eliter får en ny prægning fra 1850'erne. Opførelsen af Crystal Palace i Hyde Park til den store udstilling i 1851 markerede et højdepunkt for Storbritannien som verdensøkonomisk centrum og bekræftede over for de utallige både indenlandske og udenlandske besøgere på udstillingen, at den britiske industri var »second to none«, og at Storbritan-

nien var selve inkarnationen af det moderne fremskridt. Dette højdepunkt var imidlertid også slutpunktet for den industriel-kapitalistiske entusiasme.

Efter dette tidspunkt blev eliternes mentalitet og den britiske kultur i det hele taget i omfattende grad præget af normer, der udsprang fra aristokratiet og den britiske lavadel («The Gentry»). »Gentrification of the middle classes« taler man også om, og mener dermed at identificere en »værdiernes kontrarevolution«, der på flere planer gjorde op med den fremskridtsoptimisme, der hidtil havde knyttet sig til industrialiseringen, kommercialiseringen og bylivet i det hele taget (Wiener 1987, s. 27 f.).

Et af sine tydeligste udtryk fik den ny mentalitet i idealiseringen af den engelske »countryside«. At kunne trække sig tilbage fra bylivet til landsædet eller det måske knap så prangende »country house« blev for både industriborgerskabet og de politiske og administrative eliter en eftertragtel-sesværdig livsstil. Med til denne livsstil hørte det, at »leisure«, fritiden, der omfattede heste, jagt, cricket o.s.v. blev set som et mål i sig selv, og at de penge, der skulle tjenes, blev anset som et middel til at opnå det begærede mål – en indstilling, der harmonerede overordentlig dårligt med den mentalitet, der normalt anses for at være i overensstemmelse med almindelig kapitalistisk foretagsomhed.

Det rurale ideal hang tæt sammen med at »engelskheden« i samme periode fik en ny farvning. Landet, den »engelske have«, de små landsbyer og »cathedral towns« blev til symbolet på det gamle og uforanderlige England, der altid havde eksisteret, og som fortsat ville eksistere på trods af industrialiserens omskifteligheder. Denne afstandtagen til byen uddybede samtidig kløften mellem nord og syd i Storbritannien. Det rurale ideal var helt entydigt knyttet til sydens kulturelle og geografiske karakteristika i modsætning til det industrialiserede nord, hvorfor »engelskheden« fik en klar geografisk slagside.

Interessant er det, at den dominerende kultur i verdens mest industrialiserede land i så høj grad samlede sig om landlivet, når man sammenligner med de kontinentale eliters foragt for provinsen. Det hang sammen med, at landet i Storbritannien i en vis forstand var »tomt«, og frit kunne bruges som et kulturelt symbol. Denne udvikling var både betinget af »enclosures« faktiske udslettelse af en selvstændig britisk bondestand og af aristokratiets og »gentryens« tidlige markedsorientering af den agrare produktion. Hermed var agrarsamfundet tidligt blevet integreret i det nationale samfund, og bønderne fik således aldrig den politiske betydning, de havde i lande som Frankrig, Tyskland og U.S.A., blandt andet som en fjendtlig trussel mod elitekulturen i byerne – i de nævnte lande blev bøn-

derne først integreret i det »nationale liv« i slutningen af det 19. årh. (Wiener 1987, s. 41 ff.).

Der er derfor ingen britiske paralleller til parisernes foragt for bønderne eller de tyske højrebvægelsers reaktionære brug af rurale myter. Konsekvenser fik de britiske rurale myter så til gengæld på det industrielle plan, hvor der udviklede sig en regulær kulturel polaritet mellem engelskheden på den ene side og industrialismen på den anden. Historikeren Arnold Toynbee var en blandt mange, som formidlede dette billede af en oprindelig britisk befolkning, der, skarpt formuleret, først var blevet drevet bort fra jorden i »enclosures« agrare revolution for derefter i den industrielle revolution at blive tvunget ind i industriens helvede, en udvikling, som måske nok havde skabt velstand, men ikke velvære (Wiener 1987, s. 82 f.).

William Blake udtrykte problematikken rammende med sin modstilling af »green and pleasant land« og »dark satanic mills«, de to strofer, der også indgår i Parry's og Elgars hymne »Jerusalem«, som hvert år afsynges når engelskheden fejres ved den sidste promenadekoncert i Royal Albert Hall.

Denne anti-industrielle mentalitet var integreret i den ny elitetype, som i den samme periode fik sin opdragelse på de britiske »public schools« og på universiteterne i Oxford og Cambridge: Den britiske gentleman. Gentleman-idealets betydning for den industrielle skævvudvikling i Storbritannien var ikke kun betinget af, at industriborgerskabet via uddannelsessystemet blev indpodet den agrare overklassens landlige dyder. Og heller ikke udelukkende bestemt af uddannelsessystemets fortsatte satsen på de gamle græske og romerske klassikere og nedlædighed over for tekniske uddannelser. Det var af lige så stor betydning, at man via »public schools« og universiteterne forsøgte at skabe en ny karaktertype, der i langt højere grad var indrettet på at skulle udfylde elitefunktioner alle andre steder end i industrien – som politikere, i »public service«, som imperieadministratorer eller i hæren og flåden.

De karaktertræk, der prægede den britiske gentleman illustreres på glimrende vis af de myter, der blev skabt omkring de to vel nok mest spektakulære begivenheder, der optog den britiske offentlighed i årene umiddelbart før den 1. verdenskrig, Robert F. Scotts katastrofale ekspedition til Sydpolen og luksuslinerens Titanics forlis, som forlenede året 1912 med en særpræget blanding af heroisme og katastrofe i den britiske bevidsthed. »A very gallant gentleman« lød indskriften på det mindesmærke, der blev rejst over kaptajn Oates fra Scotts ekspedition. Da Oates på turen tilbage fra Sydpolen indså, at han på grund af forfrysninger i fødderne ikke kunne

fortsætte uden at sinke den øvrige ekspedition, valgte han i ubemærket-hed at forlade teltet med de sovende kammerater og begav sig ud i sne-stormen for ikke at vende tilbage. Det mod og den loyalitet over for ven-nerne, der lå i Oates handling var en gentleman værdig. Selve ekspedi-tionen var også et udtryk for sande gentleman-dyder. Som det vil være kendt, nåede den norske ekspedition, ledet af Amundsen, frem til Syd-polen en måned før Scott. Forskellen på de to ekspeditioner var, at mens den norske var tilrettelagt med professionel, målrettet træning, var den britiske på mange måder et billede på den heroiske amatørs manglende planlægning, hvor lidt professionel omtanke havde kunnet redde Scott fra sit tragiske endeligt. For en gentleman havde teknisk planlægning imidlertid altid været suspekt. Karakteren var vigtigere end intelligens, og for den motiverede amatør var ridderligt mod og gruppeloyalitet i af-gørende situationer af større vigtighed end professionalisme. Union Jack kom således ikke først til Sydpolen, men den britiske gentlemen havde stået sin prøve.

Titanics forlis er ofte på det symbolske plan blevet udlagt som et brud med fremskridtoptimismen og troen på teknologiens himmelflugt. Luk-suslineren var udtryk for det ypperste, den britiske skibsværftsindustri kunne frembringe – skibsværftsindustrien var et af de få områder, hvor briterne ikke var sattet agterud – og det kom som et chok, at dette vi-dunder måtte bøje sig for naturkræfterne. Som et sindbillede på den engelske syge er det ikke overraskende, at da Titanic mødte sin skæbne, fejrede gentleman-idealene på ny store triumfer. I de to til tre timer, der forløb mellem skibets sammenstød med isbjerget og dets forsvinden i bølgerne udvistest der enestående eksempler på ridderlighed, hvor vel-klædte og fattede gentlemen fulgte kvinder og børn til redningsbådene:

»Gentlemen escorted ladies to the boats as though to their carria-ges, and helped them courteously in. Colonel John Jacob Astor handed in his new young bride, smiled, touched his cap and ... tur-ned back to his place among the men.« (cit. fra Mark Girouard 1981, s. 4).

Derimod kunne direktøren for White Star Line, der ejede Titanic, aldrig mere se folk i øjnene, efter at han i sidste øjeblik ubemærket var sprunget på en redningsbåd.

Det heroiske mod, amatørismen, gruppeloyaliteten og ridderligheden var karaktertræk, der systematisk fremelskedes på de ni betydende »pub-lic schools« (i første række Eton og Harrow, men også Charterhouse, Merchant Taylors, Rugby, Shrewsbury, St. Pauls, Westminster og Win-chester) og senere i uddannelsesforløbet, og for en mindre del af eliten, på

Oxford og Cambridge. Idealet på de britiske »public schools« var at forme karakteren hos de kommende herskende og regerende eliter i det britiske samfund i højere grad end det var at formidle lærdom.

Ridderligheden som et fremherskende karaktertræk blev aktivt formet ved en genopdagelse af de gamle sagn om kong Arthur og ridderne af det runde bord. Walter Scott havde allerede i starten af det 19. århundrede, med sine historiske romaner, inspireret det britiske aristokrati til at opføre herresæder med tårne og bygninger efter middelalderligt forbillede. Fra midten af århundredet trængte middelalderridderne ind på »public schools« via en omfattende opstilling af statuer og udførelse af farveindlagte vinduer med motiver fra de gamle sagn. Størst indflydelse fik digtningerne af de gamle legender, især Tennysons (»Idylls of the King«, digtkreds udsendt 1859-1885), der ikke bare videreførte, men bevidst forsøgte at omplante sagnene til den victorianske virkelighed. Tennysons moraliserende udlægning af de ridderlige dyder var ikke i alle henseender forenelig med Malorys forlæg fra det 15. århundrede. Hvor dronning Guenevere og Lancelots ægteskabelige sidespring i det middelalderlige forlæg ikke syntes at afficere den bedragne kong Arthur alverden, og hvor kærligheden mellem dronningen og ridderen skildres positivt, der giver Tennyson affæren en moralsk opbyggelig drejning, så utroskabens ødelæggende virkning på både kongen og de øvrige ridders sammenhold bliver omdrejningspunktet. Tennyson var klart bevidst om, at formningen af en gentlemans karakter ikke var forenelig med utroskab, hvorfor Guenevere og Lancelot repræsenterede et fortolkningsmæssigt problem.

Det samme problem havde maleren, forfatteren og den senere ledende personlighed i den tidligere britiske socialistiske bevægelse William Morris ikke. Tro mod sin præ-raphaelitiske inspiration tegnede han i »Defence of Guenevere« (1858) et mere uforskønnet portræt af dronningen, hvor det i højere grad var følelsernes intensitet og forholdet mellem de elskende, der udgjorde digtenes moral. Morris udlægning var, omend i større overensstemmelse med forlægget, imidlertid en for stor mundfuld for størstedelen af den læsende victorianske offentlighed. Det var derfor Tennysons udgave af »the chivalric revival«, der fik det blå stempel på »public schools« og i øvrigt blev vidt udbredte via hans genfortællinger af de gamle sagn i børneudgaver, ligesom senere Baden Powells spejderbevægelse bragte denne opfattelse af ridderligheden ud blandt folket (M. Girouard 1981, s. 178 ff.).

Ridderidealets formning af karakteren via dyder som troskab, renhed og loyalitet var kun den ene side af de kvaliteter, som den britiske gentleman burde være i besiddelse af. Den anden side udgjordes af den organi-

serede sportsudøvelses karakterdannende egenskaber. Fra 1850erne og frem blev det i stadig højere grad en ledetråd på »public schools«, at den britiske gentlemans karakterstyrke var et vigtigere dannelsesinstrument end intellektuel formåen og at fysiske prøvelser og afsavn var et middel til at opnå moralske mål. På cricket- og fodboldbanerne udvikledes egenskaber som individuelt mod og beslutsomhed, lederevner og »fellowship«. Det betød imidlertid også, at de ovennævnte sportsgrene måtte ommodelleres i de høje idealers tjeneste. Fodbold var i det 18. århundrede en rå og udisciplineret gang lossere, der så stort på de få regler, der eksisterede, mens cricket tidligt i det 19. århundrede var en korruptt affære, hvor det at vinde var altafgørende, ikke mindst fordi der var høje indsatser på spil om udfaldet af matcherne. Derfor var bestikkelse heller ikke ualmindeligt, ligesom det ikke var ukendt, at det tabende mandskab stod til tæv af opbragte supportere.

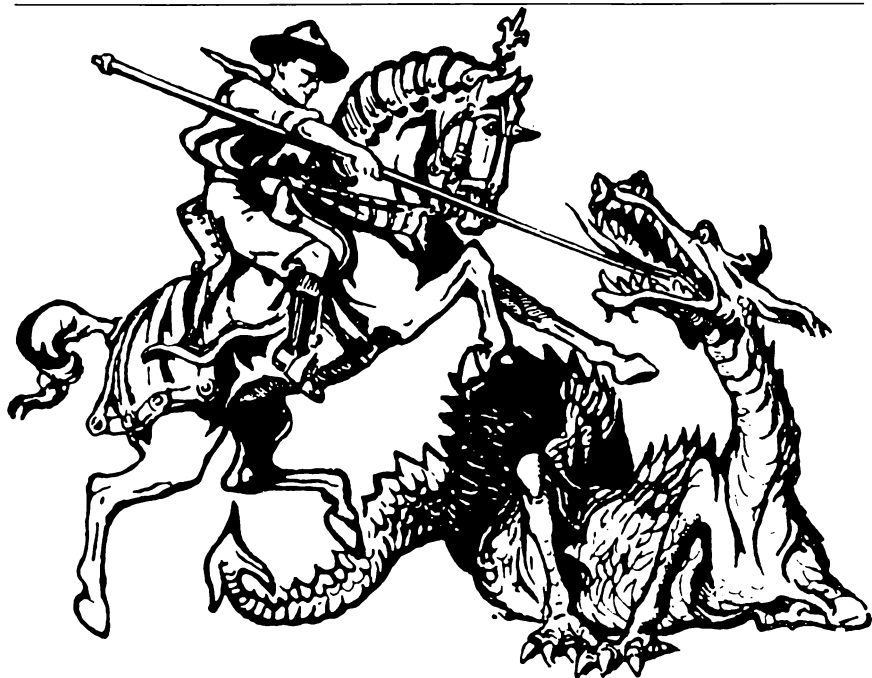
I takt med at »games« blev en integreret del af de britiske »public schools« formning af de kommende eliter foregik der en kodificering og civilisering af sporten, så den antog de karakteristika, vi idag forbinder med amatøridrættens idealer. Den berømte frase »playing the game« blev synonymt med fairplay, at spille efter reglerne, at ofre sig for gruppen, at spille »for the fun of it« og ikke udelukkende for at vinde, at vise storsind over for taberne – dyder, der ikke kun havde betydning for at blive en god cricket- eller fodboldspiller, men også var integrerede elementer i en gentlemans karakter. Blev en handling betegnet som »not cricket«, var det ikke udelukkende en fordømmelse af en ureglementeret spiller, men en dagligdags vending om en umoralsk handling, der ikke var en gentleman værdig (M. Girouard 1981, s. 232 ff.). Det mest bizarre eksempel på disse sportsmetaforers betydning fremgår slående af følgende mindevers over kaptajn W.P. Neville og hans kompagni fra East Surrey Regiment, som under slaget ved Somme i 1916 spillede fodbolden fra mand til mand, mens de stormede frem mod de tyske maskingeværer:

»On through the heat of slaughter
Where gallant comrades fall
Where blood is poured like water
They drive the trickling ball
The fear of death before them
Is but an empty name
True to the land that bore them
The Surreys play the game
(cit. fra M. Girouard 1981, s. 286)

Det var således på mange måder en ny karaktertype, der via skabelsen af en moderne riddertype og »organised games« blev resultatet af det britiske »public schools«-systems nye moralske socialiseringsmetoder fra ca. 1850 og frem til 1. verdenskrig. Det var et forsøg på at skabe en ny og homogen gruppe af herskere, der kunne tillade sig at herske i kraft af sine moralske kvaliteter.

Der er ingen tvivl om, at den britiske gentleman skulle imødekomme et stigende behov for ledere på poster som officerer, diplomater, dommere, parlamentsmedlemmer, ledende embedsmænd, ledere i de store City-firmaer og måske vigtigst som ledere i den hastigt voksende imperiale administration (P. Mason 1982, s. 162). Alle disse karrierer var stort set kun åbne for gentlemen med den rigtige skolebaggrund. Der er på den anden side heller ikke tvivl om, at disse gentlemen var dårligt egnede til at indgå som ledere på områder, hvor det britiske samfund trængte til gennemgribende moderniseringer, for eksempel som industrielle ledere og managere. Det var en gentlemans karakter, der var hans adelsmærke, ikke hans professionelle kunnen – en indstilling, der ofte ledte til direkte foragt for »the professionals«. Mange ridderlige gentlemen var ikke bare ikke særligt intelligente, de var også stolte af det (M. Girouard 1981, s. 269). Ydermere førte det stigende behov for ledere med sig, at en voksende del af industriborgerskabets sønner og arvtagere indrulleredes på »public schools« og blev uddannede til gentlemen. Denne udvikling afspejler den egentlige »gentrification of the industrialist«, hvor industriens sønner efter endt uddannelse primært søgte ind i »gentlemanlike« lederfunktioner og stræbte efter at imitere de agrare eliters livsstil, til ubodelig skade for den industrielle modernisering i Storbritannien (M. Wiener 1987, s. 127).

Den britiske historiker Corelli Barnett har på glimrende vis prøvet at se på konsekvenserne af et samfundssystem, der satsede mere på gentlemen end på industriel udvikling. I følge Barnett kom disse »dekadente« træk ved det britiske samfund til fuld udfoldelse, da den britiske flåde skulle stå sin store prøve i 1916 under Jyllandsslaget i Nordsøen. Der var ikke tale om at den britiske flåde led et knusende nederlag i militær forstand, men om at tyskerne, trods stor numerisk underlegenhed, sænkede langt flere skibe end briterne og dermed brød myten om den britiske flådes uovervindelighed. De britiske officerer var, med baggrund i de stive ritualer på »public schools« og universiteterne, blevet uddannede til ledere, der via en meningsløs stram disciplin krævede blind lydighed af de underordnede. Barnett karakteriserer den britiske søofficer som en automat, hvis liv kun fik mening gennem den foresattes ordrer, og som det mest grelle eksempel herpå anfører han, at en skibschef midt under 1. Verdenskrig telegraferede-

Baden-Powells »Boy Scouts« satsede i lige høj grad på fysisk udfoldelse og karaktermæssig dannelse, og i et vist omfang lykkedes det her igennem at bringe ridderligheden ud til folket. Her optræder spejderen som Englands traditionelle skytshelgen Skt. Georg, der dræber dragen, og dermed udtrykker spejder-ridder-gentleman idealet om den heroiske gerning samt beredvilligheden til at hjælpe de svage og nødstedte. (M. Girouard, s. 254).

de til admiralitetet om tilladelse til at uddele en ekstra ration citronsaft til mandskabet (C. Barnett 1968, s. 223).

Det er den snævre aristokratiserede overklasse, der får skylden for denne tilstand, en slags indavl, der forhindrede de britiske officerer i at foretage selvstændige taktiske manøvrer mens kampen stod på. I modsætning hertil var den tyske flådes officerer i langt højere grad rekrutteret fra middelstanden og kunne udnytte dennes reservoir af intelligens, der forblev uudnyttet i det elitære Storbritannien. Den bredere rekruttering og værdier, der var præget af industrisamfundet sikrede den tyske flåde et langt højere mål af taktisk fleksibilitet og selvstændig handlen fra de underordnede søofficerers side. Hertil kom, at den manglende forsknings- og udviklingsindsats i den traditionelt indstillede britiske stål- og rustningsindustri og i admiralitetet gjorde de britiske kanoners effektivitet og ydeevne ringere end de tyske, kort sagt – gentleman-officeren og den umoderniserede industri medvirkede i lige høj grad til at sikre den britiske fiasko i Jyllandsslaget – et sindbillede på den britiske udvikling overhovedet:

»Det almindelige britiske forfald havde de samme rødder som nederlaget ved Jylland – hævdelsen af sociale og emotionelle værdier ... Ved Oxford og Cambridge doceredes intet om magt, intet om teknik og forretning. Disse læreanstalter frembragte diplomater, soldater, politikere og sømænd, der intet vidste om disse ting, ja, som foragtede dem. Middelstandens børn, der i Tyskland fremstod som den nye industrielle ledertype, drog i Storbritannien ud for at herske over inderne ... Der var intet tilfældigt, intet »uheld«, intet, man kan give enkelte officerer skylden for, i det, der skete ved Jylland. Det var et led i en vældig opløsningsproces, der begyndte omkring 1870, da briterne glemte, at livet er en vedvarende dynamisk reaktion på krav og situationer, hvor man hver dag må begynde på noget nyt – at det eneste, der er konstant er det, som er dødt. Det britiske forfald begyndte, da briterne glemte kilderne til deres magt og endog talte ondt om dem (cit. fra C. Barnett 1968, s. 233-35).

Billedet af britisk forfald forårsaget af de herskende elites kulturelle, mentale og karakterbetingede habitus står således klart i det foregående. Det er dog ikke et billede, der har mødt universel accept blandt historikere, der har beskæftiget sig med den britiske »Decline«. Navnlig er der blevet sat spørgsmålstegn ved den direkte kobling mellem en generel kulturel afstandtagen fra industrisamfundets konsekvenser og den manglende modernisering af den britiske industri (Daunton 1989, s. 133 & N. Annan 1988, s. 63 ff.).

Indvendingen er især ført frem af historikere, der tillægger de indledningsvis nævnte økonomiske og klassestrukturelle forklaringer større vægt end eliternes mentalitet, og er relevant for så vidt de direkte årsagssammenhænge mellem mentalitet og økonomisk-teknologisk fornyelse kan være svære at trække. At frakende den via det sekundære uddannelsessystem bevidst fremelskede elitementalitet en forklarende kraft i bedømmelsen af den økonomiske »Decline« ville imidlertid indebære en uholdbar afgrænsning af dominerende mentalitet og kultur fra økonomisk handling, og dermed implicit en antagelse af at økonomisk udvikling kun kan forklares økonomisk.

En mere seriøs indvending over for tesen om den altdominerende før- og anti-industrielle prægning af de britiske eliter har behandlet forholdet mellem mentalitet og politik. Samtidig med »gentrification of the industrialist« kan man i de sidste årtier før den 1. verdenskrig iagttage klare modtendenser hertil i de liberales parlamentarisk-politiske angreb på aristokratiske økonomiske og politiske bastioner (Daunton 1989, s. 127). Især den store konstitutionelle konflikt i årene 1909-11, hvor det liberale

kabinet under Asquith og Lloyd George begrænsede det aristokratisk dominerede overhus («House of Lords») muligheder for at bremse og ændre love, der allerede var vedtaget i underhuset («House of Commons»), men også den samme regerings forsøg på at øge jordbeskatningen markerede en politisk beredvillighed til at bryde med aristokratisk magt og indflydelse.

Det er et klart problem for meget af den litteratur, der finder forfaldets rødder i den aristokratisk prægede mentalitet, at den i for ringe grad stiller sig spørgsmålet, hvad det skyldes, at dele af gentleman-eliten, samtidig med, at den dyrkede rurale og ridderlige idealer, deltog i den politiske nedbrydning af aristokratiske magtcentre, og også deltog i den politiske og sociale modernisering af det britiske samfund, der, trods alle forfaldsteorier, *også* fandt sted i årtierne op mod den 1. verdenskrig.

Årsagen til dette tilsyneladende paradoks skal nok søges i, at den proces, der til tider beskrives som »gentrification of the middle-classes«, til andre tider som »feudalisering af borgerskabet«, for ofte er blevet bedømt som et forfaldsfænomen, og i for ringe grad som en moderniseringsproces. Problemet har derfor sin rod i den bastante modsætning, historikere ofte har bygget op mellem »aristokratisk magt og indflydelse« og »borgerskabets tidsalder«, når udviklingen mellem 1850 og 1914 skal behandles. I en periode hvor industrialisering, urbanisering og massedemokrati var sat på dagsordenen, er »aristokrati« blevet opfattet som et relikvt eller en anakronistisk modsætning, hvad enten det drejede sig om mentalitet eller reel politisk magt – naturligvis ud fra den forudsætning, at der i den borgerlig-industrielle epoke også bør sidde borgerlige eliter på den politiske magt (jvf. Wiener 1987, s. 8). Set ud fra denne tese om et historisk »bør«, hvor fortsat aristokratisk dominans og tilstedeværelse blot er et udtryk for et brud på en historisk »normalvej« og udeblevne borgerlige revolutioner, er det selvfølgelig forfriskende, at historikere lader førmoderne og aristokratiske træk være afgørende for udviklingen før den 1. verdenskrig¹.

Det underbetones imidlertid ofte, at aristokratiske værdier og liberal politik også kan anskues som komplementære størrelser. Gentleman-idealene var ikke kun et udtryk for en antiindustriel kulturprægning, men i

1. Således den amerikanske historiker Arno Mayer, der i »The Persistence of the Old Regime« mener, at historikerne for længe »have focussed excessively on the advance of science and technology, of industrial and world capitalism, of the bourgeoisie and professional middle classes, of liberal civil society, of democratic political society, and of cultural modernism« (s. 4) Herover for hævder han, at de europæiske regimer før 1914 i bund og grund var »Ancien Régimes«, baseret på agrarøkonomi og forbrugervareindustri, adelige og adlede grupper i samfund og stat, som havde et fast greb om de konstitutionelle organer, hær, kirke og det sekundære skolesystem.

lige så høj grad et spørgsmål om at skabe ny sammenhængskraft og homogenitet blandt de herskende eliter, der i stigende omfang måtte rekrutteres nede fra. Som sådan var omfunktioneringen af de gamle ridder-idealiser og »playing the game« et tidstypisk træk, hvor gamle symboler måtte tilpasses ændrede betingelser og nye »traditioner« skabes – den proces, den britiske historiker Eric Hobsbawm har døbt »The Invention of Tradition«.

Det voksende behov for herskende eliter i imperiet, hæren, statsadministrationen o.s.v. nødvendiggjorde, at en stadig større del af disse eliter måtte rekrutteres fra de øvre lag af »the middle classes«, grupper, som ikke kunne markere deres elitestatus på traditionel aristokratisk vis. Samtidig var denne elite under pres nedefra, såvel fra massedemokratiet som fra den voksende og uhomogene »middle class«-gruppe.

I denne situation, med en principiel åben rekruttering af eliterne nedefra, var det tvingende nødvendigt at skabe anderledes sociale markører for elitestatus via nye symboler og ad andre kanaler. De formaliserede uddannelser på de britiske »public schools« og eliteuniversiteterne var velegnede hertil, ikke kun fordi de kunne tilføre de kommende herskere en homogen moralkodex som gentlemen, men også fordi de gennem de informelle »Old Boys«-netværk kunne skabe kontinuitet mellem forskellige generationer af »fellows«, der besatte elitepositionerne. Disse informelle skolenetværk var ofte vigtigere som rekrutteringskanaler for nye medlemmer af eliterne end de mere formelle, baseret på uddannelsesmæssig kompetence (E. Hobsbawm 1988, s. 293 ff.).

Det forekommer på baggrund heraf rimeligt at konkludere, at forfaldsteoriene, med den emphatiske understregning af de aristokratiserede britiske eliter, skyder delvis over målet. Ganske vist hentede den britiske gentleman sine karakterdannende egenskaber i aristokratiske symboler, men symbolerne omfunktioneredes og tilpassedes en ny tidsalder og formaliseredes gennem et uddannelsessystem, der var udset til at skabe en ny elite af både aristokrater og borgerlige – akkurat som de moderne nationalstater i samme periode skabte nye symboler af gamle myter med det formål at integrere masserne i nationalstaten.

Den britiske gentleman var således på mange måder en moderne elitetype, der både modsvarede et stigende behov for »rulers« i det britiske samfund og imperium og skabte en homogen elite, der via nye kriterier kunne markere sig på toppen af det sociale hierarki. At denne elite var mindre egnet til at indgå i en modernisering af den britiske industri gør den ikke apriori til en usamtidig eller førmoderne størrelse. Denne konstatering kan derimod tjene til at understrege, at moderniseringsprocesser på et område ikke nødvendigvis medfører en total samfundsmæssig mo-

dernisering, men i visse tilfælde også kan have moderniseringshæmmende effekter – og at modernisering er en symbiose af gammelt og nyt.

Som indledningsvist nævnt er der mange lighedspunkter i teserne om henholdsvis den tyske autoritære »Sonderweg« og den britiske industrielle »Decline«. Når nationalt forfald og nationale fejludviklinger skal bedømmes, er det de anti- og præmoderne elementers moderniseringshæmmende effekter, der bliver bærende i forklaringerne – i Tyskland en præmoderne politisk kultur i Storbritannien elitens præmoderne værdier. Meget taler for, at det præmoderne er en del af det moderne.

Litteratur

Anderson, Perry: The Figures of Descent, i *New Left Review*, 161, January 1987.

Annan, Noel: Gentlemen vs. Players, i *The New York Review of Books*, Vol. XXXV, no. 14, 29. Sept. 1988.

Barnett, Corelli: *Ansvarets byrde*, København 1968, (Eng. originaltitel: *The Swordbearers*, London 1963).

Daunton, M.J.: »Gentlemanly Capitalism« and British Industry 1820-1914, i *Past & Present*, 122, 1989.

Girouard, Mark: *The Return to Camelot*. Chivalry and the English Gentleman, New Haven/London 1981.

Hobsbawm, Eric: Mass-Producing Traditions, Europe 1870-1914, i Hobsbawm, Eric & Terence Ranger (Ed.): *The Invention of Tradition*, Cambridge UP 1988 (1983).

Hobsbawm, Eric: *The Age of Empire*, 1875-1914, London 1987.

Landes, D.S.: *The Unbound Prometheus*. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present, Cambridge UP 1972.

Mason, Philip: *The English Gentleman*. The Rise and Fall of an Ideal, London 1982.

Read, Donald: *England 1868-1914*. The Age of Urban Democracy, London & New York 1979.

Sevaldsen, Jørgen: Forfaldets fascination. »The Decline of Britain«-debatten, i *Historisk Tidsskrift*, Bd. 88, hæfte 2, 1988.

Thompson, E.P.: The Peculiarities of the English, i Thompson, E.P.: *The Poverty of Theory and other Essays*, London 1980 (1965).

Wiener, Martin J.: *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850-1980*, Penguin 1987 (1981).

Debat

Landbrugshistorie eller landbohistorie?

Af Steen Busck

Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie*, bd. II (1536-1810, 394 s.), III (1810-1914, 432 s.) og IV (1914-1988, 355 s.) (Landbohistorisk Selskab, 1988-89), pris pr. bind 248 kr.

200-året for stavnsbåndsløsningen er blevet fejret efter alle kunstens regler. Med hundredvis af foredrag, skuespil og udstillinger, bl.a. en stor, ny, permanent udstilling på landbrugsmuseet på Gl. Estrup. Kronen på værket er den nye landbrugshistorie i fire flotte bind.

Lærere bøger har man sjældent set. Dejligt kornlagt omslag med omridset af ejerlavet Starreklinte, for hvert bind udfyldt med den pågældende epokes jordfordeling; papir af en kvalitet, så man bare kan tørre kaffen af, hvis man spilder; fornemt tryk og aldeles fremragende illustrationer, som næsten uden undtagelse er ny og friske. Gamle travere som Dronninglund med træhesten findes så godt som ikke. Værket vil være en pyrd for enhver reol.

Vi har længe savnet en afløser til K. Hansens fembindsværk fra mellemkrigstiden, ikke blot fordi der er sket meget både i landbrugsforskningen og landbruget siden da, men også fordi K. Hansen var svær at have med at gøre. Den var skrevet af landbrugets egne folk, aldrende landbrugseksperter, samlet af dansk ukrudtbekæmpelses førstemand gennem en generation, statskonsulent Kristian Hansen (ikke Karl, som der står et sted i afløseren). I

mange detaljer og meget indforstået redegjorde eksperterne for jordbund, jordfordeling, planteavl, husdyrbrug, redskaber osv. og kom så omsider i femte bind til menneskene, landboerne, som de ikke blev helt færdige med, hvorfor de indkaldte en historiker, Fridlev Skrubbeltrang, til at tage sig af resten. K. Hansen indrømmede i et forord, at der var problemer med dispositionen. Det havde han ret i. Senere tiders landbrugshistorikere har tilføjlet, at der også var problemer med det metodiske.

Den nye landbrugshistorie er skrevet af historikere med en enkelt landbrugsekspert, leder af landboorganisationernes økonomisk-statistiske sekretariat, S. P. Jensen, som eneste hane i kurven. Det fremgår af hovedredaktøren Claus Bjørns forord til hele værket, at S. P. Jensen har været nøgleperson i den tætte forbindelse, der siden slutningen af 70'erne er etableret mellem historikerne i Landbohistorisk Selskab og landbrugets organisationer. En af organisationernes fonde og Nykredit har leveret den økonomiske baggrund for værkets fornemme udstyr.

Bind II om tiden 1536-1810 (Bind I er anmeldt i anden sammenhæng) er skrevet af Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky, der har taget sig af henholdsvis tiden før og tiden efter ca. 1720. I en kort fælles indledning ridser de kildesituationen op og gør rede for opbygningen. Vi får ingen forskningsoversigt. Litteraturgrundlaget må vi selv hale frem af noterne og litteraturlisten.

Ellers er ikke meget fælles for de to afsnit. Man mærker ingen kommunikation mellem de to forfattere.

Karl-Erik Frandsen indleder med en tematisk opdelt »Karakteristik af det danske landbrug før landboreformerne«, efterfulgt af en række eksempler fra enkelte egne af landet. Han understreger, som han gjorde det i sin disputats om dyrkningssystemerne 1682/83, de store regionale forskelle i dansk landbrug, som kan spores helt op til vor egen tid, og illustrerer dem med et fremragende kortmateriale. Også tabeller og diagrammer er der lagt et stort arbejde i. Frandsen skamrider i øvrigt ikke sine kæphester. Han har komprimeret dyrkningssystemerne meget, og den øvrige landbrugsteknik hører vi kun lidt om. Derimod meget om lovgivningen og politikken over for landbruget. De sidste otte ud af ti kapitler er helliget en kronologisk gennemgang af lige så mange perioder, en fremgangsmåde, som skader overskueligheden. Frandsen forsøger at kombinere med en tematisk opdeling i ejendomsforhold, økonomiske forhold osv., men det lykkes ikke helt. F.eks. får vi intetsteds en ordentlig samlet gennemgang af fæsteforholdet, og han foreholder os en afsluttende sammenfatning af de vigtigste temaer og udviklingslinier.

Lotte Dombernowsky har delt sit afsnit konsekvent tematisk op. Det har hun med sine kun 90 år bedre kunnet; vi får fyldige afsnit om hovedgårdsdriften, bondegårdsdriften osv. Til gengæld er det gået ud over den kronologiske overskuelighed. Vi vandrer frem og tilbage i tid og har f.eks. for længst overstået stavnsbåndsløsningen, når vi kommer til udskiftningen. Indimellem har vi passeret »Debatten og litteraturen om landboreformerne«. Måske skulle vi have haft en tilstandsbeskrivelse før alle disse udviklingslinier op

gennem 1700-årene. Den får vi først til slut, hvor Lotte Dombernowsky tager et vue over »Landbruget ved 1800-tallets begyndelse«. Men O.K., den ideelle disposition findes som bekendt ikke. Lotte Dombernowsky er i øvrigt sluppet vældig godt fra sit afsnit. Hun forsøger at lægge vægten ligeligt ud over hele landet – et af de få, virkeligt skarpe bud fra redaktionen, fornemmer man – men interessen samler sig alligevel gang på gang mest om det fynske. Det gør ikke noget. Folk skriver nu engang bedst om det, de ved noget om, og det er rart at se landbohistoriens tyngdepunkt rykke vestover fra Sjælland.

Bind III omfatter tiden 1810-1914 med et hovedskel ved år 1860. Tiden før er behandlet af Claus Bjørn, tiden efter af hele fire forfattere, nemlig Jørgen Dieckmann Rasmussen, S. P. Jensen, Claus Bjørn og Jens Christensen. Claus Bjørn indleder perioden 1810-60 med en udmærket udsigt over dens hovedtendenser, men kilderne nævner han ikke noget om, forskningen ikke heller. Dette er måske udtryk for en redaktionel linie. Hele værket henvender sig ifølge hovedredaktøren Claus Bjørn til »en læser uden hverken særlige historiske eller landbrugsfaglige for-kundskaber«. Men for det første er linien ikke konsekvent fastholdt – der findes et par forskningsoversigter senere i værket – for det andet kan den læge læser vel ikke tage skade af at vide lidt om, hvad det, han læser, bygger på. Han kan jo ikke uden videre hente det i litteraturlisten, men behøver netop en introduktion til og en profilering af alle disse mange ukendte titler. Dette gælder forsåvidt også de lokalhistorikere, studerende o.l., som går til værket i et mere forskningspræget ærinde. Gad i øvrigt vidst, om ikke disse sidste i realiteten kommer til at udgøre hovedparten af dem, der virkeligt læser og bruger et værk af dette omfang. Vil læne-

stolslæseren nogensinde nå meget længere end til billederne? Og ellers nøjes med en kortere, mere populær fremstilling eller udstillingen på Gl. Estrup. Altså, hvorfor må vi ikke få en oversigt over Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser, amtmandsindberetningerne, statistikken fra 1830'erne, Tidsskrift for Landøkonomi, de flittigt brugte bondedagbøger, Schades beskrivelse af Mors osv. og dertil lidt om »forskningsläget«, som svenskerne kalder det?

Der er ellers ikke meget at udsætte på Claus Bjørns afsnit, klart opbygget, velskrevet og stofmættet, læseværdigt som fremstilling og samtidig velegnet til opslag. Dertil kommer, at Claus Bjørn som den første nærmer sig et par grundlæggende udviklingslinier, som jeg skal vende tilbage til.

Andet hovedafsnit af Bind III har tilsyneladende voldt store problemer. Det redaktionelle forord i bind I annoncerer Jørgen Dieckmann Rasmussen som forfatter til hele afsnittet, men han har kun skrevet ca. 40 sider, resten er fordelt på tre andre forfattere, der under hovedredaktøren selv. De 40 sider er glimrende. En række vigtige hovedlinier præsenteres, vi får omsider en forskningsoversigt, Jørgen Dieckmann gør udmærket rede for befolkningsudviklingen med det stigende overskud på landet og tager fat på økonomien; så slutter han, hvorefter S. P. Jensen begynder forfra i en helt ny stil. Redaktøren må have overvejet at stryge Jørgen Dieckmanns afsnit og burde måske have gjort det, dets kvaliteter til trods.

S. P. Jensen er anderledes systematisk end sine medforfattere. I en indledende karakteristik af perioden 1860-1914 opregner han syv vigtige udviklingslinier og noterer sig, at »den egentlige drivkraft i udviklingen var den grundvidenskabelige udvikling inden for især uorganisk og organisk ke-

mi, plante- og dyrefysiologi, mikrobiologi samt arvelighedslære«. Afgørende for det danske landbrugs succes var »den korte vej mellem videnskab og praksis« og det offentliges bevillinger til videnskab og formidling, »et gunstigt erhvervsklima«, som S. P. Jensen kalder det. Hans historieforståelse præges af den samme enkle, lineære fremskridtsfilosofi, som fandtes hos K. Hansen og konsorter, og den samme ærlige og forståelige stolthed over indsatsen – se, hvor herligt vidt vi har bragt det! S. P. Jensens bidrag er på mange måder det mest forfriskende af alle. Det er ualmindelig klart og levende skrevet. Den landbrugskyndige læser vil ånde lettet op. Her er omsider en forfatter, der forstår sig på foderenheder osv., og vi andre glæder os over, at han tager sig tid til at forklare os, hvad ordene betyder. Vi får en masse at vide, også en del gode historier om »rovdriftsspøgelset«, om lærer P. Nielsen i Ørsløv, der begyndte at eksperimentere med planter på skolelodden og endte som leder af statens første planteavlsforsøg, og meget andet.

Claus Bjørn har taget sig af andelsbevægelsen og de andre organisationer. Han gør det kort, selvom mejerierne har været hans eget centrale forskningsfelt. Han er loyal mod organisationernes traditionelle selvforståelse, nævner intet om at andelsbevægelsen faktisk havde sin oprindelse i arbejderbevægelsen, betoner de demokratiske principper og »selvforvaltningen« uden dog at levne Severin Jørgensen og andre ideologer megen ære. Det var »fordelens, det drejede sig om, som Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard selv sagde, ikke alt det åndelige, som vor tids andelsentusiaster sværmer for. Her som i sit foregående afsnit lægger Claus Bjørn ikke megen vægt hverken på vækkelserne eller de religiøse og politiske bevægelser i øvrigt.

Alt sådant hører hjemme i en særlig sektor, »Den nye landbokultur«, som Jens Christensen har fået tildelt. Han skulle ellers have skrevet sidste halvdel af næste og fjerde bind, fremgår det af redaktionens forord til hele værket. Det lille kulturafsnit virker underlig efterhængt. Som om en i redaktionen har sagt: Hvad med kulturen, glemmer vi ikke den? En masse oplysninger og temaer fra den efterhånden ret omfattende kulturhistoriske litteratur, som især antropologer og litteraturfolk har produceret i de senere år, trænges sammen på ringe plads, og vigtige udviklingslinier som individualiseringen og rationaliseringen, som bude have haft en central placering i de foregående afsnit, berøres nu omsider, men alt for sent og alt for overfladisk.

Bind IV om tiden 1914-1988, altså historien inden for mands minde, vil sikkert blive det mest læste. Af landbrugsfolk såvel som journalister og alle andre. Det er skrevet af Erik Helmer Pedersen, der oprindeligt kun stod for den første halvdel, idet Jacob Buksti og siden Jens Christensen skulle tage sig af resten.

Sidste del af perioden er da også betydeligt kortere afhandlet end den første. Erik Helmer Pedersen indleder med en redegørelse for periodisering og strukturering i øvrigt, en kort forskningsoversigt og bringer dernæst, som S. P. Jensen har gjort det i sit afsnit, en meget nyttig statistisk oversigt over de vigtigste udviklingslinier gennem hele perioden. Derpå følger de fire kronologiske hovedafsnit med titlerne: »Landbruget på vej ind i industrisamfundet 1914-1930«, »Krise og krig sætter udviklingen i stå 1931-1950«, »Landbruget i omstillingens tegn 1951-1972« og »EF-producent på danske betingelser 1973-1988. Et rids«. Hvert hovedafsnit er systematisk inddelt i afsnit om produktionsresultat, produktionsresulta-

tets forudsætninger, organisationsforhold, afsætningsforhold, landbrugspolitik, landmandsholdninger og landbrugsstrategier samt et afsnit om den enkelte bedrift og endelig en sammenfatning. Det ser firkantet ud, men gør opslag lettere. Fremstillingen virker overordentlig kompetent både i det nationaløkonomiske, driftsøkonomiske og landbrugstekniske, skønt Erik Helmer Pedersen til indledning sætter spørgsmålstegn ved sin kompetence i den sidste henseende. Undertiden kommer han sine landbrugskyndige læsere så meget i møde, at det kniber for os andre at følge med. De organisationshistoriske og politiske afsnit er spændende læsning lige fra »svinepanikken« i 1914 og fremad. Fremstillingen er levende og tynges ikke af alt det formelle, som var med i disputatsen om landbrugsrådet.

Helmer Pedersen har naturligvis langt mere end de foregående forfattere jubilæumsskriftets problem inde på livet: Skal man skrive sagligt, eller skal man hylde de store forgængere? Han slipper elegant om ved det. I billedteksterne er Anders Nielsen og Madsen-Mygdal yderst pænt omtalt, mens tekstens portrætter ikke er udelt sympatiske. Helmer Pedersen hæfter sig meget ved de indre modsætninger i »landbruget« og får herigennem nuancerne frem. I forholdet til det omgivende samfund er han derimod i hovedsagen på landbrugets side eller går i det mindste på så tyksålede listesko, at ingen mislyde vil nå frem til Axelborg. Jeg kender ikke Helmer Pedersens personlige holdninger; jeg kunne forestille mig, at hans overordnede rettesnor er ubetinget saglighed, men må så heroverfor fastholde, at saglighed ikke nødvendigvis, som mange danske efterkrigshistorikere synes at mene, altid er ensbetydende med listesko, kompromisser og midtsøgende politik. Jeg hø-

rer til dem, der fra og med Anders Nielsen har meget lidt sympati for »landbruget«, og synes jeg har mine gode saglige grunde dertil.

Det er gået med dette samleværk om det danske landbrugs historie, som det tilsyneladende går med de fleste samleværker: Hver forfatter gør, som han eller hun synes, og den eneste sammenhæng mellem de enkelte bidrag bliver indbindingen. Midt i halvfjerdserne pønsede man på at skrive en dansk socialhistorie og begyndte med en hel bog, fyldt af retningslinier for, hvordan den skulle skrives. Så godt som ingen fulgte dem. Samtidig – det var i 1975 – skrev Erik Helmer Pedersen en artikel i Erhvervshistorisk Årbog, hvori han opstillede en model for, hvordan man burde gribe dansk landbrugshistorie 1750-1973 an. Ingen har fulgt den, ikke engang Helmer Pedersen selv.

Betyder det nu, at modeller i det hele taget er noget skidt? Hvad uden tvivl mange landbohistorikere af den ældre skole vil mene. Det tror jeg ikke. Det skader ikke at systematisere sine begreber og sin tankegang. Problemet er snarere, at modellerne ikke er gode nok, især fordi de har en tilbøjelighed til at projicere moderne tilstande bagud i tiden. Jeg skal et øjeblik tage Helmer Pedersens gamle model frem igen og med den som udgangspunkt trænge ind til det, som jeg mener er det foreliggende værks hovedproblem.

Helmer Pedersen skelnede i den nævnte artikel mellem »landbrugshistorie« og »landbohistorie«, samlet under den fælles betegnelse »agrарhistorie«, og mente, at landbrugshistorien hidtil havde stået alt for meget i skyggen af sin tvillingsøster, historien om alle landboers sociale og politiske forhold. Han slog til lyd for en historie, som kun handlede om en bestemt erhvervsgruppe, nemlig landmændene, altså en hvervshistorie ved siden af andre er-

hvervshistorier såsom industriens, håndværkets og handelens.

Jeg finder Helmer Pedersens distinktion vigtig. Problemet er bare, at landbruget som erhverv betragtet først er opstået med den moderne erhvervsstruktur i det 19. århundrede. At tale om landbruget som et erhverv, hvis historie kan forfølges helt tilbage til den neolitiske revolution er strengt taget en misforståelse. I hvert fald har det kun mening, hvis man alene holder sig til de rent tekniske sider af planteavl og husdyrbruget. Af ethvert nogenlunde fyldigt bondeskifte fa 1700-årene fremgår det, at vi ikke har at gøre med et landbrug i moderne betydning. Vi har at gøre med en husholdning, som for langt størsteparten af forbrugets og produktionens vedkommende er en enhed, der forsyner sig selv af den omgivende natur. En enhed, der så at sige endnu rummer en hel erhvervsstruktur i sig. Ud over agerbrug og kvægavl driver man håndværk af mange slags, fiskeri, skovbrug og alt, hvad der ellers kan tjene til husstandens underhold. Egentlig er det en misforståelse at tale om hovederhverv og bierhverv eller som antropologerne om fiskerbønder og andre bønder. Enhver husholdning arbejdede inden for de muligheder, som den lokale natur bød på. En bonde var ikke en landmand. Det første ord har oprindeligt intet med landbrug at gøre. Ordene landbrug og landmand blev først almindelige i 1700-årene og hæftedes på større brug og finere folk end bønderne. Landbo derimod havde længe været en almindelig betegnelse også for bønder.

Der er derfor ikke noget at sige til, at Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombrowsky i realiteten har skrevet landbohistorie, og ikke landbrugshistorie, men hvorfor skal det så kaldes det sidste? Og hvorfor er ikke ansatserne til landbrugets opkomst, udviklingen fra

selvforsynende hushold til specialiseret markedsorienteret virksomhed, blevet det centrale tema i bind II? Fordi forfatterne ligesom de fleste landbohistorikere før dem projicerer et senere opstået erhverv bagud i tiden. Karl-Erik Frandsen behandler 1500- og 1600-årenes konjunkturudvikling, som om den havde samme betydning for bønderne som dette århundredes, og omtaler uden videre datidens bønder som »dem, der levede af at producere og sælge korn«. Jamen gjorde de det? Man kan naturligvis finde mange eksempler på, at bønder har solgt korn og andre produkter og har haft penge mellem hænderne. De fleste af de kilder, vi har overleveret, bl.a. de omtalte skifter, er netop opstået der, hvor bønderne kom i berøring med pengeøkonomien, men hvor stor en del af deres økonomi var det, når det kom til stykket, og hvordan blev selvforsyningen nedbrudt og afløst af vareforbrug og vareproduktion? Dette spørgsmål må være et af de mest fundamentale, måske det fundamentale, i en historie om landbrugets udvikling.

Erik Helmer Pedersen havde forholdet mellem »eksistensdyrkning« og »markedsorienteret landbrug« med som det centrale i sin gamle model og skrev bl.a.: »Det må da være en opgave for landbrugshistorien at få præciseret, inden for hvilke teknologiske og landbrugsøkonomiske grænser, man er spærret inde i eksistensjorddyrkningens lukkede cirkel, og hvilke impulser, der sprænger cirkelen«. Jeg spørger: Hvorfor er denne opgave ikke søgt løst inden for dette nye værk, som han har været medredaktør af?

Claus Bjørn nævner et par steder i forbifarten »den vidt udbredte selvforsyningsøkonomi«, og vi får at vide, at et jysk landsogn i 1850erne havde en lang storre udveksling ud over sognegrænserne, end det før havde haft. Han

har betydelig mere sans for temaet end det foregående binds forfattere. Men han forfølger det ikke alle de mange steder, hvor det ville være oplagt: Hvorfor koncentrerer Landhusholdningsselskabet sig mere og mere om det, vi forstår ved landbrug, og ikke om landhusholdning i ordets gamle brede betydning? Hvad indebar den enorme kapitalisering af landbrugsjorden, som selvejekøbene medførte, og den kapitalisering af driftsmidlerne, som fulgte med indkøbt såsæd, overgang til vekseldrift, overgang fra gamle redskaber, som man selv kunne reparere, til moderne seriefremstillede jernprodukter, bygningen af de nye kostbare stuehuse og andre bygninger, og så videre? Hvor bliver i det hele taget historien om landbrugserhvervets og den moderne erhvervsstrukturens opkomst af? Man kan ikke begynde at tale om sektorbytteforholdet mellem landbrug og byerhverv i 1840'erne, før man har fortalt den historie. Før lader den moderne nationaløkonomis begreber sig overhovedet ikke anvende. Historien ligger naturligvis indeholdt i alle de mange konkrete oplysninger, som bringes, men den bør trækkes frem og tydeliggøres, ellers fører læseren bare alle sine nutidige begreber og forestillinger tilbage på en tid, hvor de ikke hører hjemme.

Jeg skal afslutningsvis efterlyse en bestemt side af den samme historie, nemlig opkomsten af en rationel, teknisk og økonomisk bevidsthed hos bønderne. En sådan fandtes jo ikke tilbage i 1700-årene. Landhusholdningsselskabets og alle de mange landøkonomers og præsters prædikener var for det meste spildte ord på Ballelars. Jyske bønder interesserede sig mere for Guds ord end for prædikener om nye afgrøder. Det kunne nemlig være at Vorherre var vigtigere for avlen end alle disse nymodens påfund. Der skulle gå lang tid, før

bønderne for alvor begyndte at tænke rent teknisk i moderne forstand, der skulle hårde krisetider og myndiggørelse i religiøs og politisk forstand til, et langt og spændende pædagogisk lærestykke, som jeg synes mangler i det foreliggende værk. Måske vil nogle finde en snak om gammeldags ritualiserede arbejdsprocesser, om Vorherre og de underjordiske, malplaceret i en moderne erhvervshistorie, men de bør i så fald holde sig til de sidste halvandet-hundrede års historie.

Et relevant svar på mine indvendinger skal foregribes. Et oversigtsværk som det foreliggende bliver ikke meget anderledes end den forskning, det bygger på. Sandt nok. Selvom jo syntesen aldrig hverken er eller behøver at være den platte sum af de foreliggende detailundersøgelser. Dansk landbohistorie har ikke i særlig høj grad været rettet ind på hovedtemaer som de nævnte.

Man har ikke i samme grad som i f.eks. Sverige og Norge formået at forbinde det grundige kildestudium med mere overordnede betragtninger. Jeg tror, det hænger sammen med, at antropologisk teori og metode har spillet en langt større rolle i vore nabolande end her. Det samme gælder udviklingsteorien. Hvorfor er f.eks. Esther Boserup et centralt navn i svensk landbohistorie, mens man har indtryk af, at danske landbohistorikere knap nok kender hende?

Således kan man hæfte sig længe ved alt det, der ikke står i den nye landbrugshistorie – eller landbohistorie, som det jo er for de første to binds vedkommende. Hovedsagen er dog det, der står. Vi har fået en virkelig brugbar afløser til K. Hansen, et værk, der for lokalhistorikere og andre historikere vil være betydelig mere brugbart end forgængerer. Tak for det!

Fra åretold til toldetat

Af Poul Enemark

Mikael Venge: *Fra åretold til toldetat*. Middelalderen indtil 1660. Dansk Toldhistorie I. (Udg. af Toldhistorisk Selskab, 1987). 393 s. ill. Indb. 285,- kr. i subscription.

Det må hilses velkommen, at Toldhistorisk Selskab nu beriger os med et digert 5-binds værk om Dansk Toldhistorie, og det er glædeligt, at opgaven er lagt i hænderne på en række seriøse forskere, så vi kan vente os det vægtige pionerarbejde inden for dansk historisk forskning, som emnet berettiger til.

Der er præsenteret en udmærket be-

gyndelse med Venges bd. I om middelalderen og adelsvælden, der ellers på flere måder må byde på vanskeligheder, der ikke er så indlysende lette at løse, navnlig fordi starten fortaber sig i tåge og et væld af usikkerheder.

Bindet falder i 9 hovedkapitler, der skitserer indholdet ganske godt. Efter en indledning om de ældste toldoplysninger (I) behandles det middelalderlige toldsystem (II) og i selvstændige kapitler skånemarkedet (III), øresundtolden (IV), øksne- og hestetolden (V) og sisen (VI). I de følgende to kapitler om reformer og ekspansion i 1500-tallet

(VII) og om Christian IV's ublu toldstigninger (VIII) beskæftiger fremstillingen sig fortrinsvis med sundtolden, mens det afsluttende kapitel er helliget de tidligste tilløb til dannelsen af en toldetat og en gryende protektionisme (IX) i årene op til enevælden.

Da told i denne tidlige periode dårligt nok kan siges at eksistere som begreb, i alt fald slet ikke som historisk disciplin, må fremstillingen kædes nøje sammen med handelshistorie og politisk historie, hvis den ikke skal blive totalt ubegribelig. Denne balance synes jeg, er lykkedes godt, og forfatteren har udover egne arbejder om Christian II-epoken flittigt uddraget oplysninger af toldhistorisk interesse fra et bredt spektrum af politisk- og økonomisk-historiske forskere, i rigt mål også fra anmelderens hånd.

Den almene historiske fremstilling kendetegner alle kapitler. Eksempelvis skitseres under Skånemarkedet (s. 55-82) det internationale markedes opkomst i 1200-tallet, konflikten med Valdemar Atterdag i 1360'erne og Stralsundfreden 1370 som baggrund for den hanseatiske mandatperiode 1368-85, ligesom markedets ændrede karakter til rent sildemarked i 1400-tallet beskrives med tyngdepunktets flytning fra Skanør til Falsterbo, og fiskeriet udstrækkes til Dragør og Ystad, og handelen samler sig omkring Malmø. Også et lille øjebliksbillede af markedslivets udfoldelse (s. 63-67) bliver der plads til inden den egentlige beskrivelse af toldoppebørslen, der især skitserer perioden efter 1370 og bygger på Falsterborregnskabet 1494 og tarifbestemmelserne i Stralsundfreden. Til beskrivelse af tolderembedet er gjort udmærket brug af Frantz Trebaus indberetning fra 1537 til Christian III. Den afsluttende vurdering af Skånemarkedets betydning for statsfinanserne vil i dag kunne suppleres med Ole Brandenburgs tan-

kevækkende lille artikel i Festskrift til Erik Ulsig¹, som jo endnu ikke stod til rådighed for Venge.

Kapitel IV om Øresundstolden frem til Sander Leiels toldreform ca. 1550 (s. 83-138) tager naturligt udgangspunkt i Hørby's interessante artikel fra 1966 om, at ummelandsfarernes skibstold på Skånemarkedet skulle være præcedensgrundlag for indførelsen af Øresundstolden i 1429. Men også Will. Christensens grundige undersøgelser omkring toldoppebørslen i 1400-tallet og Astrid Friis' og min vurdering af nobel- og gyl-denoprævningen og Peder Hansen-sagen i 1548 er grundigt refereret. Mest opsigtsvækkende i afsnittet er dog forfatterens nye dristige, men interessante vurdering, at Øresundstolden i sin op-rindelse var, hvad lybækkerne kaldte »en uredelig told« uden noget rimeligt retsgrundlag, et overgreb fra dansk side, som man ikke brød sig om at stille offentligt til skue gennem proklamationer. Når det alligevel lykkedes fra dansk side at føre Øresundstolden igennem, finder forfatteren, at det skyldtes, at den »i virkeligheden dybest set passede godt i Lübecks kram« (s. 100), fordi den ramte vesteuropæernes voksende sundtrafik, der truede ruten via Lybæk-Traven-Hamborg-Elben. Jeg kunne fristes til at vende problemstillingen om og spørge: var det ikke Lybæks og de vendiske stæders forsøg under krigen med kong Erik 1426-32 på at spærre vesteuropæerne sundfarten, der netop gav Erik chancen for at opnå vesteuropæisk accept af tolden, der naturligvis forudsatte, at Erik sikrede uhindret gennemfart, det naturlige retsgrundlag for en passagetold?²

Venge har selv grundigt undersøgt Sigbrits nidkære toldadministration 1519-23, og under Christian II's landflygtighed i Nederlandene og Frederik I's alliance med Lybæk kunne sundspærringer mod hollandsk sejlads fra

tid til anden tages i anvendelse, således i 1523 og foråret 1532. Lybækkerne ønskede i traktatudkastet 2/5 1532 antallet af hollandske skibe gennem Øresund begrænset til 200, mens danskerne ønskede den eventuelle kvote hævet til 400 (s. 130). Til belysning af disse tal kunne anføres en optælling af hollandske skibe, der 1531 passerede sundet, og som åbenbart stammer fra 1532 og antagelig er indhentet med henblik på forhandlingerne med Lybæk. Tallet viser 310 skibe fordelt på hollandske byer³. I årene 1536-44, da kejser Karl V hævdede Christian II's døtres arvekrav til Danmark, kunne det spændte forhold til kejseren når som helst resultere i en sundspærring for kejserens hollandske undersåtter, under krigen 1542-44 blev den virkelig realiseret. Med freden i Speyer 1544 bilagdes striden til gunst for den hollandske sundfart og for de danske sundtoldindtægter, der antages under Hans at have beløbet sig til 2-3000 nobler, under Frederik I noget mindre. Efter Sander Leiels reformer anslås udbyttet i 1550'erne at have udgjort ca. 11.000 nobler eller ca. 40.000 daler (s. 135-36, 191).

Kapitel V om Øksne- og hestetolden (s. 139-173) indledes med en kort omtale af tyskernes efterårsopkøb af danske græsøksne på Ribe og Kolding markeder, der lå bag bestemmelsen i forordningen 1475, at danskerne kun måtte føre okser sydpå til Ribe, Kolding og Assens. Forholdene aflæses i de ældste Gottorpregnskaber 1485 og 1491; men her spores tillige en begyndende forårseksport af okser fra stald, som i løbet af de næste 30 år kom til at dominere udviklingen. Denne forårsdrivning på danske hænder blev til Danmarks hovedeksport af staldøksne i de næste 300 år. Toldstederne sydover gennem her-tugdømmerne præsenteres: Gottorp, Nyehus (under Erik af Pommern), Toldsted og Rendsborg.

Taksten pr. hest eller okse var beskudne 2 sk. dansk i Ribe, Kolding og Assens og 2 sk. lybsk i Gottorp og Rendsborg. Christian II forøgede dog taksten ved nogle toldsteder, og 1526 indførte Frederik I en væsentlig højere tarif i Gottorp, hvor vi desværre mangler regnskaber bevaret mellem 1519 og 1545⁴. I 1542 fik Christian III imidlertid det danske rigsråds sanktion til at flytte faderens nye okse- og hestetold fra Gottorp til opkrævning ved danske toldsteder, så det blev en regulær eksporttold på dyrene. Herved øgedes naturligvis Danmarks andel i heste- og oksetoldbeløbene, som Astrid Friis har kaldt den største og sikreste ordinære indtægt i den fælles statskasse⁵. Men der fulgte utvivlsomt et stort smuglerproblem med i kølvandet, for oppebørslen ved de mange spredte toldsteder var vanskeligere at administrere end ved det centralt beliggende Gottorp.⁶

Det er disse nye toltakster, der ligger bag Astrid Friis' beregning af et øksne- og hestetoldbeløb blot i Ribe på ca. 6.000 daler årligt i 1550'erne⁷. Ribe toldsted var på det tidspunkt det største oksetoldsted i kongeriget, så det er måske alligevel ikke så givet, når Venge antager, at den samlede oksetold har været af størrelsesorden som Øresundstolden (s. 339). Hvis Sander Leiels reformer gav ca. 40.000 daler, var det i alt fald væsentlig mere, end øksne- og hestetolden kunne indbringe ved danske toldsteder. På Hans' tid kan heste/oksetold fra f.eks. Gottorp heller ikke måle sig med øresundstoldbeløbet. For 1503 kan sundtoldindtægten gøres op til 1701 nobel og 1680 rhinske gylden. Om man omregner 1 nobel til 3 gylden, vil det svare til 6.783 gylden⁸. I 1501 for-toldedes i Gottorp ca. 4.600 heste og 28.300 okser, altså ca. 32.900 á 2 sk. lyb = 4.112½ mk lyb, hvilket svarer til ca. 2.740 gylden eller godt 40% af Øresundstoldbeløbet⁹.

Nogle levende fortællende afsnit om en hessisk oksetransport 1508, de daglige toldklareringsproblemer og tolderen og hans regnskab giver nogle spændende indblik i dagligdagen for toldere, prangere og drivere, som afslutter kapitlet om øksne- og hestetolden.

I kapitel VI om Sisen (s. 175-186) omtales importafgiften på udskænkning af vin og tysk øl, accise, som Christian I forsøgte at indføre i 1466 og 1475, men måtte opgive p.gr. af hanseatiske protester; men i 1488 indførtes den virkelige af Hans, og i 1516 udvidede Christian II den til at omfatte også udskænkning af dansk øl. Da toldskruen p.gr. af krigen mod Sverige i 1519 fik en ekstra omdrejning, udvidedes sisekravet til at omfatte alt brygget dansk øl i købstæderne.

Christian I's og Hans' siseafgift på tysk øl var kædet sammen med kravet om en maksimalpris, der naturligvis skulle forhindre, at siseafgiften væltedes over på den danske forbruger. Ved at sammenholde acciseafgiften i 1488 på 1 mk. pr. læst eller 4 hvide pr. tønne med maksimalprisen 20 sk. pr. tønne udregner Venge (s. 177) et toldniveau på ca. 7%. Dette var måske nok intentionen; men virkeligheden blev en anden. En normal dansk engrospris i 1487 på 18 mk. pr. læst gav 24 sk. pr. td. tysk øl, og i detailsalg kostede de almindelige tyske ølsorter 26, 28 og helt op til 32 sk. da. pr. td.¹⁰ Men kvalitetsøl var langt dyrere. I 1488 måtte hertug Frederik i Segeberg give 2 mk. 4 sk. lyb. pr. td. hamburgøl, hvilket var over 3 mk. i danske penge¹¹, og prisen i Danmark var i alt fald ikke mindre; i 1505 betalte dronning Christine 6 mk. da. pr. td. hamburgøl i Odense¹². Maksimalprisen var altså et forsøg på at trykke prisen, men det lod sig ikke realisere.

Siseoppebørslen indrømmede købstædernes bystyre andel i indtægten, og

Venge har utvivlsomt ret i at påpege, at »magistratens vitale interesse i sisens provenu« var en væsentlig forudsætning for, at denne decentrale administration lod sig gennemføre (s. 178). Statens ndtægt af sisen lader sig desværre ikke beregne. Venge anfører Frederik I's påstand over for rigsrådet, at sisen og sagesfaldet årligt indbragte Hans over 13.000 mk. (s. 179), men vi har ikke muligheder for at kontrollere påstanden. Venge nævner nogle overleverede tal fra Århus fra årene omkr. 1500, der svinger mellem årsbeløb fra 20 til knap 100 mk., men konkluderer, at Århus næppe har hørt til de væsentlige byer.

En sammenligning med det oppebårne sisebeløb i de to Ålborgregnskaber 1517-19 vil støtte denne opfattelse. I perioden 1517 30/3-1518 9/3 oppebar Hans Bartholomeussen ca. 600 mk., der fordeltes med 427½ mk. til kongen og 172½ mk. til byen. I perioden 1518 9/3-1519 8/1 oppebar tolderen 434½ mk. sise af tysk øl og vin, hvoraf kongen fik ca. 290 mk. og byen ca. 145 mk. Men hertil kom godt 42 mk. i sise af dansk øl, der åbenbart tilfaldt kongen¹³.

Hovedpunktet i kapitel VII om 1500-tallets reformer og ekspansion (s. 187-230) er indførelsen af lastetolden i Øresund i 1567. Meget spændende fortæller Venge om tolderen Henrik Mogensens selvbestaldte indførelse af en differentieret varetold i stedet for den af regeringen påtænkte ensartede toldafgift af skibenes lasteevne (s. 213-217), og det er nok en overvejelse værd, som forfatteren påpeger (s. 222), at havde kongen fået sin påtænkte lastetold, havde eftertiden ikke haft den overflod af oplysninger om varelaldninger, som Øresundstoldregnskaberne har beriget os med, og som fristede Nina Bang til udgivelsen af tabelværket.

Uheldigt er det naturligvis, at Nina Bang i tabelopstillingen har brudt med

Øresundstoldregnskaberne egne principper bl.a. ved at forveksle oplysninger om skippers hjemsted med skibets hjemsted (s. 222-24), og indrømmes må det, at den stive tabelopstilling risikerer at blokere for en type undersøgelser, som originalregnskaberne i og for sig godt kunne give svar på, men som udgiveren har fundet mindre væsentlig.

Mere interessant end kritikken af Nina Bangs tabeludgave er imidlertid den kritik, som navnlig Aksel E. Christensen og Astrid Friis har rettet mod Øresundsregnskaberne egen kildeværdi. Kontrollen ved sammenligning med engelske havneregnskaber og hollandske firmaregnskaber, der afdækker et omfattende smugleri fra engelske og hollandske skipper i toldklareringen i Øresund, hører til de fornemste kildekritiske resultater i vor handels- og toldhistorie, og Venge har refereret udmærkede eksempler fra denne forskning, som iøvrigt også må betragtes som et resultat af Henrik Mogensens varetold (s. 224-26). Venge har utvivlsomt ret i, at de danske myndigheders vægring ved at offentliggøre toldtariffen i den hensigt at være fritstillet til at foretage takstændringer, ikke var uden indflydelse på det om sig gribende smugleri (s. 227).

Krigsfinansiering var gang på gang årsag til toldstigninger, og Syvårskrigen krav lå også bag læste- eller varetolden i 1567 (s. 214), men krigen fristede også til sundspærringer og licensbetalinger af skipperne for at slippe gennem spærringen (s. 194-95, 210-14). Udmærkede småafsnit er tillige konflikten med Hamborg 1561-62 (s. 196-97), striden med nederlænderne om fyrpengene 1561-63 (s. 204-05) og klassificeringen af skibstolden efter skibenes nationale tilhørssted: nordiske, vendiske, baltiske, nederlandske og øvrige vesteuropæiske (s. 199-202).

En ny og alvorligere konflikt med Hamborg omkring byens kornstabelpolitik resulterede i øvrigt i arrestation af Hamborgskibe i sundet 1574-75, og blev først bilagt ved traktat 1579¹⁴.

Kapitel VIII: Buen spændes (s. 231-262) skildrer Christian IV's toldpolitik, der i begyndelsen fulgte i sporet efter faderen. Efter Kalmarkrigens toldstigninger fulgte en periode præget af kongens merkantilistiske ideer, især toldforordningen af 1621. Med toldforhøjelserne i forordningen 1625 oprettedes på rigsrådets foranledning en kommissærordning, der sikrede rådet administration af dele af toldindtægterne, kommissariatetold fra købstæderne (s. 245ff).

Kejserkrigen og besættelsen af Jylland 1627-29 lemlæstede det danske told- og skattegrundlag. Ikke blot de jyske provinsindkomster, men hele den store heste- og øksnetold udeblev samtidig med, at Øresundstolden dalede til et lavpunkt, da den baltiske korntransport faldt til 1/10 af transportmængden i 1618 som følge af svenskernes erobringer og enorme toldpålæg i kornhavnene¹⁵. St. Annætolden 1627 til Københavns befæstning og bådmandstolden 1631 til bygningen af Nyboder var nye toldpålæg, og med generalkrigskommissærordningen udvidede rigsrådet sit greb om toldadministrationen.

Afgørende blev dog de nye store forhøjelser af sundtolden fra 1638 (s. 250-52), den meget provokerende salpeteretold (s. 252-55) og måske allerværst Nikkel Kocks hensynsløse visitørvirksomhed (s. 256). Venges skilddring er udmærket her. Nu var målet fuldt. Under Torstenssonkrigen 1643-45 greb hollænderne ind, og Christianopeltraktaten 1645 forhindrede for al fremtid Danmarks vilkårlige udnyttelse af sundpassagen til økonomisk afpresning og politisk infiltration; men

Venge ser også rigtigt, når han påpeger, at traktaten ved at cementere forholdene sikrede Øresundstoldens fortsatte eksistens.

I sidste kapitel IX (s. 263-283) skildres tilløb til en egentlig toldetat, indledt med Frantz Rantzaus nye toldforordning af 12/1 1632 og et ihærdigt forsøg på at råde bod på slendrian i sundtoldadministrationen i 1630'erne, fulgt op af Henrik Müllers betydningsfulde forordning af 14/5 1651 om reorganisering af hele toldadministrationen. Med toldrullerne fra 1651 og 1655 holdt protektionismen og de merkantilistiske ideer på ny sit indpas i dansk toldpolitik, og hermed har forfatteren lagt op til enevældens toldpolitik, der behandles i bd. II.

Selvom det skal indrømmes, at den krise, som den nederlandske opstand imod Spanien i årene efter 1572 forårsagede i den danske okseeksport, er kortfattet omtalt (s. 233) tillige med de katastrofale brud, som forholdene afstedkom i toldoppebørslen ved de danske oksehandelstoldsteder, så kan det dog ikke skjules, at kapitlerne VII og VIII om toldoppebørslen i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet har nogen overvægt til fremstillingen af de interessante forhold i Øresundstolden.

Dette kan meget vel forklares ved, at de øvrige toldsteder ikke har sat sig tilsvarende spor i primærforskningen i denne periode, og ved, at kildematerialet er vanskeligere tilgængeligt. Der er så at sige ikke regnskaber bevaret fra de øvrige danske toldsteder af væsentlig betydning. Vil man søge afregning fra f.eks. de store oksetoldsteder Ribe, Kolding og Assens, må man til rentemesterregnskaberne, men som Astrid Friis har påpeget, og Venge refereret (s. 192), er de afregnede toldbeløb her tilfældige, fordi tolderne før afregnin-

gen til rentemesteren ofte havde afholdt store udgifter til kronens leverandører, og altså ikke afspejler toldindkomsten, men kun den uinteressante nettoindtægt.

Alligevel er vi ikke uden muligheder for at beregne toldindtægten af heste- og oksetolden, eftersom rentemesterregnskaberne fra slutningen af 1560'erne oplyser antallet af udførte okser og heste fra de enkelte toldsteder. Med toldtariffen kan vi derfor beregne toldbeløbene rimelig sikkert.

Med visse lakuner i slutningen af 1570'erne kan vi trods alt via rentemesterregnskaberne beregne okse- og hestetoldbeløbene ret nøje i slutningen af 1500-tallet.

Fra 1599-1632 findes konkrete udførselstal i næsten ubrudt række fra hovedtoldstederne for okse- og hesteeksporten opført i kronens kvittancebøger. De anførte tal fra rentemesterregnskaberne og kvittancebøgerne er publicerede i tabeller af Richard Willerslev i 1952¹⁶. Enkelte toldregnskaber er dog bevaret fra perioden, og for årene mellem Kejserkrigen og Svenskekrigene 1630-1657 er overleveret en fyldig række af ekstrakter, der oplyser toldindtægten fra de forskellige toldsteder, der nu i praksis afregnede deres ubeskårne indkomst i rentekammeret eller hos kommissærerne, hvorfra udgifterne betales.

Eksempelvis er to komplette årsregnskaber bevaret fra Ribe toldsted 1568 1/5-1570 30/4. Heraf fremgår, at 5.404 staldøksne fortoldes 1569 marts-april til 1 gl. dlr. og 20 sk.da. (i gammel mønt), og 1573 heste og køer til 20 sk.da. (i gammel mønt), hvilket vil svare til ca. 8.300 gl.dlr. For følgende år bliver beløbet ca. 8.100 gl.dlr.¹⁷ Koldings oksetal var for 1569: 7.844, 1570: 10.312, hvilket tør omregnes til ca. 11.000 gl.da. for 1569 og ca. 14.500 gl.dlr. for 1570. De to jyske toldsteder

gav således ca. 19.000 dlr. i 1569 og 22-23.000 i 1570, hvortil efter oksetallene antagelig må lægges ca. 10.000 gl.dlr. for de to fynske toldsteder i Assens og Middelfart.¹⁸ Med 30-35.000 gl.dlr. kan heste- og oksetolden ved de danske hovedtoldsteder i 1569-70 – selv med det ekstra toldpålæg fra 1567 af 1 gl.dlr. pr. okse – altså ikke nå op på de 40.000 dlr., som skibstolden udgjorde i Øresund, før indførelse af lastetolden på varerne, der 3-doblede provenuet.

Op krisen fra 1573 ruinerede mange af oksehandlerne, som ikke kunne betale det toldbeløb, de efter gammel praksis havde fået henstand med. Kongen måtte sætte tariffen ned til 1 gl.dlr. pr. okse, og eksporttallet faldt. I 1583 fortoldedes 5.500 i Kolding, 2.600 i Ribe og 2.900 i Assens, i alt ca. 11.000 okser á 1 gl.dlr.¹⁹, altså ca. 1/3 af toldbeløbet 1569-70, hvis tolden overhovedet kom ind. I 1582 døde Koldingtolderen Søren Kjær fra restancer på 9.000 dlr., og i 1583 havde Ribetolderen Peder Hegelund restancer på 1500 dlr. heste- og øksnetold fra Ribe blot for afvigte år.²⁰ Toldadministrationen i oksehandelen var simpelthen brudt sammen i disse år.

I 1590'erne kom eksporten atter i gang, og i 1612 under Kalmarkrigen nåedes et højdepunkt med næsten 22.000 okser fortoldet i Kolding, 10.000 i Assens og 9.000 i Ribe til 1 dlr. pr. okse²¹. Med hestetolden må provenuet have nærmet sig 50.000 dlr. Efter Kejserkrigen øgedes taksterne jævnlige, i 1646 til 1½ rdlr. pr. okse og 2½ rdlr. pr. hest, så selvom eksporttallet dalede noget, steg provenuet. I 1652 udgjorde okse- og hestetolden ca. 60.000 rdlr.²² eller henved halvdelen af den stærkt reducerede Øresundstold.

Man kan spørge sig selv, hvad er emnets geografiske afgrænsning. Alle danske toldsteder er naturligvis i princippet

med, og Slesvigs vel også: Slesvig, Flensborg og Haderslev er behandlet i højmiddelalderen og Gottorptolden meget grundigt i årene omkring 1500, efter flytningen af Frederik I's store okse- og hestetold til Danmark i 1542 forsvinder dog Gottorp toldsted helt. Det kan man undre sig over i betragtning af, at Øresundstolden fremhæves som en enestående kilde også målt med en international betragtning. Dette skal ikke benægtes; men er en ligeså komplet samling Gottorpregnskaber dækkende landtransporten mellem Danmark og udlandet fra 1545- i alt fald i hele bindets tidsperiode egentlig ikke ligeså opsigtsvækkende?²³ Den ubrudte række af regnskaber burde vel i det mindste have været nævnt, ikke mindst i betragtning af de vanskeligheder, mangelen af danske regnskaber til belysning af landruterne – som vist – har beredt forfatteren.

Toldsted, Niehus og Haderslev er nævnt, men hvad med Husum? Der er dog ganske mange toldregnskaber bevaret fra Husum, og tværlinien Flensborg-Husum er vel mindst ligeså betydningsfuld som Haderslevs forbindelser vestover²⁴. Hører de holstenske toldsteder med? Er det monarkiets eller er det kun danske toldsteder? Rendsborg optræder nærmest som et ekko af Gottorp, men Plön på ruten Kiel-Lybæk og Oldesloe på tværruten Lybæk-Hamburg er nærmest tilfældigt strejftet, i alt fald uden noget forsøg på at vurdere deres betydning. Men Elb-tolden og den norske trælasttold, ja sågar den ganske ukendte Ruden-told er inddraget til belysning af Christian IV's toldpolitik. Udvælgelsen kan sikkert godt forsvares, men man kunne have ønsket nogle principielle overvejelser omkring emnets afgrænsning.

Bindet er udstyret med en række nydelige og – synes jeg – til teksten yderst velvalgte illustrationer. En enkelt vil

jeg dog kritisere. På s. 155 er vist Hugo Matthiessens kort over Hærvejen. Til at illustrere okse- og hesteruterne ned gennem Jylland er det ikke særlig velegnet. Det cementserer yderligere den opfattelse, man også kunne få af teksten, at okserne fulgte hærvejens rute, hvilken jo kun var tilfældet gennem hertugdømmet. De mange jyske okseveje i Vest-, Midt- og Østjylland får man slet intet indtryk af²⁵.

Bogen er særdeles velskrevet, og den er tillige populær i sine formuleringer. Dette formål tjener vel også de mange nutidige idéassociationer, som læseren nærmest bombarderes med: Wullenwever ville forvandle Krogen til et lybsk Gibraltar (s. 131), pundtolden var en slags EF-told (s. 50), og som nok kan bekymre en middelalderhistoriker lidt. De malende adjektiver er der heller ikke sparet på. De kan være lidt forenkende og stærkt meningsdannende. Den »koleriske« monark om Christian IV (s. 279) var sikkert ganske træffende. Den »skikkelige« Hans (s. 178) er jeg mere betænkelig ved. Eftertidens »skikkelige« omdømme om Hans må vist snarest skyldes, at sønnen var endnu værre.

Man kunne føle sig fristet til at sige, at bogen sine steder næsten er *for* velskrevet. Her sigtes til brede fortællende afsnit f.eks. Knytlingasagas beretning om den tyske kejseres råd til Knud Lavard om opkrævning af told (s. 9), Færøsagas fortolkning om oprindelsen til forban (s. 10), selveste Frode Fredogod i både Saxos og Rydårbogens version (s. 55-57). Forhåbentlig vil læseren nyde disse levende afsnit, for Venge skriver virkelig veloplagt. Den kølige anmelder ville måske godt have boret lidt mere i baggrunden for fortællingerne. Forban hørte til den danske konges rettigheder (s. 12), og »hvis vi forestiller os, at toldopkrævningen fra begyndelsen har indgået i konge-

magtens beføjelser ---« (s. 16). Ja men gør vi da ikke det? Told i betydningen omsætningsafgift var jo også et kongeligt regale, der knyttede sig til territorialretten og sikringen af markedsfreden. »Kongen oppebar ikke samtlige toldindtægter« (s. 38), både bisper og hertuger omtales som toldoppebærere, men hvor hidrørte deres toldret fra?

Spørgsmålet er ikke altid så let at besvare, men principielt burde det vel være rejst et sted i bogen. I 1474 ansøger Christian I på Romrejsen kejser Frederik III om ret til at forhøje tolden i Rendsborg, Plön og Oldesloe og anerkender herigennem i princippet, at hans toldrettighed som territorialfyrste (greve, hertug) i Holsten oprindeligt hidrørte fra kejserens regalerettigheder i Tyskland²⁶. Når Ribebispen oppebar halvdelen af al kongelig rettighed i Ribe, dog undtaget forban., vrag og 40 mk. bøder, hidrørte det fra et kongeligt privilegium stadfæstet først af Svend Grathe og i 1196 18/3 bekræftet af Knud VI²⁷. Selvom det ikke nævnes blandt undtagelserne, fik bispen dog heller ikke andel i det store hestetoldbeløb, der omtales i Kong Valdemars Jordebog, da hestetolden var indført senere end privilegiet²⁸. Toldretten var altså kongens, og bispen fik kun del i indtægterne ved privilegietildeling.

Er Slesvigtolden så også den danske konges regale, der er tildelt hertugslægten? Eller dækker Knud Lavardfortællingen over, at toldopkrævningen her oprindeligt hidrørte fra kejserens tyske regaler, som han sikkert gerne gjorde gældende også i randområder, som han f.eks. gjorde det i Utrecht i 1122²⁹. Så sent som i 1375 regnede kejser Karl IV i alt fald Gottorptolden for en tysk forlening³⁰. Disse spørgsmål, der forekommer ret væsentlige, er slet ikke så lette at løse på et spinkelt kil-demateriale. Men det er også en ge-

vinst at pege på vigtige spørgsmål, der ikke lader sig løse.

Især i den ældre middelalder er virkelig mange spørgsmål usikre, til tider også mere usikre, end læseren umiddelbart får indtryk af i Venges beskrivelse. Med en utrolig elegance bliver kong Gudfreds ødelæggelse af venderbyen Reric og flytning af købmændene til Hedeby/Sliaswich i 808 på s. 11 til vidnesbyrd om, at det danske toldvæsen »med lidt god vilje« har fået »mindst 1200 år på bagen«. Ifølge kildestedet havde Gudfred dog også indtægter af Reric³¹, men hvilke? Sammenhængen er måske ikke så enkel endda; og den »custos Nordmannici limites« (normannernes grænsevogter), der nævnes i de frankiske annaler 817 kan unægtelig have haft mange andre (militære?) opgaver, end toldoprævning. Kilstedet røber intet.

Mere sandsynligt er det (s. 14) at tolke Slesvigs gamle stadsrets bestemmelser som vidnesbyrd om borgernes toldfrihed i egen by; men en fortolkning er det, det står ikke med rene ord. En tidsfæstelse af stadsretten sættes med en vis usikkerhed til 1. årti af 1200-tallet³². Men med Venges dristige gæt, at det skulle være løn for drabet på kong Niels i 1134, skydes slesvigernes toldfrihed med et kup mindst 70 år længere tilbage, end kilderne endda med lidt god vilje kan sige god for.

Var toldfrihedsprivilegier overhovedet normal praksis i 1130'erne? Ribe fik det, så vidt vides, af Valdemar Sejrs begyndelsen af 1200-tallet³³. Venges antagelse, at toldfrihedsprivilegier måtte betales med éngangshonorar, er både interessant og sandsynlig. »Vel kan det ikke bevises«, skriver forfatteren forsigtigt (s. 21), men er trods alt glad for sin formodning, der vender tilbage flere gange, og s. 49: »bør det tages i betragtning, at de danske købstæders toldfrihed i nogen grad opvejedes af de

summer, der måtte erlægges for, at den kongelige nåde skulle skinne på dem«. Nu er formodningen i alt fald blevet så sikker forvisning, at den er i færd med at kvantificere sig. Det er ikke antagelsen, jeg vender mig imod, men glidningen i bevisførelsen, der trods alt ikke har et eneste konkret eksempel at bygge på.

I det middelalderlige toldsystem er der ikke plads for begrebet grænsetold. Klart udtrykkes det s. 39: »At udenrigshandel var noget specielt faldt øjensynligt ikke samtiden ind, idet man ikke betragtede det danske rige som et samlet marked. Told svarede simpelthen ved handelsstrategiske punkter«, uanset om disse lå ved grænsen til udlandet eller ej. Dette er klar snak. Men andre steder synes forfatteren at have sværere ved at slippe grænsetoldbetragtningen. På s. 15 står: I Slesvig »får man ikke indtryk af, at der blev krævet told ved grænsen. Viljen til at gøre det har givetvis været til stede --- Senest i 1261 er en brotold i Rendsborg bevidnet.« Man får indtryk af, at forfatteren betragter denne brotold som en grænsetold, hvilket næppe er berettiget. På s. 48 kaldes Ribe, Kolding og Assens i 1400-tallet for grænsestationer for kvægekporten. Ribe og Kolding bør rigtigere kaldes kvægmarkeder og Assens færgested. At hanseatiske og hertugelige opkøbere i 1400-tallet førte dyrene sydpå og ud af riget, var irrelevant for det toldbeløb, de betalte på markederne eller ved færgestedet. En toldgrænse langs Koldingå og Kongeå opstår først i 1560'erne, hvor de store toldbeløb ved danske toldsteder kaldte smugleriet frem. På s. 34f omtales den bekendte §3 fra 1475, der forbød danskere at drive okser længere sydpå end til nævnte byer, hvilket Erslev og Arup har tolket som et forsøg på at vælte tolden over på udlændinge³⁴. Venge antager, at det skulle sikre danske købmænd indenrigshandelen

mod i stedet at overlade eksporten til tyske købmænd til skade for de danske eksportører, der tjente på øksneeksport. Men nogen egentlig økseeksportbetragtning har næppe foreligget i 1475, hvor tyskerne i stort tal rent faktisk gjorde deres opkøb af okser på efterårsmarkeder i Ribe og Kolding. Bestemmelsen har efter al sandsynlighed skullet stabilisere dette markedsbesøg for at sikre kronen markedstolden. Der var ikke tale om, at forordningen skulle forvandle byerne til eksportmarkeder, som Venge antager (s. 141). En systematisk dansk oksedrivning, fortrinsvis om foråret afspejler en ny situation, der først kan være kommet i gang i løbet af 1480'erne³⁵.

Det er en misforståelse, når Venge mener (s. 35), at forbudet mod dansk oksedrivning sydligere end Ribe, Kolding og Assens måtte trækkes tilbage i 1477. Det var forbudet mod dansk sejlads til Tyskland (1475 §1), der blev ændret til tilladelse for danske købmænd (1477 §3), sandsynligvis – som Venge skriver – efter »et ramaskrig blandt de ramte borgere«³⁶. Man har også gisnet over meningen med dette sejladsforbud for danske fra 1475. Hvis jeg har ret i at formode, at det var bondesejladserne til Tyskland, der skulle forbydes efter danske borgeres ønske, er det altså blot en cancelli-fadæse i 1475, der rettes efter danske protester. Men det afslører unægteligt, hvor lidt man i cancelliet begreb af de handelsspørgsmål, man lovgav om. Det vil i alt fald overflødig gøre overvejelser om overordnet centraladministrativ handelspolitisk styring i 1475. Denne lovgivning fulgte åbenbart blot ønsker fra »pressionsgrupperne.«

Også andetsteds i bogen viser Venge, at han går ud fra, at planlagt økseeksport kan føres langt tilbage i middelalderen. I forbindelse med St. Knudsklosters munkes (Odense) tilsagn om told-

frihed i bæltet 1288 antyder forfatteren (s. 286 note 37), at det kunne sigte til klostrets stuedrifter, der færgedes over Assens. Det er nok et par hundrede år for tidligt. Det er snarere klostrets handel via Storebælt til Skåne-markedet, der sigtes til. I forbindelse med Haderslev stadsret 1292 forudsættes også (s. 53), at Årøundoverfarten omfattede kvægdrifter; en færgetakst for dyr er jo ikke garanti for systematiseret kvægtransport. Slagelseborgernes toldfrihed fra 1471 over Rødby antages ligeledes at sigte på stude. Heste ville nok være et sandsynligere bud. Sjællands og Skånes store udskibning af konserverede slagtningsprodukter holdt sig ind i 1500-tallet. I 1516 hævder Christian II, at det er nyt, at man vil udføre levende okser fra disse landsdele, og endnu i Rødby toldregnskab fra 1518-22 fortoldes så at sige ikke okser, derimod adskillige heste³⁷.

Toldprincippet må siges at være overordentlig væsentligt, men desværre er de gamle middelalderlige kilders oplysninger herom alt andet end entydige. Det er prisværdigt, at forfatteren har bestræbt sig for at skaffe klarhed, men han løber derved en risiko for at lade det spinkle kildemateriale bære nogle nutidige principper, som det måske er tvivlsomt, at bestemmelserne strengt taget yder garanti for. Det kan være lidt farligt for med sin ubestridelige kvalitet vil »Dansk Toldhistorie« stå med stor autoritet over for læserne og den faglige offentlighed i det hele taget. Eventuelle misfortolkninger vil derfor blive vanskelige at luge ud. Derfor havde jeg egentlig hellere set kildematerialets usikkerhed knæsat end diskuterbare løsninger til at forenkles spørgsmålet.

På s. 50 ses et eksempel på min betænkkelighed: »Man har selvsagt været nødsaget til at kræve importtold af varer, der blev afhændet på stedet og ikke førtes videre«, skriver forfatteren. Ta-

len er om det middelalderlige toldsystem, hvor forskningen hidtil har hæftet sig ved, at tidens vareknaphed gjorde eksporttold mere naturlig end importtold. Markedstold betales derfor heller ikke af den, der førte varerne *til* marked, sælger, men af køber, der førte varerne *fra* marked. Det er derfor et meget afgørende supplerende princip, forfatteren føjer til her, og man må naturligt spørge: hvad bygger det på? Så vidt jeg kan se, må det være de toldtariffer, der optræder i nogle af de gamle stadsretter omkring 1300. Men heri fremgår jo ikke, *hvem* der skulle betale disse afgifter. Hvis det skulle være en importtold, som altså den fremmede købmand skal betale af de varer, han fører *til* byen, er princippet direkte modsat markedstoldprincippet. Det forekommer mig at være for skråsikker en slutning at drage, i betragtning af, at andre tolkningsmuligheder dog må siges at foreligge. Hvorfor kan taksten af importvarerne ikke også sigte på køber (hvis det var en toldpligtig person), der så måtte føre varerne hvorhen, han ønskede, eventuelt til en anden dansk by?

Selvom forfatteren erkender, at toldoppebørslen er et lokalt anliggende ved en række store og mindre toldsteder (s. 38) med indbyrdes vekslende tariffer (s. 37), forsøges alligevel visse tilfældigheder sammenligninger fra sted til sted og fra tid til anden, hvilket imidlertid giver nogle uønskede fejlregninger p.g.r. af unøjagtige møntomregninger.

På s. 26 omsættes en hesteprijs på 5 mk. omkring 1200 helt rigtigt til 1200 penninge, da en 1 mk. svarede til 240 penninge. Men når det samme regnestykke udføres s. 30 for Christian II's sildetakst på 5 mk. pr. læst i 1516, bliver det forkert, for i mellemtiden er Danmark gået over fra mark-ørtugmøntberegning til det hanseatiske mark-skillingsystem, hvorefter 1 mk. = 16 skilling á 12 penninge = 192 pennin-

ge, så 5 mk. nu bliver 960 penninge, ikke 1200 (!) Iøvrigt lød Christian II's tarif i 1516-forordningen på 4 mk. pr. læst sild, ikke 5 mk., så penningbeløbet daler yderligere til 768 penninge, hvilket unægtelig er noget andet end 1200. Det forhindrer imidlertid ikke, at Christian II's toldtariffer 1516 var meget grove, så grove, at de ikke lod sig inddrive i praksis. Ålborgtolderen, Hans Bartholomæussen, der ikke havde ord for at være nogen lemfældig embedsmand, måtte lade sig nøje med vekslende betalinger mellem 2½ og 3 mk. pr. læst.³⁸ I praksis er vi altså i Limfjordsfiskeriet nede på 480-576 penninge, altså under halvdelen af de angivne 1200 penninge.

Forfatteren skelner heller ikke konsekvent mellem tarifudmåling i dansk og lybsk mønt. På s. 161 omregnes den fynske oksepris 1508: 2½ gl. til 60 skilling, hvilket stemmer med lybsk kurs, men ville svare til 100 skilling dansk i 1508.³⁹ Derfor er toldtariffen 2 skilling heller ikke ens i Kolding (da. mønt) og i Gottorp og Rendsborg (lybsk mønt). Toldbeløbet bliver ikke $3 \times 3\frac{1}{2}\% = 10\%$, men $2\% + 2 \times 3\frac{1}{2}\% = 8\frac{1}{2}\%$.

På s. 151 omtaler forfatteren Frederik I's »raske 8-dobling fra 2 til 16 skilling pr. okse« i Gottorp, og hvis den oprindelige 2 sk. told bibeholdes, bliver stigningen endnu højere, skriver Venge med henvisning til Astrid Friis (Scandia VII s. 241-42), der har registreret toldtaksten i anvendelse i et Rendsborg-regnskab 1538, som Venge antager, at jeg må have overset, siden jeg formoder (Studier I s. 133), at Frederik I's toldpålæg i Gottorp androg netop de 20 skilling, som Christian III i 1542 lod overføre til danske toldsteder. Det *har* jeg ikke overset; men Frederik I's 12 skilling lybsk svarede i 1526 ikke – som Venge åbenbart antager – til 16 skilling dansk, men derimod til 20 skilling dansk (3 skilling lybsk = 5 skilling

dansk)⁴⁰, hvilket endnu var forholdet i 1542, da tolden af Christian III føres til Danmark – som A. Friis skriver om de 20 sk.da. – »hvilket på det nærmeste svarer til den tidligere sats på 12 sk.lyb., der hidtil havde været krævet i hertugdømmerne«. Kort sagt: Astrid Friis og jeg er enige. Det er Venges 8-dobbelte tarif = 16 skilling pr. okse, det bliver vanskeligt at finde nogen steder p.gr. af fejl i omregningskursen.

På s. 166-173 er der kyndigt redegjort for regnskabspraksis og toldadministration ved Gottorp toldsted, hvor regnskabsåret – ganske vist ikke altid følgende kalenderåret – og den årlige regnskabsaflæggelse allerede var trængt igennem i 1480'erne. Som nævnt er der ligeledes s. 190-193 redegjort for de vanskeligheder, som tolderafregningen med rentemestrene i midten af 1500-tallet bereder for den, der vil skaffe sig et overblik over et dansk statsregnskabs forskellige poster – her toldindtægterne. Endnu værre var de regnskabsmæssige komplikationer dog i den foregående periode, hvor det ligefrem kan være et problem at afgøre, om man har et fuldstændigt regnskab for sig eller ej. Venge har s. 135 omtalt min påvisning af, at de to ældst bevarede Øresundstoldregnskaber 1497 og 1503 ikke er fuldstændige. Da problemet imidlertid er et generelt dansk regnskabsproblem, kunne der måske siges at være grund til at redegøre for selve problemet, der var en følge af, at regnskabsåret som termin endnu ikke var trængt ind i dansk regnskabsførelse og først gjorde det henvend midten af 1500-tallet. Da man naturligvis ikke kunne undvære indtægterne fra de betydelige told- og andre oppebørselssteder i flere år, som regnskabsperioden til tider kunne strække sig over, inddrog man efter behov kontant-afregninger »på regnskab af tolden«, hvilket betød, at regn-

skaabstumpen med indkomsterne sendtes med som bilag for kontantbeløbet. Ved den endelige afregning »rede og regnskab på al oppebørsel af tolden --- siden sidst jeg gjorde regnskab« mangler derfor regnskabsbilag for de tidligere afregnede kontantbeløb⁴¹, hvilket naturligvis er en alvorlig ulempe, når man vil danne sig et overblik over den samlede handel eller toldoppebørsel i pågældende toldperiode.

I tilknytning til præsentationen af bd. I af Dansk Toldhistorie har jeg fundet anledning til at redegøre for nogle kommentarer, som jeg håber kan have interesse i relation til værket. Selvom der tillige – navnlig i nogle detailspørgsmål – er luftet lidt divergerende opfattelser, skal det på ingen måde fordunkle glæden over, at der med Michael Venges bd. I af Dansk Toldhistorie er lagt en god start på et seriøst faghistorisk værk, som forhåbentlig vil blive flittigt konsulteret i de kommende år.

1. O. Brandenburg: Skånemarkedets betydning for kongemagtens finanser i den senere middelalder (Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskr. til Erik Ulsig. Red. P. Enemark m.fl. (Arusia-Hist. Skr. VI) 1988 s. 155-160).
2. E. Daenell: Die Blütezeit der Deutschen Hanse I 1905/1973 s. 281 ff, F. Vollbeh: Die Holländer u. die deutsche Hanse (Pfungstbl. d. Hans. Gesch. Vereins XXI 1930 s. 39 ff.) K. Fritze: Dänemark und die hansisch-holländische Konkurrenz in der Ostsee zu Beginn des 15. Jhs. (WZ.d.E.M.Arndt-Universität Greifswald 13 1964 Ges. u. sprachwiss. Reihe 1/2 s. 83 f), K. Spading: Holland u. die Hanse im 15. Jh (Abh. z. Handels- u. Sozialgesch. XII Weimar 1973 s. 16).
3. Kong Frederik I's danske Registranter. Udg. K. Erslev & W. Møllerup, 1878 s. 447-448.
4. Om de bevarede Gottorpregnskaber se

- P. Enemark: Studier over Toldregnskabsmateriale i beg. af 16. årh. II s. 60-61, jfr. I s. 25-26.
5. A. Friis: Kansler Johan Friis' første Aar (Scandia VII 1934 s. 242).
 6. P. Enemark: Studier I s. 211 ff.
 7. A. Friis: Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid (Hist. Tidsskr. 10. rk. VI 1942-44 s. 124). Hendes argument (note 3) – at Gottorptoldprovenuet i 1550'erne lå højere end i 1546, hvor Ribetolden kendes fra Jørgen Pedersens rentemesterregnskab – er dog ikke ganske bindende, så længe vi ikke kender Kolding- og Assenstolden.
 8. P. Enemark: Studier I s. 120.
 9. Samme I s. 182.
 10. Kong Hans's og Dronning Christines Regnskabsbøger (Dansk Magazin 4. rk. I 1864 s. 80 f, 84, 86, 89, 180 f).
 11. Danske middelalderlige regnskaber I:3 Hof- og centralstyre. Udg. G. Galster 1953 s. 276 f.
 12. Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. W. Christensen 1904 s. 117 f. I 1504 gav hun i Segeberg samme pris som hertug Frederik i 1488 (s. 66).
 13. Ålborg regnskab 1517-19 (Reg. 108A pk 12 (gl. pk. 25 nr. 1-2): Ålborg toldregnskab 1518 og Rødby 1518-22 i rigsarkivet) jfr. Enemark: Studier: datering: I s. 49-53, pakkeregistrering: II s. 59. Sise 1517 i hf. I 8a, sise 1518 i hf. III 26b-27a.
 14. Danmark-Norges Traktater 1523-1750. Udg. L. Laursen II Kbh 1912 nr. 27, især s. 466 ff, Kancelliets Brevbøger 1571-75. Udg. L. Laursen 1898 s. 415, 431, 447, 540 f, 588 f, 601, 611 f, 643 ff m.fl. steder.
 15. Rugtransporten faldt fra ca. 98.000 læster i 1618 til 7.700 læster i 1629 (Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497-1660. Udg. Nina Bang II A Kbh. 1922 s. 317, 389). Om sv. korntold i de baltiske havne se f.eks. E. Wendt: Det svenska licentväsendet i Preussen 1627-1635 (Uppsala Univ. Årsskr. 1933:2).
 16. R.W.: Dansk studehandel fra 1560 til 1660 (Jyske Samlinger Ny rk. II Århus 1952 s. 158, 177-181).
 17. Toldregnskaber fra jyske byer 1568-1661 (Reg. 108B pk. nr. 167-68) i rigsarkivet.
 18. R. Willerslev a.a.s. 177.
 19. Samme s. 178.
 20. Kancelliets Brevbøger 1582 13/6, 16/8, 1583 12/1, 10/5, 28/6, 13/9. Assenstolderen skyldte hele tolden fra nærværende år og tillige restance fra foregående år.
 21. R. Willerslev a.a.s. 178.
 22. Samme s. 180.
 23. Gottorpregnskaber 1545-79 er bevaret i rigsarkivet, derefter i Landesarchiv Schleswig-Holstein (jfr. Enemark: Studier II s. 60-61).
 24. Om Husumregnskaber se samme II s. 60-61. De ældste Husumregnskaber omkr. 1500 er benyttet i min art. Kornhandel (Kulturhist. Leksikon f. nord. middelalder. Red. A. Karker IX (1964) sp. 150 f) og senest af Bjørn Poulsen: Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988, især kapitel 8.
 25. Se f.eks. Enemark: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 (i: Sortbroget Kvæg, Red. A. Pedersen m.fl. 1983 s. 73).
 26. Diplomatarium Christierni Primi. Udg. H. Knudsen 1858 nr. 194.
 27. Diplomatarium Danicum (cit. DD) 1. rk II nr. 98, III nr. 215.
 28. DD 1. rk. VI nr. 118.
 29. DD 1. rk. II nr. 45.
 30. Urkundsamling d. Slesw.-Holst.-Lauenb. Gesch. Kiel 1842 nr. 239 s. 309.
 31. E. Kroman: Det danske rige i den ældre vikingetid. Kbh 1976 s. 58. Oplysningen står i de frankiske rigsannaler (Udg.: Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte ved Reinold Rau I 1974).
 32. Thelma Jexlev: Om told og sise i middelalderen. Eksempler hentet fra privilegier og stadsretter i 10 middelalderbyer (Zise 1982: 2 s. 34).
 33. Samme.
 34. K. Erslev i Danmarks Riges Historie II (1898-1905) s. 581, E. Arup: Danmarks-historie II 1932 s. 260.
 35. P. Enemark: Oksehandelens historie, især s. 27.
 36. Danmarks gamle Købstadslovgivning. Udg. E. Kroman III Kbh 1955 s. 107, 109.

37. P. Enemark: Oksehandelens historie s. 20. Rødby Toldregnskab 1518-22 (Reg 108A pk 12 (gl. pk 25) i rigsarkivet).
38. P. Enemark: Studier I s. 126 f, II bilag 11-12 s. 216.
39. Samme I s. 115-18.
40. Emilie Andersen: Malmøkbømanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog Kbh. 1954 s. 133.
41. P. Enemark: Studier I s. 73-84.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1647

Af Knud J. V. Jespersen

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1647. I uddrag. Udg. ved Jens Holmgaard af Rigsarkivet. (I kommission hos G. E. C. Gads Forlag, 1989). 486 s., 328.- kr.

Det ser heldigvis ud, som der nu for alvor er kommet skred i udgivelsen af Kancelliets Brevbøger, efter at den forhenværende landsarkivar i Viborg, Jens Holmgaard har taget sig af sagen. I 1987 udkom bd. 25, som dækkede året 1646, og nu foreligger bd. 26. Det gengiver i let tilgængelig regestform Danske Kancellis udgående breve 1647. Det var Christian IVs sidste regeringsår og tillige det år, da den udvalgte prins Christian døde. Sidstnævnte begivenhed, som vel må betegnes som én af årets mest markante, kan på tæt hold følges i nærværende bind, bl.a. i form af en kancelliordre om, »hvorledes hans fyrstl. durchlauchtigheds ligprocession den 8. nov. 1647 kl. 7 om morgenen kan påbegyndes og således, næst Guds nådige bistand, fuldendes.« Denne kulturhistorisk set interessante skrivelse gengives (s. 334-38) udførligt til forskel fra de knappe, men præcise resuméer, som ellers er hovedregelen.

Udgivelsesprincipperne er de samme som i foregående bind, og disse adskil-

ler sig ikke i princippet – men nok i en række praktiske detaljer – fra dem, som blev fastlagt ved udgavens start i 1885. Det giver en velgørende kontinuitet; men den knappe form stiller uhørt store krav til udgiverens jugement og evne til knap og præcis udtryksform. Holmgaard er imidlertid i besiddelse af begge dele, og man føler sig i gode, erfarne hænder ved brugen af udgaven. Hans evne til begrænsning og præcision har nærmest erslevsk format, og han falder ikke i den fælde, som man desværre kender eksempler på fra lignende udgaver, at lade sig overmande af stofrigeligheden, hvor fristende det end måtte være.

Kun i ganske enkelte tilfælde, som f.eks. ovennævnte kancelliskrivelse om kronprinsens ligbegængelse, udvides det korte indholdssignalement til egentlige referater. Det gælder eksempelvis også ved kancelliets konfirmation af Malmø bryggerlavs artikler af 16. maj (s. 159-63) og behandlingen 21. maj af den ulyksalige kronprins' ønske om gældssanering (s. 169-71). Disse afvigelser fra den stramme regestform er dog alle vel begrundede i, at der enten er tale om aktstykker af bredere interesse, eller at de, som i sidstnævnte tilfælde, udgør et væsentligt supplement

til Erslevs udgave af rigsrådsforhandlingerne.

Som det foregående er også dette bind forsynet med udførlige person-, sted- og sagregistre og desuden (s. 403-05) med en ordliste over særlig vanskelige ord og udtryk. Denne supplerer listen i 1646-bindet. Det er altid en vanskelig sag at udarbejde et velfungerende sagregister, for hvor går grænsen mellem et opslagsords forekomst i en tekst og et reelt sagligt indhold i tilknytning dertil? Denne grænse er det ikke i alle tilfælde lykkedes udgiveren at drage tilfredsstillende. Tager man eksempelvis et opslagsord som »Kancelli, danske« i sagregistret, finder man over 30 sidehenvisninger. Kontrolopslag viser imidlertid, at langt hovedparten af disse blot viser hen til et brevuddrag, hvori ordet forekommer, f.eks. i form af et ønske om, at en erklæring i en bestemt sag indsendes til kancelliet – men er det begrundelse nok for at medtage det i et sagregister? Det anførte eksempel kunne tyde på en lidt mekanisk udarbejdelse af sagregistret. På den anden side er det ganske betryggende, at sagregistret på den måde kommer til at indeholde for mange henvisninger fremfor for få. Ulempen er kun, at brugeren kan komme ud for at foretage en del resultatløse opslag.

I den forelagsmeddelelse, som ledsager udgaven, fremhæves dens værdi som kulturhistorisk kilde, hvilket er helt uomtvisteligt. Der kunne imidlertid også nok være anledning til at anstille nogle enkle refleksioner over udgavens administrationshistoriske værdi. Året 1647 lå ifølge Knud Fabricius ved indgangen til den periode, da adelsvældens centraladministration brød sammen i kaos på grund af slendrian og uduelighed i kancelliet og øvrige regeringskontorer. Udgaven kan derfor være en god anledning til kort at se lidt nærmere på kancelliets arbejdsvilkår

og rutiner, som de afspejles i brevbøgerne. Med dette formål har anmelderen foretaget nogle simple optællinger, som muligvis kan være af interesse, uanset at de på grund af deres summariske karakter kun kan give grove fingerpeg.

Det samlede antal udgående ekspeditioner kan give et vist begreb om kancelliets arbejdsbyrde. Disse androg i 1647 i alt 1.694, store og små, simple og komplicerede mellem hinanden. Det svarer til 4,6 ekspeditioner pr. dag i årets 365 dage. Til sammenligning viser en optælling for året 1551 (det første år, som er registreret i Kancelliets Brevbøger), at det samlede antal udgående ekspeditioner da var 587, hvilket svarer til 1,6 ekspedition pr. dag. Tager vi året 1597, som er nogenlunde midt i og Christian IVs første egentlige regeringsår, var antallet af udgående ekspeditioner da 713, svarende til 2,0 ekspeditioner pr. dag. Af disse tal fremgår, at antallet af udgående ekspeditioner rundt regnet tredobledes fra 1551 til 1647, og at den stærkeste vækst skete i løbet af Christian IVs regeringstid. Tallene er med andre ord et konkret udtryk for den centraliserede skattestats fortrængning af domænestaten.

Til belysning af kancelliets arbejdsrutiner kan det have interesse at se, hvorledes arbejdsbyrden fordelte sig på årets måneder, idet det kan sige noget om belastningens karakter. Dette fremgår af følgende oversigt, hvor tallene for 1551 og 1597 er medtaget til sammenligning:

Antal udgående ekspeditioner pr. dag, fordelt på årets måneder, 1551, 1597 og 1647.

	1551	1597	1647
Januar	1,2	1,9	3,7
Februar	1,7	0,0	4,0
Marts	1,7	2,7	4,0

April	1,4	6,5	6,1	Torsdag	254
Maj	1,3	1,6	7,7	Fredag	248
Juni	2,7	2,0	5,1	Lørdag	293
Juli	2,3	2,2	3,8	Søndag	200
August	0,4	1,2	3,5		
September	1,4	1,2	4,0	I alt	1.694
Oktober	2,5	1,9	4,3		
November	1,4	0,8	6,1		
December	1,6	1,4	3,2		
Gns. hele året	1,6	2,0	4,6		

Disse tal afslører, at kancelliet i 1647 var godt på vej til at blive en bureaukratisk institution med en jævnt forløbende ekspeditionsrutine – i hvert fald sammenlignet med tilstanden i 1551 og 1597, hvor virksomheden periodevis på det nærmeste lå brak (august 1551 og februar 1597). Det abnormt høje aktivitetsniveau i april 1597 skyldes, at implementeringen af lensreformen alene den 12. april medførte 95 af månedens i alt 194 ekspeditioner. Tallene viser også, at aktivitetsniveauet generelt var højest i forårs- og sommermånederne, hvilket utvivlsomt må sættes i forbindelse med denne årstids gunstige samfærdsels- og belyningsforhold.

Det kan også have interesse at se, om nogle ugedage var travlere end andre. Fordelingen fremgår af følgende tal, som viser antallet af udgående ekspeditioner 1647 fordelt på ugedage:

Mandag	245
Tirsdag	227
Onsdag	227

Optællingen viser, at lørdag uden sammenligning var kancelliets travleste dag i 1647, men at ekspeditionerne ellers fordelte sig nogenlunde jævnt på ugens dage. Det giver måske anledning til en vis overraskelse, at selv søndagen synes at have været en næsten normal arbejdsdag. Om det skyldes et generelt højt arbejdspress, eller det bare var gammel sædvane, kan ikke afgøres af disse tal. Men forholdet antyder alligevel, at kancelliets personale måske så sig nødsaget til at tage søndagen i brug for at hamle op med den voksende sagsmængde, hvilket da svækker Fabricius' udsagn om slendrian.

Disse få tal kan naturligvis hverken bevise det ene eller andet. De er udelukkende præsenteret her for at antyde de rige muligheder for administrationshistoriske analyser, som også ligger gemt i en udgave som denne. Dermed være også understreget, hvilken lykke det er for dansk historieforskning, at der nu atter er kommet gang i udgivelsen. Man må med forventning se frem til fortsættelsen, som omsider vil give os et let tilgængeligt grundlag for den revision af adelsvældens sidste dage, som længe har trængt sig på.

Mønt, vægt og kornmål i Danmark i 1500-tallet

Af Svend Gissel

Søren Balle: Mønt, vægt og kornmål i Danmark i 1500-tallet. – MEMO 1987-2. Økonomisk Institut-Aarhus Universitet. – III+98 s.

Denne lille bog har kvaliteter, ydmyg i det ydre, men i indhold ambitiøs. Forfatteren har ikke blot historiske kvalifikationer, men tillige matematiske, naturvidenskabelige og landbrugstekniske (se herom s. I), ligesom han lægger nyt kildemateriale fra 1540'erne – af speciel jysk observans – på bordet. Når ambitionerne alligevel kan virke anstrengt (de gør det ikke altid), skyldes det, at Søren Balles indsigt trods alt ikke kan bære alle de vidtrækkende konklusioner.

Det skal fastslås, at Balles arbejde er tankevækkende for de få egentlige metrologer, men farligt for de mange økonomiske historikere, for hvem metrologien kun er et hjælpemiddel. Det er nemlig et alvorligt problem, at de folk, der er virkeligt sagkyndige på dette specielle felt – og her kommer endda numismatikken til, kan tælles på een hånd. Til dem hører nu Søren Balle; men for en så lille »kreds« er det absolut nødvendigt, at hver enkelt nøje afvejer balancen mellem eksperimenterne og de operative kendsgerninger. Det må stå soleklart for læseren, hvad der er kildemæssigt belæg for, og hvad der er hypoteser. Nye tanker må ikke hæmmes, men heller ikke udgives for mere, end de er. I modsat fald har de få gjort de mange en meget dårlig tjeneste.

Søren Balle har som andre tydeligt følt sig usikker over for den metrologiske tradition her i landet – især repræsenteret ved Svend Aakjærs store ar-

bejde »Maal, Vægt og Taxter i Danmark« i »Nordisk Kultur« XXX, 1936, s. 175-284. Det har i de senere år været på mode blandt historikerene at omtale dette værk i nedladende vendinger, omend det måske burde mane til eftertanke, at metrologiens danske nestor gennem lang tid, Poul Rasmussen, ikke har deltaget i harceleringen, men tværtimod altid vist Svend Aakjær den største respekt. Det er Aakjærs store og uvisnelige fortjeneste, at han i sit pionerarbejde, som det jo er, ikke alene har samlet et overvældende stort materiale, men oftest også viser, hvad han bygger sine antagelser på. I virkeligheden har vi efterfølgere – i hvert fald indtil Søren Balle – blot som små fuglekonger hævet os op fra hans brede skuldre. Jeg forstår da slet ikke, at E. Ladewig Petersen sætter »en teknisk-homogen behandling« som L. E. Fauherholdt Jensens¹ over Aakjærs. Når man får indtryk af, at Ladewig Petersen foretrækker Fauherholdt Jensens bog som håndbog, må jeg på min side bestemt fraråde ukyndige at benytte den som sådan. Mærkeligt nok omtaler Søren Balle slet ikke Svend Aakjær; men heri ligger der vel også en stillingtagen.

Det ser nemlig ud til, at Søren Balle har ment det nødvendigt ud fra sit primære materiale fra 1540'erne at begynde helt forfra, og det viser en åben indstilling, som i og for sig må respekteres. Det er imidlertid utvivlsomt, at Balles iagttagelse af den »fynske« læst, den »smalle« læst og andre læster² stort set svarer til flere af de af Svend Aakjær opstillede regionale kornmål³, såvel som til dem, jeg fremlagde året efter fremkomsten af Balles bog⁴.

Det ville have givet Balles fremstilling et bedre regionalt perspektiv, hvis han havde sat sine egne iagttagelser i relation til Aakjærs. Med konstateringen af Vendelbomålet og andre jyske mål ud over de vigtigste, Åbomålene eller de fynske mål, viser Balle kendskab til nogle af de efterhånden klassiske regionale kornmål, som han for tjenstfuldt daterer tilbage til årene 1543-44; men han føler sig åbenbart for utryk ved deres identifikation til at give dem deres sædvanlige navn, og det skal erkendes, at hans nærmeste forgænger, Fauherholdt Jensen, ikke har været ham til megen hjælp med sine »sydjyske« mål og andre terminologiske mærkværdigheder.

Jeg forstår Balles hovedrystende bemærkninger dertil⁵; men det er nu en skam, at han ikke selv har turdet benytte de typer, hvis eksistens Svend Aakjær uigendriveligt har godtgjort, omend de Aakjærske tal selvsagt må være under fortsat justering. Det er vigtigt, at Balles iagttagelser bringes ind i systemet⁶, og når han ikke selv har sørgt for dette, skyldes det jo nok bl.a., at han er vejet tilbage for at bruge de absolutte litermål, der naturligvis er langt mere illustrerende end de relative tal. Det er korrekt, at kilderne i første og anden halvdel af 1500-tallet (Se herom henholdsvis Balle og Gissel) viser de relative tal; men jeg mener⁷ ikke, at der kan være noget til hinder for, at man ved hjælp af 1686-relationen mellem Ribetønden og Rømers tønde kan etablere en forsvarlig – omend omtrentlig – indgang til de absolutte tøndes og skppers m.v.. Balle skyder langt over målet, når han⁸ påstår, at banen med 1686-ligningen »vil være fri for alle mulige ukontrollable tolkninger«. Som det ses, er der kun små forskelle på Svend Aakjærs, L. E. Fauherholdt Jensens og mine beregninger af de regionale mål. Ydermere er kontrolmateriale

ved at blive gravet frem, og der resterer herefter egentlig blot endnu flere kilder og forfinede metoder for, at der kan opnås endnu bedre resultater. Det er at lede de økonomiske historikere på vildspor at give det udseende af, at hidtidig metrologisk forskning i hovedsagen står til kassation.

Her virker det, som om Søren Balles store interesse for numismatik har spillet ham et puds. En indgående og sagkyndig redegørelse for guld-, sølv- og møntforhold, som er den vægtigste del af bogen, skal via sølvvægten danne baggrunden for den efterfølgende behandling af de danske kornmål, som Balle fortolker dem. Særlig interesse viser forfatteren for Knud den Stores sølvdmøntninger, idet han »med nogen dristighed« parallelliserer 1 »pot« korn i 1500-tallet med 1 »grain« sølv under Knud den Store. Baggrunden herfor er, at Ole Rømers tønde 1683 var sat til 144 potter à 8 skæpper, skæppen altså til 18 potter, hvorfor en ruglæst på 30 tøndes kom på 4320 potter⁹; i analogi hermed var Knud den Stores sølvpenning på 18 »grains« og den lødige mk. altså på 4320 »grains« eller 240 penninge¹⁰.

Til Balles ligning er der imidlertid forskelligt at bemærke: For det første er det ikke Ole Rømers skæppe, det drejer sig om, men den gamle »Odensgård-skæppe«¹¹, og denne kan efter Balles eget udsagn¹² meget vel være blevet ændret i 1683¹³. For det andet er de 30 tøndes rug på læsten også bundet til Odensgård-målet fra før Ole Rømers tid¹⁴. Alene af disse grunde er den af Balle opstillede ligning højst problematisk. Hertil kommer imidlertid, at omend Knud den Stores lødige mark og penning på henholdsvis 4320 og 18 »grains«¹⁵ i alt fald tildels er korrekte for den *engelske* del af kong Knuds imperium, viser de sidste undersøgelser, at standarden af de lundensiske mønter

ikke svarede til de samtidige engelske¹⁶. Der er derfor grund til på dette punkt at udvise langt større forsigtighed, end Søren Balle har gjort; jeg må tilstå at jeg for mit vedkommende ikke kan tillægge overleveringen af den engelske vægttradition¹⁷ samme betydning her i landet, som Balle regner med¹⁸. – Iøvrigt finder jeg som nævnt Balles redegørelse for de vesteuropæiske mk. sølv med udnyttelse af Kjell Runquists sidste resultater¹⁹ udmærkede; det samme gælder hans behandling af lybsk og dansk mønt i relation til gylden og daler. Alt i alt er jeg med visse undtagelser mere tryk ved Balles numismatiske end ved hans metrologiske synspunkter²⁰.

Omend jeg altså ikke kan tilslutte mig Søren Balles syn på betydningen af den engelske numismatisk-metrologiske tradition i Danmark, kan Balle meget vel have ret i sin generelle antagelse²¹, at møntvægtsystemet er det primære moment, hvorefter kornmålene er indrettet og defineret²². Han konkluderer²³, at kornmålene i deres oprindelse intet har med længdeenhederne at gøre²⁴ og vel så heller ikke med vandvejning af skålpundet²⁵. Jeg kan fuldt ud tilslutte mig det synspunkt hos Balle²⁶, at man bør »være varsom med lærde folks rekonstruktioner, udarbejdet efter at de har lært Euklid²⁷ på Pariseruniversitetet«. Der er naturligvis her tale om ærkebiskop Andreas Sunesens rekonstruktion af en måleenhed (mensura) af cylindrisk form ved år 1200. Den opmærksomme læser vil have bemærket, at E. Ladewig Petersen i sin anmeldelse af Fauerholdt Jensens doktorafhandling antyder, at »mensura« ikke betyder »skæppe«²⁸, som også Balle kalder den, men et »mål« i større almindelighed, omend »mensura« godt nok kaldes »skæppe« i den samtidige oversættelse²⁹. Fremdeles viser det sig, at heller ikke ærkebispens »tomme«

(pollex) og »fod« (= 12 »tommer«) som foreslået uden videre kan identificeres som rhinlandske mål³⁰; der er formentlig hos Andreas Sunesen tale om en rent teoretisk rummålsberegning. Yderligere er det tankevækkende, at de bevarede nordtyske rugskæppemål ligesom de senere skånske o.a. skæppemål har en helt anden struktur end Andreas Sunesens. L. E. Fauerholdt Jensen har imidlertid haget sig fast i de postulerede måleenheder³¹ og – med en enkelt undtagelse – stædigt gennemført den gamle ærkebiskops cylindstruktur i de danske regionale mål.

Omend det ad matematisk vej³² kan konstateres, at de ved denne rumberegning fremkomne fejlmuligheder er minimale, må jeg fæste mig mere ved E. Ladewig Petersens bemærkning om, at Andreas Sunesens kildested »i virkeligheden (er) det eneste holdepunkt for skæppemålenes konstruktionsprincip, vi kender«, og så komplimentere Søren Balle for hans åbne blik for mulige svagheder ved det pågældende kildested. Jeg kommer herved til at tænke på den klassiske sentens: »Quod non est in actis, non est in Mundo«. Vi vil givetvis komme til at høre mere om holdbarheden af Fauerholdt Jensens skæppe(re)konstruktioner fremover³³.

På baggrund af sin behandling af møntforhold og kornmål giver Søren Balle til slut sit besyv med i problematikken omkring udsæd, hartkorn og landgilde³⁴, og her bliver anmelderen desværre nødt til at tage afstand fra nogle af de fremførte synspunkter vedrørende min afhandling om »Landgilde og Udsæd«, da de ikke er rigtige. Ad p. 64 er det sandt nok, at Torben J. Grunddal efter Poul Rasmussen regner med, at samme mængde årlig udsæd i ældre tid svarede til omtrent samme antal tønder land 1682. Det må her være undgået Balles opmærksomhed, at jeg – for at tage et eksempel – i den anførte

bog³⁵ såvel kender som anerkender den selvsamme opfattelse, idet jeg ved min analyse af Vinderupgårds (Eriksholms) gods i Merløse herred 1573 og 1584 viser to forskellige beregningsmåder: »Medens havren af besigtigelsesmændene sættes halvt mod rug og byg, boghveden derimod dobbelt, tælles tønder og skæpper af bønderne selv, d.v.s. med henblik på såningen i bymarken, sammen ved simpel addition, uanset hvilket kornsort det drejer sig om. Jeg tager dette forhold, der også kan skimtes i andre tilfælde, som yderligere et tegn (og nok det vigtigste) på, at besåningsevnen ikke har spillet nogen rolle ved mageskifteberegningen (I direkte forstand heller ikke jordens kvalitet), idet opgivelserne her simpelthen viser agerjordens omfang«. Jeg kan også bl.a. henvise til samme arbejdes³⁶ omtale af udsæden i enkelte agerskifter og agre, ligesom³⁷ af landgilde af agerjord beliggende i een vang. Yderligere viser Balles forkastelse³⁸ af min beregning af forholdet mellem landgilde og udsæd, at han dels ikke har forstået at jeg³⁹ tager med i betragtning, at al »årlig« agerjord ikke blev tilsæet lige tit, og dels ikke har bemærket, at jeg⁴⁰ konkluderer for 1500-tallet: »Skyldsætningen var i realiteten blevet lokalt bestemt«, hvilket Balle næppe vil bestride rigtigheden af.

Min afsluttende vurdering af Søren Balles arbejde er, at det er interessant forsøg, som imidlertid bør benyttes med forsigtighed.

1. Danske kornmål i 1600-tallet. Kornskæpper og kornlønder før 1683 med tilbageblik til middelalderen. Odense University Studies in History and Social Sciences 97. Odense, Universitetsforlaget, 1986. 128 s. – Se herom Ladewig Petersen i *Historisk Tidsskrift* bd. 88, 1, 1988, s. 151.
2. Mønt, vægt og kornmål, s. 37-50.
3. Maal, Vægt og Taxter, s. 210-213.
4. Fra skæppe til læst. Studier i kornmål anvendt i Danmark i middelalder og nyere tid. – Kongemagt og samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig 1988, s. 444-447.
5. Mønt, vægt og kornmål, s. 49.
6. Omend de ikke alle virker lige overbevisende – se bl.a. Balles analyse s. 48 af Isgaard på Mols (RA. Danske Kancelli VA I.B. 177, nr. 32, fol. 3 v – 4 r), hvor han regner med en større læst end Åbolæsten; dette er en misforståelse, idet det i kilden blot hedder, at der til (hoved)gården ligger en »stor« læst korn eller (mere præcist) 1 læst og 1 örtug. Der er ingen tvivl om, at Åbomålet var gældende på Isgaard – derimod ses der godt nok en afvigelse på Ranes gods (Fol. 12 r – jfr. Balle, s. 48). – Balles eksempler fortjener som helhed en nærmere gennemgang, som ikke kan foretages her.
7. Se herom Fra skæppe til læst, s. 442-447.
8. Mønt, vægt og kornmål, s. III.
9. Mønt, vægt og kornmål, s. 50 f.
10. S.st., s. 9, 50-51.
11. S.st., s. 50.
12. S. st., II-III.
13. Efter L. E. Fauverholdt Jensens 1986, s. 7, 24, og min 1988, s. 443, opfattelse er i alt fald bygskæppen utvivlsomt blevet forandret, nemlig lidt formindsket.
14. Fra og med 1683 var 1 tønne rug lig med 1 tønne byg og læsten af alle hartkornsorter 36 tønder; men størrelsen af de ældre jyske (og fynske) rugmål er i høj grad uvis (især før år 1600) og behøver for skæppers og tønderes vedkommende ingenlunde altid at have været lig med bygmålene (Svend Gissel 1988, s. 447-448; jfr. samme i *Falsterundersøgelsen* bd. 2, 1989, s. 200-201).
15. Mønt, vægt og kornmål, s. 9, 26.
16. C. J. Becker: *The Coinage of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c. 1040-c. 1046. Studies in Northern Coinage of the Eleventh Century.* Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Skrifter: 4, 1981, s. 151. – Jfr. Carsten Ljungkvist: *Omkring »Harald Hens Møntreform«* og det feudale møntvæsen. *Fortid og Nutid XXXIII*, 4, 1986, s. 261-271.

17. Mønt, vægt og kornmål, s. 26-28.
18. I 1200-tallet var den danske konges sølvmark på 219,23 g. eller 15/16 af Kölnermarken på 233,85 g (DD 1224 4/7, 1225 17/11, 1282-87 – jfr. Aakjær 1936, s. 179).
19. Medeltidens unsvikter, Helsingborg 1982.
20. En undtagelse er således værdien af Knud den Stores danske udmøntninger; jfr. n. 16.
- 21.22. Mønt, vægt og kornmål, s. 43.
22. Jfr. Svend Gissel 1988, s. 448.
23. Mønt, vægt og kornmål, s. st.
24. Og tager dermed afstand fra Nils Sahlgren, Torben J. Grunddal og L. E. Fau-erholdt Jensen.
25. Arne Hægstad: Mål og Vægt i Danmark, København 1983, s. 16-18. – Jfr. Balle 1987, s. 29-30.
26. Mønt, mål og kornmål, s. 43.
27. Mon ikke også Heron?
28. Histor. Tidsskr. bd. 88, 1988, s. 151 n. 5.
29. Hos Andreas Sunesen hedder det til med (kap. 131): »Quandocumque *indeterminate* (fremhævet af mig) agitur de mensura ...«. Jfr. Das Lübecker Zehntregister von 1433, hrsg. v. Wolfgang Prange, 1979; se f.eks. s. 49, hvor »mensura« udgør en større enhed end »modus«; hos Andreas Sunesen er den mindre.
30. Se sidst Fauerholdt Jensen 1986, s. 8-9.
31. Jfr. Svend Aakjær 1936, s. 209.
32. Se Ladewig Petersen i Histor. Tidsskr. bd. 88, 1988, s. 152.
33. Anmelderen har en undersøgelse af den danske skæppestruktur under arbejde. Om jeg får undersøgelsen fuldført, kan jeg ikke vide. I modsat fald vil jeg stille mit materiale til rådighed for andre forskere.
34. Mønt, vægt og kornmål, s. 63-80.
35. 1968, s. 93.
36. 1968, s. 117-120.
37. 1968, s. 124-126.
38. Mønt, vægt og kornmål, s. 69 f.
39. 1968, s. 108-110.
40. 1968, s. 210.

Kai Aalbæk-Nielsen og den historiske udvikling

Af Steen Busck

Den historiske udvikling findes ikke. Hvis historikerne tror, at deres fags genstandsområde foreligger objektivt som en udvikling, der kan opdeles i perioder og enkelte øjeblikke efter en objektiv tidsmålestok af den ene eller anden art, tror de grusomt fejl. Både udviklingsbegrebet og tidsmålestokken er intet andet end deres egen konstruktion, en simpel illusion, som de har fælles med de fleste andre mennesker, og som vi må se at komme væk fra, før det bliver for sent.

Sådan lyder i al korthed budskabet i Kai Aalbæk-Nielsens nye bog »I tidens

fyld« (Gyldendal 1989) såvel som i hans to tidligere, »Historie, struktur og eksistens« (Munksgaard 1970) og »I tidens løb« (Chr. Ejlers' forlag 1975). Ordene er ikke blevet færre, lettere eller klarere siden sidst. Det er ualmindelig tung læsning. Men de grundlæggende synspunkter er de samme.

Argumentationen er i korte træk følgende: objektivitet i klassisk forstand er ikke længere mulig. Den moderne fysik har vist, at objektet aldrig foreligger rent og upåvirket af subjektet. Der findes ingen virkelighed forud for subjektet, ingen fysisk virkelighed forud

for fysikeren og hans begreber, apparater og metoder. Når elektronet snart optræder som et punkt uden udstrækning, snart som en partikel med udstrækning, skyldes det forskelle ved de beskrivelsessystemer, fysikeren opfatter det under, ikke egenskaber ved elektronet selv. At spørge, hvad elektronet »i virkeligheden« er, er et aldeles meningsløst spørgsmål. Ganske som det er meningsløst at spørge, hvordan en tjørnebusk ser ud, når ingen ser på den, som Aalbæk-Nielsen udtrykker det med et citat fra Johannes Sløk.

Et særligt problem er tiden. I den klassiske newtonske fysik opererede man med en objektiv tidslig rækkefølge, en kontinuerlig række af verdensomspændende nu'er. Det gør historikerne stadigvæk, skønt Einstein forlængst har påvist, at der ikke findes nogen absolut tid uafhængig af observatøren og hans sted og hastighed. Det er på høje tid, at historikerne såvel som menigmand forlader dette newtonske, lineære tidsbegreb og erstatter det med, hvad Aalbæk-Nielsen kalder det komplekse tidsbegreb.

Dette nye begreb formulerer han med begreber, hentet fra den tyske filosof Martin Heidegger. Tiden er ikke et kontinuum, bestående af fortid, nutid og fremtid, forstået som størrelser, der ligger i forlængelse af hinanden. Fortiden, nutiden og fremtiden er tre aspekter, som alle nødvendigvis er tilstede for mennesket her og nu. Og kun her og nu i handlingens øjeblik. Ud fra handlemulighederne, dvs. fremtiden, forstår og skaber mennesket sin nutid og ud fra nutiden sin fortid. Der findes ingen fortid forud for og uafhængigt af øjeblikkets komplekse tid, hvor de tre tidsaspekter gensidigt betinger hinanden og virker sammen. Det er dette nu, som på en gang rummer fortiden, nutiden og fremtiden i sig, som kaldes

»tidens fylde« i modsætning til »tidens løb«, dvs. den lineære tid. Der findes altså ud fra dette synspunkt ingen fortid forud for den fortalte fortid, ingen begivenhed forud for den fortalte begivenhed.

Alt dette er svært at forstå, og Aalbæk-Nielsen gør det trods sine mange ord og hyppige gentagelser ikke lettere. Klarere bliver han, hvor han går nærmere ind på udviklingsbegrebet. Dette kan afvises, alene fordi det har det lineære tidsbegreb som forudsætning, men Aalbæk-Nielsen lægger flere begrundelser til. Han hævder, at det moderne udviklingsbegreb bygger på Aristoteles' begreb om bevægelse, og Aristoteles skelnede mellem fem forskellige ingredienser i dette begreb, et objekt for udviklingen, et subjekt eller en drivende kraft, et tidsforløb, et startpunkt og et slutpunkt. Men i det moderne biologiske udviklingsbegreb opløser disse ingredienser sig efterhånden. Der kan ikke påvises noget entydigt objekt for udviklingen – altså noget, der udvikles – ej heller noget subjekt, der udvikler. Udviklingsbegrebet som sådant går sin opløsning imøde. Dets godt 200-årige epoke i den vestlige kultur har vist sig at være en parentes.

Helt ubrugeligt er det for menneskenes vedkommende. For selvom det måtte være muligt at opretholde udviklingsteorien på biologiens område, så er mennesket netop karakteristisk ved ikke længere at være biologisk udvikling. Mennesket udvikles ikke, men skaber eller danner frit sig selv og sin tilværelse.

Aalbæk-Nielsen gennemgår efter Aristoteles recept de forsøg, man gennem de seneste 200 år har gjort på at anskue menneskenes historie som udvikling. De er alle uden undtagelse ynkelige. Man har forsøgt sig med adskillige objekter for udviklingen: »produk-

tionsforholdene«, »menneskeheden«, »samfundet« osv., og med adskillige subjekter eller drivkræfter. Resultatet var overalt lige absurd. Vi – både historikerne og menigmand – bør smide udviklingsbegrebet på lossepladsen. Det forklarer intetsomhelst.

Aalbæk-Nielsens sidste bog bærer undertitlen »Et opgør med historien«. Det er den sandelig også, men spørgsmålet er, hvem der går sejrende ud af opgøret.

Aalbæk-Nielsen har ret i, at den gængse opfattelse af historiefagets objekt trænger til et korrektiv. Vi anskuer historien som et landskab, der uproblematisk lader sig inddele og opmåle langs en tidsakse og på tværs ved diverse andre mål, et landskab, der endnu har mange hvide pletter, som det gælder om at kortlægge, men som ad åre vil være dækket ind, på samme måde som vor klode efterhånden er kortlagt i hver en krinkelkrog. Historikerne opfatter det stadig alt for uproblematisk som deres hovedopgave at yde hvert sit bidrag til den store kortlægning. De specialiserer sig og inddeler sig i afdelinger for »oldtid«, »middelalder«, »nyere tid« og endnu mere specialiserede båse. Både historikerne og menigmand betragter historien som en slags konisk pølse, der vokser og vokser, og på hvis brede forkant vi sidder fastklistede på vej ind i en ukendt fremtid.

Aalbæk-Nielsen har også ret i, at vi til daglig alt for uproblematisk opfatter pølsen som et objekt, der lader sig betragte fra en position helt udenfor, selvom vi teoretisk godt ved, at vi sidder nede i den, at enhver epoke skriver sin egen historie osv. En problematisering af disse gængse måder at tænke på er på sin plads.

Men Aalbæk-Nielsen går alt for langt. Han placerer sig i en yderposition, som i realiteten fører til positio-

ner i nærheden af dem, han vil tillivs, og hans skyts er for svagt.

Henvisningen til den moderne naturvidenskabets problematisering af den klassiske fysik har længe været populær blandt humanister, der ikke brød sig om de naturvidenskabelige metodeidealers fremmarch inden for humaniora. Men sagen er jo, at den klassiske fysik ingenlunde er kastet på møddingen. Dens love gælder stadig. Ikke universelt ganske vist, men under visse bestemte forudsætninger, nemlig sådanne som bl.a. gælder for den sansbare, jordiske virkelighed, vi befinder os i. Aalbæk-Nielsen, Sløk og alle vi andre gør klogt i fortsat at opføre os, som om tyngdeloven gjaldt. Og uden det lineære tidsbegreb ville der hurtigt komme kludder i allehånde køreplaner og daglige forsyninger. Aalbæk-Nielsens vej fra den teoretiske fysik til den daglige, menneskelige virkelighed er alt for kort. Når han f.eks. af Prigogines teori om tiden slutter, at menneskene er frie til at skabe den tid, de måtte ønske, er der tale om ren kortslutning (»I tidens fylde« s. 81).

Aalbæk-Nielsen mener at have afskaffet den gamle modsætning mellem subjekt og objekt. Det synes jeg slet ikke, han har; han benægter bare det objektives eksistens og gør alting subjektivt. For nu at tage eksemplet med tjørnebusken. Den vil naturligvis se helt forskellig ud, alt efter om den betragtes af mig, en hund eller en flue, men tjørnebusken kan da udmærket eksistere og have en bestemt form og beskaffenhed helt uafhængigt af, om der nogensinde har været et menneske, en hund eller en flue i nærheden af den.

Et andet eksempel: Jeg fik i forgårs et hold i nakken og har lige været til kiropraktor. Han spurgte mig, om jeg havde det med at sove på maven, hvad jeg faktisk undertiden gør, og fortalte

mig, at det får man tit hold i nakken af. Efter en nøjere undersøgelse med røntgenfotografier og det hele forklarede han mig en masse om min nakkes og rygs hele beskaffenhed og kombinerede det med, hvad jeg selv kunne fortælle om disse legemsdeles historie. Et stykke fortidig og nutidig virkelighed blev afdækket. Ikke bare rekonstrueret, men afdækket. Anledningen var som nævnt en begivenhed, som indtraf i forgårs, og som sandsynligvis skyldtes, at jeg sov på maven. Denne sammenhæng var jeg ikke klar over, da begivenheden indtraf. Kiropraktoren heller ikke, for han kendte endnu ikke min person endsige mit hold i nakken. Altså har sammenhængen foreligget objektivt to dage, før den blev registreret af noget subjekt.

Jeg må hermed på det bestemteste benægte Aalbæk-Nielsens påstand om, at enhver begivenhed er en fortalt begivenhed, at der ikke findes nogen fortid forud for den fortalte fortid. Jeg skal ikke benægte, at ovenstående linier om min nakke er en fortælling, »skrevet liv« til forskel fra »levet liv«, som Aalbæk-Nielsen så udmærket kalder det, men at fortællingen handler om en virkelighed, der forelå og foreligger objektivt forud for alle skrevne og udskrevne ord, det minder min stakkels nakke mig med al tydelighed om hvert eneste øjeblik. Tilsvarende erfaringer har jeg fra andre niveauer. Jeg er kort sagt ikke i tvivl om, at der forelå og i en vis forstand stadig foreligger en historisk virkelighed forud for den fortalte, en virkelighed, som det gælder om at udforske og fortælle så korrekt som muligt om.

Fortællingen vil selv på linie med alle mulige andre ytringer være del af en objektiv virkelighed, som i høj grad kan påvirke dens troværdighed. Kiropraktikerens fortælling om min nakke kan meget vel være påvirket af hans in-

teresse i at få en ny kunde i behandling så mange gange som muligt. Det må jeg prøve at tage højde for. Jeg må afveje subjektivt og objektivt. Sådanne afvejninger slipper jeg ikke for hverken som historiker eller som privatperson, uanset hvad Aalbæk-Nielsen og andre måtte have af teoretiske overvejelser over forholdet mellem objekt og subjekt.

Det vil herefter næppe overraske, at jeg i modsætning til Aalbæk-Nielsen går ind for den historiske udvikling. Hvis udviklingstanken er en parentes i den europæiske tænkningens udvikling, tilhører jeg sammen med Darwin, Marx, Engels og alle de andre evolutionister helt og fuldt denne parentes og ser mig ikke i stand til at følge Aalbæk-Nielsen og hans mange meningsfæller op på det højere trin, de mener at befinde sig på. Aalbæk-Nielsen argumenter mod udviklingsbegrebet forekommer mig lidet overbevisende. Det aristoteliske skema, han holder dets forskellige varianter op mod, er ikke uden videre brugbart. Hvem siger, at man er forpligtet til at udpege et universelt »objekt« eller »subjekt« for at kunne tale om udvikling? Man har vel lov til at operere med mere specifikke variable af forskellig art. Og hvem siger, at Aristoteles' bevægelsesbegreb ligger til grund for ethvert moderne udviklingsbegreb? Det gør Aalbæk-Nielsen, men jeg vil tillade mig at kalde dette en utiladelig generalisering. Goethes udviklingsbegreb lignede måske Aristoteles', men Darwins og Marx' var af en helt anden karakter. Aalbæk-Nielsen omtaler selv i forbifarten deres opgør med teleologien.

Endelig opererer han i virkeligheden selv med et udviklingsbegreb. Alt mens han mener at tage begrebet på kornet og tilintetgøre det, sniger det sig bagfra ind på ham. Mange steder refererer han i praksis til udviklinger. Der er f.eks. den biologiske nødvendighed,

som på et givet tidspunkt hører op med at gælde for et bestemt væsen, mennesket, der i modsætning til f.eks. bien opnår frihed til at danne sig selv og sin tilværelse. Der er Aristoteles, der opstiller et udviklingsbegreb, som et par tusinde år senere kommer til fuld udfoldelse for siden at blive overvundet af den nye naturvidenskab gennem et epokegørende fremskridt i tænkningen. Flere eksempler kunne nævnes. Aalbæk-Nielsen understreger gentagne gange kravet om, at subjektet må kunne tage sig selv med i betragtningen af sit objekt. Men han lever ikke selv op til det. I modsætning til hans yndlingsoffer, Marx, der var helt anderledes konsekvent på dette punkt.

Udviklingsbegrebet har afstedkommet mange uhyrligheder i europæisk tænkning. Ingen tvivl om det. Darwinismen har været anvendt til legitimering af superliberalistiske, racistiske og andre kedelige standpunkter. Herunder også en fatalistisk determinisme, bl.a. med marxistisk fortegn, som lod den lovmæssige nødvendighed eller den blinde tilfældighed fortrænge enhver frihed. Aalbæk-Nielsens modvilje mod udviklingsbegrebet er i mange måder sympatisk, men begrebet lader sig næppe afskaffe. Kai Aalbæk-Nielsen har i hvert fald ikke gjort det. Hvis nogen står som sejrherre efter dette bredt anlagte opgør med den historiske udvikling, er det i hvert fald ikke ham.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved fhv. rektor, cand. mag. Henrik Bertelsen, docent, dr. phil. Erik Christiansen, folketingets formand, professor H. P. Clausen, rigsarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, lektor, cand. mag. Tove Elklit, arkivar, cand. mag. Ib Gejl, arkivar, cand. mag. Erik Gøbel, docent, dr. phil. Knud J. V. Jespersen, arkivar, cand. mag. Erik Korr Johansen, universitetslektor, cand. mag. Per C. Willemoes Jørgensen, cand. mag. Hanne Rimmen Nielsen, forskningsstipendiat, lic. phil. Thorsten Borring Olesen, fhv. boligminister, professor dr. polit. Erling Olsen, universitetslektor, dr. phil. Finn Stendal Pedersen, professor, dr. phil. Henning Poulsen, fhv. museumsdirektør, dr. phil. Helge Søgaard (†), docent, dr. theol. Anders Pontoppidan Thyssen, professor, dr. phil. Erik Ulsig.

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG LÆNGERE TIDSPERIODER

Danmarks Kirker. Holbæk amt. 3. bind. Udgivet af Nationalmuseet. (Nationalmuseets Forlag, 1986). 700 s., ill.

Bindet omfatter en række landsbykirker, af hvilke den vigtigste er Holmstrup kirke i Skippinge herred med sct. Sørens kilde. Den nuværende kirke synes påbegyndt ca. 1490 og har afløst en ældre og mindre, så den står som et vidnesbyrd om det levende fromhedsliv i årtierne før reformationen. Som et minde om tidens offervilje er fire glas-malerier bevaret (nu i Nationalmuseet), og det meste af inventaret er ligeledes fra tiden omkring 1500, men lutheranismen har også været med til at sætte præg på rummet, bl. a. med en prædikestol fra 1647.

Om det senere kirkelige liv på egnen er der bevaret et minde i et maleri fra 1885, visende et bryllup i Røsnæs kirke, Ars herred, udført af J. F. Willumsen. Det er et isoleret bidrag til den kirkeli-

ge folklore, som det ligger uden for værkets formål at belyse, men med rette har fået plads.

Bindet bærer på titelbladet årstallet 1986. Det er lidt vildledende, da det kun var det første hefte, der udkom dette år, og det har taget lang tid, inden bindet blev færdigt. Heri er der dog ikke nogen kritik mod redaktørerne Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen, da de også på samme tid skulle sørge for andre dele af det store værk.

Efterhånden som antallet af bind vokser, bliver det sværere og sværere at bevare overblikket. Der savnes et register til at finde det, man eftersøger. Et sagregister er vel umuligt i dette stofmættede værk, men et personregister ville være velkommet for alle, ikke blot for lokalhistorikerne. Ganske vist er oplysningerne på gravstenene ikke altid pålidelige, men de kan alligevel ikke undværes i en biografi.

Helge Søgaard

OLDTID OG MIDDELALDER

Oldtidens ansigt. Faces of the Past. Til Hendes Majestæt Dronning Margrethe II 16. april 1990. (I kommission hos Poul Kristensen Forlag, 1990). 208 s., 295 kr.

Dette er dansk arkæologis gave til Dronningen på 50 års fødselsdagen som »tak for den indsigtfulde støtte og den varme interesse, hun altid har vist arkæologien« (Olaf Olsens forord). Hovedindholdet er 80 store farvebilleder, taget til lejligheden af Lennart Larsen, Nationalmuseets mesterlige fotograf. Til hvert billede knytter sig en tekst skrevet af i alt 57 arkæologer, overvejende danske, og en paralleltekst på engelsk. Indimellem findes tre litterære bidrag af henholdsvis Ebbe Kløvedal Reich, Klaus Rifbjerg og Villy Sørensen. Bogens hovedemne er de menneskefremstillinger, der kendes fra Danmarks oldtid, og udvalgt spænder fra urokseknoglen fra Rymarksgårde til Kristus-skikkelsen på Jellingestenen. Bag i bogen findes nærmere angivelse af tid og sted for fundet, naturlig størrelse, litteratur mv. Her savner jeg en angivelse af, hvor genstandene befinder sig i dag.

»Arkæologer« skal åbenbart både opfattes bredt, idet det også omfatter numismatikere, og smalt, idet det ikke omfatter klassiske arkæologer. Men alt i alt er det blevet en dejlig bog, som både fødselaren og arkæologerne er godt tjent med. Bogen er udgivet af Det kongelige Nordiske Oldskriftsselskab og Jysk Arkæologisk Selskab. Poul Kjærum og Rikke Agnete Olsen har redigeret. Indtægterne fra salget går til Dronningens arkæologiske fond; måtte de blive mange!

Erik Christiansen

Brita Malmer: *The Sigtuna Coinage c. 995-1005. Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia reperiuntur. Nova series 4.* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien og Spink & Son, 1989). 120 s. + 36 pls.

Bogen er et led i et større projekt. Som del af det store videnskabelige arbejde, der i begyndelsen af 1950'erne blev påbegyndt om svenske vikingetids møntfund, fik Brita Malmer overdraget ansvaret for undersøgelserne og publiceringerne af de byzantinske og de skandinaviske mønter i svenske fund. Hendes første arbejde herom blev udgivet i 1961, og det fremgår af forordet til den her foreliggende bog, at den er blevet til med mellemrum over en længere tidsperiode.

I hovedsagen drejer det sig om et katalog over de mønter, der blev slået i Sigtuna for kong Olof Eriksson (»Skötkonung«) i perioden cirka 995-cirka 1005, for det meste efterlignende kong Æthelred af Englands mønter. Eller rettere sagt: Der er tre kataloger, to opstillet efter typer og ét efter fundsteder. Jeg har uden held søgt at finde rundt i disse kataloger, men har til gengæld glædet mig over de gode plancher, hvoraf næsten halvdelen er møntfotografier, resten er hånd tegnede gengivelser af møntomskriftterne, diagrammer, kort mv. Det må have været et utroligt stort arbejde at samle alle de relevante oplysninger fra såvel private og offentlige møntsamlinger som tidligere litteratur. Arbejdet har ikke været mindre vanskeligt af, at kun de færreste mønter ved påskrifter så som Olof rex, Sigtuna eller Svear vidner om deres oprindelige herkomst. I langt de fleste tilfælde har forf. måtte anvende en række andre kriterier såsom stempelkoblin-

ger, stilistiske ligheder og fundomstændigheder, helst mere end ét og tilsyneladende gjort med al fornøden forsigtighed. I alt når hun et materiale på 1097 mønter og 301 stempler. Men lige da arbejdet hermed var gjort færdigt og opstillet i tabeller, opdagede hun, at en gruppe mønter, hun tidligere selv har dateret til Knud den Stores tid, antageligt hører hjemme allerede i den her behandlede periode, hvilket ville indebære mindst yderligere 150 mønter og 26 stempler. Man mærker hendes ærgrelse, men forstår også, hvorfor hun har valgt at bringe dem som en slags appendix fremfor nærmest at skulle starte forfra igen!

Næste bind er planlagt til at skulle rumme de sydsandinaviske efterligninger af Æthelreds mønter og Sigtunaudmøntningens anden fase, og førend arbejdet hermed er tilendebragt, tilråder forfatteren forsigtighed med konklusioner. Hun kan dog allerede nu pege på nogle interessante forhold og teorier. De ældste møntfremstillinger ligger så tæt på deres engelske forbilleder, at stemplerne »in all probability« er engelske (s. 17). Jeg ville nu have skrevet »perhaps« og have tilføjet den mulighed, at der kan være tale om engelske stempelskærere. I det følgende konstateres en udvikling fra ubehjælpomt skårne og klodset prægede mønter fremimod en bedre standard. Sigtunamønterne er runde (738) eller firkantede (359), og forf. foreslår (s. 36), at de runde mønter var til almindelig brug, mens de firkantede – som var hurtigere at fremstille – var til brug for kongens hird her og nu.

Skattefundene (planche 31-34) viser klart, at mønterne hurtigt opnåede udbredelse ikke kun i Skandinavien (navnlige Gotland), men også i områder syd og øst for Østersøen. Der er tre store stempelkoblingsserier: Én – den ældste – på 35 stempler og to andre

med henholdsvis 43 og 96 stempler. Heraf har den første serie åbenbart haft en relativ kort levetid og de to andre en relativ lang (s. 29f.). Alt dette burde kunne sige noget om den oprindelige møntproduktions omfang, i al fald i relative termer. Det må vi håbe, der kommer noget om i det bebudede tredje bind, der er planlagt som en syntese.

Til en anmeldelse i nærværende tidskrift har jeg ikke set det som min opgave at diskutere, endsig kontrollere de numismatiske detaljer, men vil nøjes med at konstatere, at der er føjet endnu en brik til vor viden om svensk møntvæsen i Vikingetiden og dermed Vikingetiden som så.

Erik Christiansen

Ryd klostres årbog. Oversat og kommenteret af Rikke Agnete Olsen. Illustration af Jørgen Kragelund. (Wormianum, 1989). 91 s., 144 kr., for Skalkabonnter 124 kr.

Wormianum udgav for nogle år siden den spændende og velskrevne Sjællandske Krønike, også ved Rikke Olsen. De øvrige danske årbøger er i det store og hele magre. Et par citater fra Rydårbogen vil illustrere dette: »1233. Esbern Snerling døde. Biskop Niels af Ribe, der var kansler døde salig ihukommelse. 1234. De små brødre fik hus i Slesvig. Lund og Roskilde blev ødelagt af brand.« De nødvendige realkommentarer er som i forlagets andre krønikeudgivelser praktisk og elegant anbragt i marginen. Vi får at vide, at de små brødre er franciscanerne, men ikke, hvem Esbern Snerling var. Som de citerede notitser ser det meste af årbogen ud for 1100 og 1200-årene; den slutter i 1288. De enkelte oplysninger er således ikke for spændende, men sammenlagt giver de selvfølgelig et indtryk af, hvad

der interesserede i cistercienserklostret Ryd ved Flensborg fjord, kongelige og kirkelige (især cistercienser) nyheder, dog ikke altid helt rigtige, fordi årbogen har skrevet af efter andre årbøger og undertiden galt, som når bisp Oluf af Ribe i 1214 bliver til bisp Niels. Rikke Olsen bidrager til forvirringen ved at skrive galt under 1233 – det kan såvel middelalderlige som moderne historikere – for den her afdøde biskop og kansler var Niels af Slesvig.

Det interessante ved Rydårbogen er dens antityske tendens. Årbogens overordnede formål er nok, som Rikke Olsen skriver, at understrege Danmarks og danernes lange, sammenhængende historie. Kongerne nummereres fra Dan til Erik Menved, nr. 113, og der gøres omhyggeligt rede for, hvordan de efterfølger hinanden. Med kong Godfred, nr. 69, blev hele Tyskland for syvende gang gjort skatskyldigt. Men med svig kan tyskerne vinde, således som forfatteren selv siger det ved tilfangetagelsen af Valdemar Sejrs i 1223. For tiden efter 1241 har årbogen selvstændige konkrete oplysninger og vurderinger. Berømt er den af historikerne så ofte citerede vurdering af betydnungen

af Valdemar Sejrs død: »Med hans død faldt i sandhed kronen af de danskes hoved.«

Der er tale om en god og mundret oversættelse, så kan man altid diskutere, hvilke ord man ville have brugt for mere specielle forhold. Jeg ville f.eks. ikke have brugt ordet pest under 1230, da ordet i dag går specifikt på den sygdom, som først viste sig i Danmark i 1350. Rikke Olsen har udstyret bogen med et kapitel, hvori hun karakteriserer Rydårbogen, og med en udmærket indledning om klosterliv, specielt i cistercienserklostrene. De mest nødvendige oplysninger om håndskrifter og affattelsestidspunkt gives i forordet.

I afsnittet om klosterlivet refereres over hele to sider et skrift affattet på samme tid som årbogen, altså ca. 1289, vedrørende Rydklostrets grundlæggelse. Det fylder 4-5 sider i Gertz's *Scriptores Minores* og er mig bekendt aldrig oversat. Det er en skam, at man ikke har benyttet lejligheden her.

Alt i alt en god og velkommen publikation i Wormianums kendte nydelige form med smukke illustrationer, stamtafver og register.

Erik Ulsig

NYERE TID

Thomas Riis: *Should Auld Acquaintance Be Forgot Scottish-Danish Relations c. 1450-1707*. Vol. I-II. (Odense University Press, 1988). 296 + 393 s., ill.

Det her foreliggende værk er et pionérarbejde i den forstand, at det for første gang forsøger at tilvejebringe et samlet overblik over de politiske, økonomiske og kulturelle forbindelser mellem Danmark og Skotland fra midten af 1400-tallet, da Christian Is datter Margrethe

ægtede James III, og indtil 1707, da Skotland blev en del af Det forenede Kongerige.

Fremstillingen er baseret på et omfangsrigt kildemateriale af såvel dansk som skotsk proveniens – sidstnævnte indsamlet under forfatterens langvarige studieophold i Skotland. Når bortses fra Harald Ilsøes undersøgelser af de kulturelle forbindelser i slutningen af 1500-årene og Allan Tønnesens lille bog fra 1985 om Helsingørs udenlandske indbyggere ca. 1550-1600, har forf.

stort set ikke haft forgængere på feltet. Værket er derfor resultat af omfattende primærstudier.

Det kommer her til udtryk ved, at hele andet bind – bortset fra en omfattende kilde- og litteraturfortegnelse samt registre – er helliget dokumentation i form af talserier, som kaster lys over det skotske befolkningselement i Helsingør, København og Malmø og på grundlag af Øresundstoldregnskaberne belyser omfanget af den skotske skibstrafik gennem Sundet. Desuden findes deri også systematisk ordnede biografier over skotter, som i kortere eller længere tid opholdt sig i Danmark, og danskere, som tog ophold i Skotland. Denne fortegnelse omfatter adskillige tusinde navne og fylder henvend 250 sider. Alene tilvejebringelsen af dette rige datamateriale fra mange spredte kilder gør arbejdet til lidt af en bedrift.

På grundlag af dette råmateriale er selve fremstillingen i første bind opbygget. Den er systematiseret i fire dele, startende med en kort oversigt (s. 15-35) over de dansk-skotske politiske relationer fra 1480 til 1603 (kronernes forening). Dernæst følger (s. 39-152) et afsnit om de forskellige typer af skotsk immigration i Danmark. Her skelnes mellem økonomisk betingede vandring (handlende og håndværkere), indvandring betinget af civil eller militær statstjeneste og indvandring af flygtninge. Desuden behandles i dette afsnit de kulturelle relationer i mere generel forstand. Tredie afsnit (s. 155-241) tegner et omrids af skotske indvandrersamfund i de tre største indvandrerbyer, Helsingør, København og Malmø, mens fjerde afsnit (s. 245-91) giver en summarisk oversigt over den beskedne danske udvandring til Skotland. Det hele afrundes med en kortfattet konklusion (s. 292-96), hvor resultaterne samles sammen.

Det konkluderes, at den danske ud-

vandring til Skotland i hovedsagen havde to bestanddele. For det første de få hoffolk, som ledsagede de to danske prinsesser, der i det behandlede tidsrum blev dronninger i Skotland, og for det andet unge uddannelsesrejsende, som besøgte universiteterne i Aberdeen og St. Andrews. Kun i få tilfælde førte det til permanent ophold. I modsætning dertil var den skotske indvandring til Danmark langt større og mere differentieret. Den synes at have nået et højdepunkt omkring år 1600, da mange skotske handlende og håndværkere valgte at slå sig ned i egnene omkring Øresund. Under Trediveårskrigen fandt der en vis indvandring af skotske lejesoldater sted; men fra midten af 1600-tallet synes indvandringsstrømmen at være tørret ud.

Mens vandringernes kronologi fremtræder veldokumenteret, er forf. langt mere forsigtig, når det kommer til årsagsforklaringer. Egentlige push-faktorer i Skotland udpeger han ikke, bortset fra et vist befolkningsoverskud, som blev elimineret med pesten 1644-48. Denne forklaring står dog i nogen grad i modsætning til konstateringen af, at indvandrerne især kom fra velstående dele af Skotland. Religiøse stridigheder mener han at kunne afvise som motiverende faktor. Blandt pull-faktorer i Danmark peger han generelt på de ven-skabelige forbindelser mellem de to lande og den danske regerings erhvervsfremmende politik i almindelighed. Efter denne model skal forklaringen på indvandringens ophør ved 1650 således søges dels i det mindskede befolkningspres i Skotland, dels i den øgede konkurrence fra Nederlandene i Øresundsregionen.

Riis har med dette værk fremlagt et stort og værdifuldt materiale til belysning af især den skotske indvandring til Danmark. Alene i kraft deraf må værket blive det naturlige udgangspunkt

for fremtidige specialundersøgelser. Selve fremstillingen lider trods sin logiske opbygning under, at forf. ikke rigtigt har gjort op med sig selv, om den skal være en statistisk baseret demografisk analyse af vandringerne eller en bredere fremstilling af de skotsk-danske relationer. Den bliver derfor begge dele i en lidt uoverskuelig blanding. Eksempelvis forvilder forf. sig under omtalen af Jarlen af Boswell så langt ind i den politisk-diplomatiske historie, at rammerne for fremstillingen sprænges. Det samme gælder ved behandlingen af Thomas Kingo, som udvikler sig til en vidtløftig kulturhistorisk undersøgelse uden større tilknytning til værkets egentlige emne.

Sådanne digressioner må tages som udslag af forf.s glæde ved sit stof, men tangerer undertiden også lærdom for lærdommens egen skyld. Hvor interessant det end er at følge forf.s indsigtfulde udredninger, havde den samlede undersøgelse vundet i klarhed, hvis disse dele var blevet taget ud som selvstændige afhandlinger. Bortset fra sådanne mindre skønhedspletter føler man sig godt tilpas ved at være i selskab med en historiker, som ikke blot kan sit håndværk, men også er lærd i god gammeldags forstand.

Knud J. V. Jespersen

Troels Fink: *Landsbyfællesskabet i Rinckenæs 1550-1769*. (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 69, Aabenraa 1989). 104 s.

I denne lille afhandling vender tidligere generalkonsul, professor, dr. phil. og dr. honoris causa ved Odense Universitet Troels Fink efter i mere end en menneskealder at have manifesteret sig som en mesterlig skildrer af det politiske spils detaljer og intriger i slutningen

af 1800tallet og begyndelsen af dette århundrede tilbage til udgangspunktet i disputatsen fra 1941 om udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, nemlig agrarhistorien.

Det er derfor med spænding, man går i gang med læsningen af den foreliggende fremstilling. Det må imidlertid desværre konstateres, at læsningen for nærværende anmelder har været en skuffelse. Det er åbenbart lige så svært for professionelle historikere at vende tilbage til tidligere emneområder efter længere tid, som det er for professionelle tennisspillere at vende tilbage til toppen efter længere pauser fra tennis-spillet.

Rent metodisk ser det ud til at have været svært for Troels Fink at omstille sig fra den politiske histories episodiske og personfikserede begivenhedsfremstilling til konsekvent strukturhistorie. Ihvertfald er det symptomatisk, at forfatteren gennem hele fremstillingen søger at finde frem til personerne bag udviklingen i stedet for at fastholde og udbygge argumenterne vedrørende sin hovedtese.

Hertil kommer, at den videnskabelige argumentation, noteapparat og litteraturfortegnelse er yderst spartansk. Troels Fink og hans elever har altid prioriteret den klare og konsistente fremlæggelse af begivenhederne over den videnskabelige afvejning og diskussion af forskellige tolkningsmuligheder og over et udbygget og tungt noteapparat. Denne prioritering har formentlig været med til at skabe og fastholde den interesse for den politiske historie, som helt klart er manifesteret hos et bredere publikum i Danmark, men i den nærværende sammenhæng, hvor fremstillingsens synspunkter er mildt sagt yderst diskutabile, er det yderst beklageligt, at det ikke er fundet nødvendigt med en up to date litteraturliste og et udbygget noteapparat. Den levende og læsevær-

dige fremstilling, der her gives i smukt udstyr, må derfor videnskabeligt set betegnes som en skuffelse.

Afhandlingen skulle angiveligt handle om begrebet *gribsjord* og om landsbyfællesskabet i Rinkenæs 1550-1769. Udgangspunktet er taget i et bevaret dokument af 11. juli 1550, hvoraf det fremgår, at Rinkenæs by, der aldrig tidligere har været rebet, nu skal rebes for at få afgjort nogle tvistigheder mellem godsejerne Frantz og Gregers Ahlefeldt og hertug Hans den Ældre, der er lodsejere i landsbyen. Rebningen skal udføres, så de enkelte gårde får tildelt deres jord i forhold til deres skatte- og skyldansættelse.

Det er nu Troels Finks hovedtese, at denne rebning betød overgangen i Rinkenæs fra kaos til orden, og for bønderne overgangen fra vikingetidens individuelle egoisme til kollektivismens snærende, men også socialt betryggende bånd, som dette manifesterede i landsbyfællesskabets trevangsbrug.

Ordlyden i retsdokumentet fra 1550 og tolkningen heraf bliver naturligvis et centralt punkt for undersøgelsen. Det er derfor i uddrag bragt som tillæg sidst i afhandlingen i P. Kr. Iversens oversættelse. Imidlertid er der betydelige forskelle på ordlyden i de centrale tekstlinjer, som Troels Fink refererer i sin fremstilling, og de tilsvarende tekstlinjer i tillægget, hvad der er med til at forøge utrygheden ved den fremførte tolkning.

Det må derfor stå som et postulat, at tilstanden før rebningen i Rinkenæs var lig med kaos. Vi får at vide af Troels Fink, at der, uvist af hvilken grund, i 1200tallet skete en udflytning af landsbyen fra området ved kirken og ud på den grebne jord, ligesom det som nævnt oplyses, at de enkelte gårde på rebningstidspunktet allerede var skyldsat individuelt. For mig at se, er der derfor ikke i selve rebningens gennem-

førelse noget argument for, at landsbyfællesskabet og trevangsbruget først sker nu, men den må alene tages som udtryk for, at det nu blev nødvendigt at legalisere fordelingen af gårdenes tilliggende på grund af lodsejernes stridigheder. Ud fra de i fremstillingen ydede oplysninger synes jeg, at alt tyder på, at overgangen til landsbyfællesskab og vangebrug (ikke nødvendigvis trevangsbrug) må være sket tidligere, evt. i 1200tallet.

I dokumenterne fra 1550erne får vi heller ikke at vide, hvorledes den faktiske markinddeling og fordeling mellem gårdene fandt sted, men det er Troels Finks opfattelse, at den orden, som etableredes ved rebningen i 1550, er lig med den orden, som senere kilder gengiver. Først og fremmest udskiftningsforretningen fra 1769. Denne kilde bliver derfor helt central for belysningen af landsbyfællesskabets struktur 1550-1769.

Selvom også den forudsætning er yderst diskutabel, er det derfor ud fra fremstillingens egne præmisser beklageligt, at denne kilde ikke er analyseret tilbundsående, ligesom det er forunderligt, at denne hovedkilde, der klart peger hen på en opfattelse af landsbyfællesskabet som dyrkningsfællesskabet, ikke i højere grad er anvendt til at præcisere problemstilling og til at inddrage yderligere kilder og overvejelser omkring bondeøkonomien indenfor landsbyfællesskabets rammer. I stedet præsenteres læseren for en detaljeret beretning om uoverensstemmelserne mellem præsten og menigheden i perioden 1725-37.

Det fremgår ikke ganske klart af fremstillingen, hvorvidt Troels Fink betragter Rinkenæs landsbys sene rebning og overgang fra kaos til orden omkring 1550 som et typisk eksempel, omend sent, på den rigsdanske udvikling, eller hvorvidt han vil efterprøve den nord-

slesvigske særudvikling ved at fremdrage Rinkenæs som eksempel og sammenligne med forholdene i kongeriget. Da Troels Fink imidlertid taler om Sønderjylland som det område af her-tugdømmet Slesvig, der blev genforenet med Danmark i 1920, og nærmest beklagende må konstatere, at Chr. V's matrikulering kun fandt sted i de kongerigske områder, er jeg tilbøjelig til at tro på det første alternativ. Det harmonerer også ganske godt med Troels Finks konstatering af, at reglerne i den danske reces af 1547 vedrørende rebn-ing af jord blev fulgt i Rinkenæs, men så havde det været rimeligt i større omfang at inddrage den nyere danske forskning vedrørende bebyggelses-struktur, vangebrug og økotyper i fremstillingen og at placere Rinkenæs indenfor denne referenceramme.

Det må således konkluderes, at denne afhandling forekommer nærværen-de anmelder at være problematisk og skuffende, men som det ligeledes er nævnt, er den smukt udstyret og vel-skrevet, så den vil forhåbentlig kunne være til glæde for den del af den lokale befolkning, som ønsker at få mere at vide om forholdene i ældre tid i Rin-kenæs.

Finn Stendal Pedersen

Egon Eriksen og Ole L. Frantzen: *Dansk artilleri i Napoleonstiden. Forudsætninger og udvikling 1760-1814.* (Tøjhusmuseets Skrifter 11, København, 1988). 530 s.

Artillerihistoriske analyser hænger ikke på træerne. Derfor påkalder den foreliggende bog sig mere end almindelig interesse. Den koncentrerer sig om det danske artilleri under Englandskrigene i begyndelsen af 1800-tallet, men rummer samtidig en redegørelse for udviklingen af artillerimateriellet gennem

sidste halvdel af 1700-tallet – deraf bogens undertitel.

Hertil kommer at Egon Eriksen og Ole L. Frantzen er to særdeles kyndige herrer, der ikke blot kender Tøjhusmuseets enestående artillerisamling ud og ind, men som også er velbevandret i Landetatens og Søetatens arkiver. Og ikke nok med det, de har også sat sig for at skrive på en måde, så »man ikke mister forståelsen for våbnenes betydning for samfundsudviklingen«. Så der er grund til at forvente, at læseren får artilleriskytset præsenteret som andet og mere end »de legemer, hvorudaf man, ved krudtets kraft, uddriver mindre legemer, så at disse ytrer en ødelæggende virkning, mer eller mindre langt borte«, som en af forfatterens forgængere, G. Linde, definerer emnet i sin lærebog fra 1813.

Ole Frantzen indleder med en kort redegørelse for både det skriftlige og ikke-skriftlige kildemateriale. Blandt de skriftlige kilder er der – ud over arkivalierne – især grund til at pege på samtidens lærebøger i artilleri (her kommer G. Linde ind), medens museumsgenstandene (først og fremmest kanoner og affutager i alle afskyninger) samt den store samling af tegninger i Rigsarkivet og Tøjhusmuseet udgør den anden centrale materiale-gruppe.

Til glæde for den læge læser afslutter Ole Frantzen sit indledningsafsnit med en kort og kontant definitionsoversigt. Her præsenteres de forskellige typer af skyts, støbematerialer og skydemåder, – og så er man »klædt på« til mødet med Egon Eriksens afsnit om ballistik og skytsfremstilling.

Redegørelsen for ballistikens historie frem til ca. 1800 er prisværdig klar, næsten lærebogspræget (!), både hvad angår indre og ydre ballistik (læren om projektilets bevægelse henholdsvis inde i løbet og udenfor). Den voksende

forståelse af projektilets bane (den ydre ballistik) med indregning af tyngdekraft, atmosfærisk tryk, luftmodstand og vindpres kommer næppe som den store overraskelse for den, der har kastet med sten – og hvem har ikke det? Derimod kan kendskab til 1700-tallets erfaringer på den indre ballistiksområde ikke siges at være hvermands eje. Egon Eriksen påpeger, at man lærte at skelne mellem krudtets antændelsehastighed og forbrændingshastighed. Man konstaterede, at skudvidden *ikke* var proportional med ladningens størrelse, men derimod afhængig af kanonløbets længde, idet en langsom forbrænding gav projektilet en accelererende fart i løbet.

I afsnittet om skytsfremstilling vender Egon Eriksen tilbage til hærens og flådens hovedkategorier af skyts: kanoner, haubitsere og morterer. Den instruktive gennemgang af typerne ledsages af en redegørelse for fordele og ulemper ved henholdsvis bronze- og støbejernspjecer. Den seje bronze havde i århundreder været en værdifuld egenskab, som generelt gjorde bronzekanonen (oftest benævnt metalkanonen) mere eftertragtet end pjecer fremstillet af det mere sprøde støbejern. Men fra slutningen af 1700-tallet resulterede den teknologiske udvikling i fremstilling af bedre støbejern i Skandinavien og åbnede vejen for en omfattende omstilling til jernkanoner. De var også langt billigere end metalpjecerne, hvilket ikke skal tages som udtryk for, at støbejernskanoner var discount-våben, tværtimod, alt artilleri var kostbart og tegnede sig for en betydelig post på statsregnskabet, til gengæld var det forbløffende holdbart – navnlig i fredstid!

Desværre kom Englandskrigene til at sætte effektivt bom for en definitiv overgang til jernskyts i det danske forsvar. Så støberiet i Frederiksværk fortsatte

med at levere metalpjecer til både hær og flåde, medens jernværkerne i Norge måtte tage sig af forsyningen af støbejernspjecer til stor beklagelse for kvalitetsbevidste artilleriofficerer, der havde foretrukket at få svenske produkter, fordi svenskerne rådede over bedre jern og en mere udviklet teknologi.

Bogens to hovedafsnit behandler henholdsvis landartilleriet (Egon Eriksen) og søartilleriet (Ole Frantzen) i perioden 1800-1814. Her gennemgås ikke blot selve artillerimateriellet, men også betjeningen, organisationen, personellet og taktikken. Velvalgte illustrationer ledsager teksten, der suppleres med et omfattende bilagsmateriale.

De to forfattere dokumenterer med al ønskelig tydelighed, at det danske artilleri omkring 1800 var så omfattende og så specialiseret som nogen sinde i det danske forsvars historie. Således nåede flåden sit absolutte højdepunkt i kampkraft umiddelbart forud for englændernes angreb i 1807, og også hæren formåede at få bragt sit fæstnings- og kystartilleri, der stod svækket ved århundredets begyndelse, op på et acceptabelt niveau.

Ole Frantzen konkluderer, at søartilleriet i årene frem til 1807 var inde i en dynamisk udvikling. Det gjaldt ikke blot for skytset – navnlig det berømte system 1804, men også for det øvrige artillerimateriel. Knap så dynamisk formede udviklingen sig for hærens artilleri, hvor Egon Eriksen understreger, at fæstningsartilleriet stort set holdt fast ved system 1753, og feltartilleriet ved Frederiksværkspjecerne af system 1766. Til gengæld undergik navnlig fæstnings- og kystartilleriets affutager en betydelig teknisk udvikling, der bidrog til at øge hærartilleriets effektivitet.

Tabet af flåden i 1807 står som en central begivenhed i den behandlede periode. Ole Frantzen har i sit afsnit søgt at klarlægge omfanget og conse-

kvenserne af den engelske beslaglæggelse af dansk søartilleri. I bogens bilag XIII opregnes skytsbeholdningen på Holmen primo og ultimo 1807. Det fremgår heraf, at englænderne først og fremmest skilte den danske flåde af med metalkanoner og metalhaubitsere, medens mortarer (både af bronze og støbejern) tilsyneladende havde mindre interesse.

»Dansk artilleri i Napoleonstiden« er en flot og ambitiøs bog – også selv om den »brutalt« skærer stort set hele dobbeltmonarkiets norske artilleribidrag bort. Den er flot i sit udstyr: glimrende illustrationer og tekster, fyldige bilag og et omfattende sagregister, der dækker det hele. Man kan dog diskutere, om ideen med de overordnede emneord skaber den ønskede overskuelighed i registret. Den er ambitiøs i sit forsøg på at bringe artillerihistorien ind i en større sammenhæng og dermed ud til et bredere forum. Det forsøg er i det store og hele lykkedes, og bogen er blevet meget mere end »en håndbog i hele det glatløbede forladeartilleris historie« for nu at citere forlagets omslag.

Per Willemoes Jørgensen

Ole L. Frantzen (red.): *Linieskibet Holsten 1772-1814*. En kulturhistorisk studie af et dansk orlogsskib. (Marinehistorisk Selskab, 1988). 219 s.

Det kan umiddelbart synes lidt flot at bruge en hel bog på at skildre et enkelt orlogsskibs historie; men ideen er ikke så tosset endda. For nok er det lineskibet *Holsten*, der står i centrum, men opgaven tackles på en måde, så der gennem den detaljerede behandling af skibet også tegnes et ganske dækkende billede af Den Danske Marines historie i slutningen af 1700-tallet.

Bogen, der først og fremmest bygger

på konstruktionstegninger, regnskaber og andet kildemateriale fra Søetatens righoldige, men vanskeligt overskuelige arkiver, er struktureret med henblik på at få en bred læserkreds i tale. Der opereres så at sige på 3 planer: Det store og velvalgte illustrationsmateriale forsynet med gode tekster udgør 1. plan, medens selve brødteksten og det udtømmende bilagsmateriale skal gøre det ud for henholdsvis 2. og 3. plan. Så kan læseren selv afgøre, hvor meget han eller hun vil investere i sagen. »Systemet« virker ved præsentationen noget kunstigt og medfører også i praksis en del gentagelser, men det fungerer faktisk!

Bogen følger *Holsten* fra tegnebordet på Holmen omkring 1770 til ophugningen i England i 1814. Den langstrakte byggefase og efterfølgende udrustning beskrives minutøst. Ikke et skøde, ikke en pjece – ja, end ikke kokkens husgeråd bliver glemt (bilag 1-6). Og selv skrogets ornamentering, denne påklitstrede og funktionsmæssigt unødvendige udsmykning, bliver der også plads til.

Den imponerende krigsmaskine, der vejede ca. 2.000 tons i operationsklar stand og målte 50 × 13 meter, stod Marinen i den nette sum af godt 125.000 rdl. – svarende til ikke mindre end 1/5 af det samlede årsbudget. Den store post i regnskabet tegnede artilleriet sig for, nemlig ca. 30.000 rdl., men så kunne *Holsten* også sætte sig i respekt med sine 60 kanoner fordelt på de 2 batteridæk, skansen og bakken.

Et par af bogens afsnit behandler mandskabets sammensætning og sundhedstilstand og beskriver livet om bord. Der var for hovedparten af den 500 mand store besætning tale om en både hård og ensformig tjeneste præget af skrap disciplin, dårlig kost og sygdom – og mange arbejdsulykker.

Holsten blev mere brugt i sit lange liv

end mange andre af flådens skibe, der sjældent blev udrustet. Det tremastede lineskib var af solid, traditionel konstruktion – ikke en fuldt udviklet fuld-rigger, snarere en overgangstype, hvilket både rigningen og mesanens placering tydeligt viser. Men det lidt gammeldags skib (både i konstruktion og udrustning) gjorde god fyldest både i patrulje- og konvojtjenesten, og det fik tilmed – 30 år gammelt – en central rolle at spille i Slaget på Reden.

Efter 1801 fulgte 13 år i engelsk tjeneste. *Holsten* var – under navnet *HMS Nassau* med i København i 1807 og ved Sjællands Odde i 1808 og endte sin løbebane som prisonskib. Unægtelig en noget omtumlet tilværelse, men også et godt vidnesbyrd om dansk skibsbygningskvalitet.

Bogen rummer bidrag af Ole L. Frantzen, H. C. Bjerg, Ole Feldbæk, Birger Thomsen, Ole Ventegodt og M. Winge, men det er Ole Frantzen, der som redaktør og forfatter til ikke færre end ni af de femten afsnit har trukket det store læs. Det er også Ole Frantzen, der med sin undersøgelse af hele ekviperingsprocessen står for et af bogens mest interessante temaer: hvor hurtigt kunne en oplagt flåde gøres operationsklar? *Holstens* skibsjournaler viser, at udrustningen kunne foretages på 2½ uge, en ganske imponerende præstation, der taler sit tydelige sprog om Holmens effektivitet.

Publikationen har modtaget økonomisk støtte fra mange sider. Alligevel er der åbenbart ikke blevet råd til et register. Med bogens struktur in mente ville et register omfattende alle 3 »læseplaner« have været et velkomment hjælpemiddel. De fleste læsere ville uden tvivl også have sat pris på en samlet oversigt over fagudtryk med tilhørende forklaringer (i hvert tilfælde, hvor det er muligt at give dem), for det lykkes – trods ihærdige bestræbelser – ikke altid at få forklaringen med i teksten. En sådan liste kunne også have opsamlet de fremmedord, der nu er smuttet med (det er f.eks. nok de færreste læsere, der er helt med, når de får at vide, at Frederik V's Søe-Krigs-Artikels Brev var »enhver officers vadecum« (s. 127).

Men ellers er bogen absolut veludstyret. Illustrations- og bilagsmaterialet er allerede nævnt, og hertil kommer en nyttig forkortelsesliste, der er næsten dækkende (P.M. s. 124), et godt noteapparat og ikke mindst en omfattende oversigt over litteratur, trykt og utrykt kildemateriale.

Det er en spændende og utraditionel bog, der bibringer sine læsere en betydelig viden både om det konkrete skib og om danske sømilitære forhold omkring 1800.

Per Willemoes Jørgensen

DET 19. ÅRHUNDREDE

Anders Nørgaard: *Mission und Obrigkeit. Die Dänisch-Hallische Mission in Tranquebar 1706-1845*. (Missionswissenschaftliche Forschungen Bd. 22, Gütersloh, 1988). 312 s. Forsvaret for den teologiske doktorgrad ved Aarhus Universitet 22. sept. 1988.

Tranquebarmissionens skelsættende betydning for protestantisk mission er almindelig anerkendt, men Anders Nørgaard har kun tre fremtrædende forgængere. Allerede i 1843 udgav den danske grundtvigianer J. F. Fenger en samlet fremstilling, hovedsagelig på

grundlag af de trykte Hallische Berichte, da han ikke kunne få adgang til det store brevmateriale i Halle. Dette blev udnyttet af tyskeren Wilhelm Germann til store, detaljerige pioner-biografier 1865-70, og i 1956 fremkom en ny samlet fremstilling på samme grundlag, Arno Lehmann: *Es begann in Tranquebar*.

Anders Nørgaard bygger på langt mere omfattende arkivstudier: foruden Halle-arkivet Tranquebarmissionens eget arkiv (opsporet dels i Leipzig, dels i Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland), vigtige dele af det danske missionskollegiums arkiv (fundet i Ledreborgsamlingen), det engelske missionselskab SPCK's arkiv i London og ikke mindst handelskompagniernes og kommercekollegiets arkiver (Rigsarkivet).

De sidste har især betydning for undersøgelsens sigte: forholdet mellem missionærerne og koloniøvrigheden, herunder begge parter hjemlige overinstanser, d.v.s. kongen og missionskollegiet, der udsendte missionærerne, og de skiftende handelskompagnier. Baggrunden er professor Torben Christensens principielle interesse for dette spørgsmål, som blev alsidigt belyst af flere forskere i *Missionary Ideologies in the Imperialist Era* (udg. af T.C. og W. Hutchison 1982). Selv lagde Torben Christensen vægt på forskellen mellem handelskompagniernes profitmotiver og missionærernes respekt og omsorg for de indfødte som medmennesker (*Dansk teol. Tidsskrift* 1978). Det er også hovedsynspunktet for Anders Nørgaards forståelse af Tranquebarmissionens historie som stadig bestemt af spændingen mellem »Mission und Obrigkeit«.

Herfor finder Nørgaard mange belæg i sit første, ret udførlige hovedafsnit om grundlæggelsestiden (1706-29). Missionærerne repræsenterede unægtelig et nyt forhold til den indfødte befolkning.

De slog sig oprindeligt ned i de indfødtes bydel og gjorde en energisk indsats for at lære deres sprog; og da de især fik med slaver og andre lavt stillede at gøre, optog de også sociale opgaver og forlangte, at døbte slaver skulle behandles som kristne brødre. På den anden side tog kommandanten bestemt afstand fra missionærernes omgang med »asiaterne«, der medførte social uro.

Under indflydelse fra København opstod der dog en »modus vivendi« mellem mission og koloniøvrighed, som prægede perioden 1730-80, bogens andet hovedafsnit. Trods latente spændinger kunne de nu respektere og til dels støtte hinanden som forskellige og indbyrdes uafhængige institutioner, især fordi missionen var »kongelig«, mens handelskompagniet var privat. Denne balance forstyrredes efter 1780, da kolonien blev overtaget af regeringen. Ifølge det tredje og sidste hovedafsnit kom missionen derved under stadig stærkere tryk af den nye kongelige kolonimyndighed, hvilket til sidst førte til dens nedlæggelse, i realiteten i 1820'erne, om end først formelt ved koloniens salg 1845.

Anders Nørgaards hovedsynspunkt bruges således til at forklare hele forløbet, men med tvivlsom ret. Fra koloniøvrigheden mødte missionen kun virkelig modstand i de første år og efter 1806. I hele fremgangs- og blomstrings-tiden til o. 1780 byggede den i høj grad på »verdslig« støtte. Missionærerne optrådte nærmest som kongelige embedsmænd og de fleste kommandanter og guvernører som venner af missionen. Ved gaver fra kongehuset og indsamlinger i Europa fik den betydelige midler, som muliggjorde ansættelse af stadig flere, opbygning af menigheder og store anstalter, især skoler, og omfattende sociale hjælpeforanstaltninger. Mod lunkenhed blandt de døbte sikre-

des den af en særlig »missionsdomstol«, hvis straffe blev eksekveret af kolonigrænsen. Når billedet ændredes efter 1780, skyldtes det hovedsagelig indflydelse fra oplysningstiden, der helt savnede sans for mission. Den mistede nu både officiel og økonomisk støtte fra Danmark, og de resterende Tranquebar-missionærer var selv tilbøjelige til at give op.

Til alt held er Nørgaards forklaringsmodel kun ramme om konkrete redegørelser, som vil bevare deres værdi. Det berettigede i hans »tese« svækkes ved begrænsning til byen Tranquebar, skønt missionsarbejdet fik lange udløbere ud over kolonigrænsen. Her var dets formelle og økonomiske stilling langt svagere, men det bredte sig dog stærkt just henimod 1800, da det stagnerede i Tranquebar. På langt sigt fik Tranquebar-missionen især betydning gennem disse udløbere.

Formelt må der ankes over en del trykfejl og andre småfejl. Der er sparet på tryksatsen, som ikke sjældent er uregelmæssig, og det er en påfaldende mangel, at afhandlingen ikke er forsynet med et personregister. På den anden side er der tilføjet nyttige oversigter over kommandanter og guvernører, missionærer og menighedernes vækst samt skibsforbindelserne til Tranquebar. Hertil kommer udmærkede illustrationer.

A. Pontoppidan Thyssen

Karen Fog Olwig: *Cultural Adaptation and Resistance on St. John. Three Centuries of Afro-Caribbean Life*. (University of Florida Press, 1985). XII+227 s., 20 \$.

I denne vigtige bog, som på grund af omstændighederne først er havnet hos undertegnede nu, giver Karen Fog Olwig en historisk-antropologisk beskri-

velse af livet på St. Jan gennem det sidste par hundrede år. (Et tema hun tidligere har behandlet mere kortfattet blandt andet i *Vestinderne – fra dansk slaveri til amerikansk masseturisme* (Skarv, 1980)). Emnet for fremstillingen er den særlige afro-caraibiske kultur, som har overlevet trods alle økonomiske og samfundsmæssige omskiftelser.

Det begyndte med danskernes kolonisation i 1717 og de første negerslavers anbringelse på øen i forbindelse med opdyrkningen, hvorefter sukkerplantager med udpræget slaveøkonomi dominerede St. Jan, indtil slaveriets afskaffelse i 1848. Fra da af og indtil midten af 1900-tallet erstattedes sukkerrørene af kvæg, og afro-caraiberne indrettede sig som selvforsynende smålandbrugere og fiskere; de fik lov til at passe sig selv i denne økonomiske stilstandperiode og kunne lige holde skindet på næsen. Efter Anden Verdenskrig er St. Jan blevet domineret af turismen, og over halvdelen af øen er forvandlet til naturpark. Dermed er landbrug og til en vis grad fiskeri blevet umuliggjort, så de fleste indbyggere har måttet flytte til øens lille by ved Cruz Bay, hvor hovedparten ernærer sig som lønarbejdere i offentlig tjeneste eller i turisthverv.

For hver af disse tre epoker beskriver Olwig nøje den farvede befolknings levevilkår. Skønt de politiske og økonomiske forandringer har været enorme, er der mange konstante træk i den afro-caraibiske kultur; flere af disse har tydeligvis deres rod i den bevidste reaktion mod slaveriet og plantagesystemet, som hele livsformen er udsprunget af. Navnlig fremhæves det udvekslingsnet (*network of exchanges*), der fra første færd har dannet ryggraden i det sociale og kulturelle liv på øen. I netværket udveksler man først og fremmest arbejdsydelser og fødevarer, men også mange andre former for hjælp og støtte. Der

er ikke tale om nøjeregnende bytten, snarere om en given og tagen efter evne og behov. Udvekslingsnettet omfatter en slægt, medens kærnefamilien ikke har nær samme betydning i denne vitale modkultur.

Undersøgelsens empiriske grundlag er hentet på St. Jan. Derved er der blevet mulighed for gennemførelse af en dybdeborende mikrostudie, idet den lille ø har ganske samme areal som Fanø!, og indbyggertallet har altid været begrænset: i 1846 var hele befolkningen på 2.450, i 1917 på 959 og i dag på knap 2.000 personer. Dis- ses forhold beskrives indgående og kompetent, og fremstillingen krydres af en række velvalgte og meget spændende eksempler, især fra slaveriets dage.

Bogens fortjeneste er at bygge bro mellem traditionel historie og antropologi. Det anvendte kildemateriale er således dels arkivalier (blandt andet fra St. Jans landfoged, som giver meget detaljeret information, navnlig om 1800-tallet), dels oplysninger ind-

samlet ved eget antropologisk feltarbejde under langvarige ophold på øen, (interviews har været nødvendige til dels som følge af problemer med adgang til moderne arkivalier hos stedlige myndigheder). Sammen med den relevante litteratur er begge kildegupper udnyttet til en overbevisende argumentation for forfatterens forskningsteoretiske hovedidé: at antropologernes problemer med at forstå og forklare den særlige afro-caraiske familiestruktur kan løses gennem historisk-antropologiske case studies. Disse er netop anvendelige til at belyse kontinuiteten og dermed forklare aktuelle forhold, der ellers umiddelbart synes gådefulde.

Karen Fog Olwigs bog, (som blev genoptrykt i 1987), er et glimrende eksempel på en sådan stimulerende punktundersøgelse. Det er et held, at den er fremkommet på et hovedsprog, som kan sikre værket den udbredelse, det fortjener.

Erik Gøbel

DET 20. ÅRHUNDREDE

Tage Kaarsted: *Ove Rode – en politiker ved vejs ende*. (Udgivet af Institut for Presseforskning og Samtidshistorie. I kommission hos Odense Universitetsforlag, 1989). 216 s.

I forordet til dette fjerde og afsluttende bind af Ove Rode-biografien ytrer Tage Kaarsted bekymring for, at den lange tilblivelsestid – 26 år – og afstanden tidsmæssigt mellem bindene kan svække helheden i fremstillingen. Specielt føler han en risiko for, at hans egne holdningsglidninger kan få ham til at anlægge »et skiftende syn

på bogens hovedperson og baggrundshistorien« (s. 7).

Nu har vi jo ikke særligt gode eller dybtgående analyser af den videnskabelige biografis problematik. Hvis en sådan engang skal skrives, kunne man jo interessere sig for, om det ikke også kan have sin positive virkning, at biografen i alder så at sige følger tæt med den biograferede person.

Kaarsted har faktisk, hvis man tillader en lidt grov beregning, i alder ligget omkring fem år foran den alder, Ove Rode har i de enkelte bind. Først i dette sidste bind overhaler Ove Rode forfatteren, ellers har de alders-

mæssigt været relativt jævnbyrdige, og det spiller vel også en rolle, når holdningsglidningens betydning for personvurderinger skal gøres op.

I hvert fald føler læseren ingen brist i støbningen ved læsningen af Rode-biografien. Kaarsteds koncept har kunnet holde, også til en voksende bredde, politisk og samfundsmæssigt, i holdningen hos den højt meriterede historiker i forhold til den unge, tydeligt radikalt orienterede historiker, der i 1963 søsatte projektet om den radikale politiker, han nu som dengang med rette betragter som en af dette århundredes betydeligste parlamentarikere.

Når der er indre sammenhæng i alle fire bind, hænger det formentlig sammen med, at vigtige dele af Kaarsteds store, historiske produktion enten er udsprunget af arbejdet med Ove Rode-biografien eller har tæt relation dertil. Det gælder naturligvis først og fremmest disputatsen om »Påskekrisen 1920« i 1968, men også andre af Kaarsteds arbejder. I alle 26 år har Ove Rode været placeret i Kaarsteds historiske værksted.

Derfor er det ikke Tage Kaarsteds skyld, at dette fjerde bind kan virke lidt mere tamt end de foregående. Det radikale Venstre havde haft sin tid, konkluderer Kaarsted i sin karakteristik af partiets situation efter 1920. Det samme kan siges om Ove Rode.

Bag Kaarsteds bemærkning om Det radikale Venstre ligger det faktum, at de radikales muligheder var maksimale i den periode, hvor partiet med Socialdemokratiets støtte kunne danne regering og præge udviklingen. Da Socialdemokratiet selv ville til efter krigen, stod de radikale i en yderst vanskelig situation mellem Socialdemokratiet og de to borgerlige partier.

Rode fik specielt vanskelighederne at føle som Det radikale Venstres politiske ordfører, fordi de radikale ledere

ikke kunne finde fodslag. Edvard Brandes modarbejdede i Politiken sine gamle fæller, Zahle var uligevægtig og P. Munch optaget af forsvarspolitik og Folkeforbund. Munch ønskede klart et tæt samarbejde med Socialdemokratiet, mens Rode havde svært ved at kappe forbindelsen til Venstre.

Kaarsted har i andre sammenhænge behandlet en del af denne problematik, men den foreliggende bog uddyber de andre fremstillinger og giver en række væsentlige enkeltheder om de personlige forhold og modsætninger mellem de ledende radikale politikere. Ikke mindst belyses afstanden mellem Rode og P. Munch, Brandes' illoyalitet og Rodes vanskeligheder med Politiken.

Ved Politikens 40-års jubilæum i 1924 lykkedes det i festnummeret den 1. oktober så at sige at slette Ove Rode af bladets annaler. Han blev nævnt som tidligere redaktør af rubrikken »Dag til Dag«, men ikke et ord om hans indsats som redaktionssekretær og politisk redaktør bl.a. med kampagnen mod Alberti. Det var politisk infami på det helt lave niveau.

Heller ikke dengang var det hos sine egne, politikerne skal hente de nemmeste vilkår. I den forbindelse er det ikke uden interesse for forståelsen af begge personer at notere, at Rode og J. C. Christensen i 1926-27 udvekslede udtryk for gensidig agtelse og respekt.

Desuden præciserer Tage Kaarsted Rodes rolle i de konkrete politiske situationer i 1920'erne. Hans flittige arbejde i Folketinget, hans rolle ved det første ministerium Staunings fald i 1926 og hans tilsyneladende særdeles afgørende indsats ved dannelsen af den socialdemokratisk-radikale regering i 1929.

Men også Ove Rode havde som nævnt haft sin tid. De to tyngdepunkter i hans indsats ligger i begyndelsen af århundredet, da det radikale parti skilles

ud af Venstre, og i perioden som indenrigsminister i det andet ministerium Zahle under første verdenskrig. Det er vel også Rodes betydning som politiker i disse sammenhænge, der oprindeligt har tiltrukket Kaarsted. De to foregående bind har grundigt behandlet disse sider af Rodes politiske indsats.

I sin afsluttende bedømmelse af Rode og flere andre steder i bogen peger Kaarsted på, at Rode i sine politiske holdninger afspejlede en social-radikal ideologi med velfærdsstaten som perspektiv. Hans betydning for Det radikale Venstre er uomtvistelig.

Kaarsted forholder sig køligt til P. Munch, vel navnlig på grund af hans forsvars- og udenrigspolitiske synspunkter. »Fred for enhver pris fandtes i hans ordbog før end i Chamberlains«, hedder det med karakteristisk Kaarsted-ironi (s. 102). Men Kaarsted undlader bevidst at afgøre, om Det radikale Venstre i dag mest er Munchs eller Rodes (s. 183).

Sandheden er vel, at spændingen mellem de to linier, personificeret i Ove Rode og P. Munch, stadig er repræsenteret i partiet som realitet og politisk problem. Den parlamentariske udvikling i efterkrigstiden har i høj grad med Det radikale Venstres mandatmæssige midterstilling skabt forudsætningen for, at spændingen er opretholdt.

Kaarsteds gode analyser af Det radikale Venstres og Ove Rodes vanskeligheder i 1920'erne (bl.a. s. 123f) er derfor et vigtigt udgangspunkt for forståelse af problemet stabilitet/ustabilitet i dansk politik også i dag. Ideen om det samarbejdende folkestyre, som Rode jo gjorde sig til en stærk talsmand for, har i dette lys haft svært ved at manifestere sig mere langtrækkende i dansk politik i den form, Det radikale Venstre har forestillet sig.

Som nævnt er Rodes virke som indenrigsminister og dermed leder af for-

delingspolitikken under første verdenskrig, en væsentlig del af fundamentet under hans høje placering i dansk, politisk historie. Dels fordi han da viste sine formidable lederevner, dels fordi han udstak linier, der stadig er væsentlige i dansk politik.

Det gælder først og fremmest placeringen af organisationerne i den politiske beslutningsproces. Det styrkede de beslutninger, der akut skulle tages, men det gav også udgangspunktet for organisationernes vækst og indflydelse på den økonomiske og sociale politik.

Kaarsted viser, at Ove Rode på mange punkter havde visioner, som senere realiseredes i praktisk politik. F.eks. foreslog han under kronekrisen en sagkyndig vurdering af kroneværdiens konsekvenser, et forslag som peger frem mod »vismandsinstitutionen«, der blev til på radikal foranledning i 1962 (s. 117).

Rode har næppe selv set de helt lange perspektiver i dette og andre forslag. Men de vidner om hans politiske talents spændvidde. I hvert fald fik hans indsats med krigstidens reguleringspolitik konsekvenser, der spiller en rolle endnu.

Spørgsmålet er, i hvor høj grad dette er bredt erkendt i den politiske debat, trods den åbenbare udvikling og legitimering af organisationsindflydelsen, der har fundet sted. Nu, over 70 år senere, diskuteres stadig af folketingspolitikere, om organisationernes magt er for stor, og om Folketingets indflydelse er svækket.

Det har man diskuteret i hvert fald siden 30'erne, hvor kritikken specielt gjaldt landbo-organisationerne. I disse år, hvor Folketingets indflydelse i forhold til regeringen klart er styrket, drøftes det mere alment og måske netop i lyset af den følelse af større magt, de parlamentariske forhold har givet Folketinget.

Inden man tager endelig stilling i denne debat, bør man læse Tage Kaarsteds fremstilling i det foregående Rode-bind og hans konklusioner i det nu foreliggende sidste bind. Forståelse for organisationsproblematikken i dansk politik må bygge på indsigt i dens forudsætninger.

Kaarsted har i sin biografi af Ove Rode i den nyeste udgave af Dansk Biografisk Leksikon (bd. 12, 1982, ss. 264-68) for så vidt foregrebet sin fremstilling af Ove Rodes virksomhed i tiden fra første verdenskrigs slutning, til han døde i 1933. Alligevel er det godt, at han har fundet det værd at afslutte og afrunde den store biografi så omhyggeligt, som sket er.

Vi får trådene samlet, en klar forståelse for det element af tragedie og træthed, der hvilede over Rodes sidste år, og en fornemmelse af Rodes forhold til politiske kolleger og modstandere. Dertil en smuk karakteristik af Rode som familiemenneske i ægteskabet med Line Rode, hvor varmen og hengivenheden holdt til det sidste.

Bindet slutter med en gennemgang af eftertidens opfattelse af Rode, »Eftermålet« (s. 170ff), hvor navnlig Hal Kochs præcise vurdering i en polemik med K. K. Steincke i 1960 (s. 179) falder i øjnene. Kaarsted har med dette Rode-bind givet mere end et eftermæle. Han har afsluttet en politiker-biografi i fire bind, som holder et mål, vi kun sjældent ser i danske, politiske biografier.

H. P. Clausen

Bertel & Jørgen. Bertel Dahlgaard og Jørgen Jørgensen i glimt i anledning af 100-års dagene i 1987 og 1988. (Tidens Tankers Forlag, 1988). 91 s.
Poul Møller: *De styrede landet.* Poli-

ske portrætter. (Stig Vendelkærs Forlag, 1988). 170 s.

Thorkil Kristensen: *Erindringer.* (Odense Universitetsforlag, 1989). 108 s.

Poul Nyboe Andersen: *Det umuliges kunst.* Erindringer fra dansk politik 1968-77. (Odense Universitetsforlag, 1989). 248 s.

»Bertel & Jørgen« er en mindebog. Dens indhold er genoptryk af biografiske artikler om de to radikale politikere suppleret med udvalgte taler og artikler af dem selv. Nyt materiale rummer den ikke.

Poul Møller har tegnet syv små portrætter af ledende politikere i efterkrigstidens Danmark: Hans Hedtoft, H. C. Hansen, Erik Eriksen, Thorkil Kristensen, Bertel Dahlgaard, Jørgen Jørgensen og Poul Sørensen. Både som politikere og som mennesker. De fleste præges af elskværdig respekt for politiske modstandere, og biografien af Poul Møllers egen partifælle er egentlig ikke den venligste. Dog fornemmes det, at Poul Møller strækker sig langt i sin bestræbelse på at tegne et afbalanceret billede af Jørgen Jørgensen, der karakteriseres ved sin grundtvigske, antiakademiske holdning og sin overbevisning om, »at det standpunkt, der var hans, var det rette, allerede af den grund at han naturligvis ellers ikke ville have indtaget det.« Interessant er ikke mindst artiklen om Erik Eriksen, der som Hans Hedtoft placeres blandt de menneskeligt varme i dansk politik. Som sit bidrag til diskussionen om trekantregeringens dannelse i 1957 peger Poul Møller ud fra hele sin forståelse af Venstrelederens person på den mulighed, at Erik Eriksens afvisning af det radikale tilbud om at danne en ren Venstregering også skyldtes hans modvilje mod at blive afhængig af radikal støtte, og iøvrigt at hans personlige

ambitioner allerede var opfyldt, da han i 1953 som statsminister havde underskrevet den nye grundlov. Der er mange tankevækkende momenter i den lille bog.

I forordet til sine erindringer anfører Thorkil Kristensen, at han ikke har ført dagbog, og mange nye oplysninger eller personlige vurderinger rummer bogen ikke, omend dog en række nuanceringer af hans altid problematiske forhold til sit parti. Han anklager Erik Eriksen for ikke at have fortalt sit parti om et tilbud fra Hedtoft i september 1954 om en SV-regering, hvor hvert parti skulle have statsministerposten i to år, i givet fald en markant fravigelse af et fast socialdemokratisk princip. Iøvrigt er hovedparten af erindringsbogen en gennemgang af Thorkild Kristensens oftest velkendte opfattelser af efterkrigstidens danske økonomi.

Vægten i Poul Nyboe Andersens erindringer ligger på de to perioder, hvor han var minister, i VKR-regeringen 1968-71 og i Hartlings regering 1973-75. I modsætning til Thorkild Kristensens er disse erindringer meget udførlige med fyldige uddrag og referater af dagbogsoptegnelser. Umiddelbart mest interessant er de mange små karakteristikker af politiske aktører og deres reaktioner, ligesom en række situationer er fastholdt i dagbogsnotaterne. At politiske beslutninger ofte træffes informelt, bekræftes f.eks. af skildringen af, hvordan invitationen til NORDEK-forhandlingerne i 1968 blev aftalt i flyet til Nordisk Råds møde i Oslo. Som kildekrift er erindringerne derfor nok af interesse. Men det forekommer besynderligt, at forlaget præsenterer dem som et led i forskningsrådets projekt »Dansk politik under Forandring.«

Henning Poulsen

Erik Boel: *Socialdemokratiets atomvåbenpolitik 1945-88*. (Akademisk Forlag, 1988). 278 s.

Bogen er en politologisk undersøgelse af et enkelt aspekt af et enkelt partis forsvarspolitik – et parti, der i store dele af den undersøgte periode sad med regeringsansvaret, og hvis spillerum for selvstændige markeringer følgelig var begrænset. Ydermere dækker undersøgelsen et langt spænd af år, gennem hvilke både den sikkerhedspolitiske situation på verdensplan, atomvåbnens placering heri og generelle opfattelser af dem og deres karakter undergik væsentlige forandringer. Opgavens løsning rejser derfor et væld af problemer.

Erik Boel har valgt at betragte hele periodens udvikling i tre parallelle perspektiver, det dansk-nordiske, det atlantiske og det globale. De er lagt til grund for dispositionen, og det er vel et spørgsmål, om det ikke havde været mere hensigtsmæssigt at lægge den anvendte periodisering til grund, hvorved samspillet mellem disse perspektiver var blevet klarere og mange gentagelser undgået. I virkeligheden viser undersøgelsen jo, at det ikke blot var Socialdemokratiets holdning, men selve problemstillingen, der ændredes gennem perioden.

Bogen tegner først og fremmest et billede af Socialdemokratiet i en usikker position mellem sin egen NATO-politik og sin antimilitaristiske tradition, den sidste understøttet af overvejelser omkring Danmarks særlig fremskudte og risikofyldte geografiske beliggenhed. Noget nyt eller overraskende helhedsbillede er der ikke tale om. Men en række enkeltheder fremdrages og dokumenteres. Ikke mindst interessant er fremhævelsen af det socialdemokratiske Norges normgivende rolle i flere situationer. Nyt er dog især, at undersøgelsen for første gang udnytter in-

ternt socialdemokratisk partimateriale, herunder referater af ministermøder og møder i folketingsgruppen. De giver et indblik i partiets interne overvejelser, er en uvurderlig hjælp til at afbalancere betydningen af de forskellige forklarende faktorer og viser iøvrigt, at partiledelsen overraskende sent nåede frem til en afklaret holdning til spørgsmålet. Det er mere end synd, at alle henvisninger til dette materiale er udeladt i noteapparatet.

Henning Poulsen

Anker Jørgensen: *Bølgegang. Fra mine dagbøger 1972-1975* (462 s., 1989), *I smult vande. Fra mine dagbøger 1975-1977* (499 s., 1989), *Brændingen. Fra mine dagbøger 1978-1982* (579 s., 1990). Fremad.

Der vil kunne rettes kritik mod den store udgave af Anker Jørgensens dagbøger 1972-82. Der vil også komme noget kritik i det følgende. Bortset fra denne kritik må det imidlertid stå fast, at Anker Jørgensens dagbøger er et stort og centralt bidrag til et tiårs historie og vel at mærke, et bidrag, der blivende vil stå som et uomgængeligt kildekrift til periodens historie. Dette gælder ikke alene, når talen er om det politiske begivenhedsforløb, men også når samtid og eftertid skal forstå det politiske livs former, både når det spidsede til, og når dagligdagen skulle passes. At vi så i tilgift får en uddybet forståelse af personligheden hos den centrale politiske skikkelse, er en fin gevinst.

Når værket skal vurderes i et tidskrift som *Historie*, er selve apparatet et uundgåeligt moment. Det er absolut for sparsomt. Der er ingen registre; det fik måske gå, at der er givet op over for et sagsregister (det ville have været et kæmpearbejde), men det er meget ulykkeligt og ubekvemt allerede ved læs-

ningen i dag, at der mangler personregister, og det bliver rent galt, når dagbøgerne skal bruges i historisk arbejde, såmænd også i almindeligt folkeoplysende arbejde. At der er en liste uden sidehenvisninger med summariske data over omtalte personer er slet ikke nok, navnlig da listen ingenlunde er fuldstændig. Der vil givetvis også være en hel del, der allerede nu savner stedregister (A.J. har jævnligt gode oplysninger og karakteristikker af arbejdet i kredsene).

Det føles også ofte som en mangel, at der ikke er nogle oplysende noter. Det er givet, at værket ville have svulmet i betænkelig grad; lad måske gå, at der ikke siges noget om, hvad der ligger bag »den seneste udvikling i skandalehistorien mellem grev Knuth og bagereks-peditricen. Den sag har dog optaget os alle!«. Måske skulle det slet ikke have været med. Mere betænkeligt er det, at der omtales en afskedigelsessag i partiet, og at den afskedigede partifunktionær nævnes ved navn (han er til gengæld ikke i listen over omtalte personer), og at der så ikke siges mere. Enten er sagen værd at nævne, og så bør der være en note om den, eller også skulle den have været udeladt.

Det er virkelig af værdi til karakteristik af A.J., at hans samvær med nærmere og fjernere familiemedlemmer er medtaget. Selv om det som hovedregel er mindre væsentligt, hvem de var og er, havde det alligevel været godt for læseren, om der havde været en slags stamtavle med nogle få data. Efterhånden kommer læseren til at »kende« dem så godt, at det føles som en irritation, at man ikke kan holde styr på dem. At samlivet med familien er med, har ikke nogen betydning for den almindelige historie, men til opfattelsen af Anker Jørgensens personlighed er den side af hans liv slet ikke uvæsentligt. At han i 1974 hjalp Kirsten med at

flytte og hængte lamper op for hende, er – når det tænkes igennem – et godt bidrag til personkarakteristikken og til forståelse af statsministerens sociale placering sammenlignet med tidligere perioders statsministre.

Dagbøgerne virker som overmåde autentiske og velfunderede. De er som helhed ført dag for dag; når der har været en kortere slip i dagbogsførelsen, har A.J. kunnet støtte sig til daglige notater, der er samlede i mapper dag for dag, mapper der også rummer andre papirer knyttet til den pågældende dag. Et par perioder i 1973 er først skrevet i 1989, men de nævnte mapper gør, at også de virker pålidelige. Der er foretaget nogle udeladelser, god udgiverskik ville have krævet lidt flere oplysninger om indholdet af udeladelserne. A.J. selv nævner, at åbenhjertige citater og karakteristikker ikke er udeladt, selv om de går tæt på. Andre ville måske have luget nogle af disse ligefremme udtalelser; set i historiens lys må det imidlertid påskønnes, at de er med.

Derimod kunne der nok uden skade have været udeladt en række rejsebeskrivelser. Det er naturligt, at en række internationale møder (statslige eller i Socialistisk Internationale) refereres, men lange skildringer af lokaliteternes særpræg og udseende virker noget unødvendige.

Det, der er med, er dog det centrale, og det er meget givende. Indre overvejelser i Socialdemokratiet optager megen plads og giver meget vigtige oplysninger om tilblivelsen af partiets standpunkter og taktik, også i henseende til, hvem der i de forskellige situationer havde den afgørende indflydelse. Disse afsnit rummer afgørende nyt i forhold til dagspressens løbende nyhedsreportage og kommentarer. Dette gælder også i ikke mindre grad, hvad der siges om sam- og modspillet mellem parti og fagbevægelse. Forholdet til Thomas

Nielsen belyses ligefremt (og jævnligt barsk), men langt mere facetteret end det ellers har været fremlagt for offentligheden.

På tilsvarende måde får vi også dokumenteret forholdet til de øvrige partier. Her vrir det med detaljer, som er væsentlige for eftertiden, og samtiden får et helt andet indtryk af standpunkter, personer og forholdet mellem de agerende, som vi ikke hidtil har kunnet danne os.

Til tidens historie er A.J.s dagbøger et helt afgørende bidrag. De er også et afgørende bidrag til karakteristik og forståelse af statsministerfunktionen og forholdet til embedsmændene. Til dette kommer, at en lang række småbemærkninger og oplysninger om dagligdagens småfunktioner giver et portræt af en statsministers arbejde også mellem de store begivenheder; men de skal stykkes sammen. Når det sker, når det gøres, har vi ikke noget lignende andet sted. Akkurat det samme gælder funktionen som partiformand, selv om den uden tvivl er mere individuelt præget. Næppe alle partiformænd, heller ikke i Socialdemokratiet, dyrker forbindelsen til lokalkredsene så intensivt, som A.J. gjorde.

Anker Jørgensens dagbøger vil blive stå højt i rækken af store erindringer og dagbogsudgivelser. De begynder først, da han blev statsminister; men udgiverne oplyser, at der foreligger meget også fra perioden forud, men at det er mere spredt, usystematisk og ufuldstændigt. Trods dette ville det være værdifuldt, om A.J. selv ville skrive det sammen og fylde ud. Selv om det ikke er de store politiske begivenheder, der ville komme frem, er der behov for at få bidrag til arbejderhistorie fra denne periode, dagligdag og arbejde i fagforeningen. Det kunne blive en pendant til Carl Winther Sørensens Tyve forunderlige år (1961), der gav et arbej-

derliv i mellemkrigstiden, der værdifuldt supplerede den sociale romanlitteraturs mørke.

Vagn Dybdahl

Bent Gravesen: Strategi i forandring. SF 1959-89. (SP-Forlag, 1989). 171 s.

Som det siges i indledningen er bogen ingen partihistorie, men en blanding af en historisk analyse og et debatindlæg. Det centrale emne er partiets overvejelser om sit politiske ståsted og sin politiske strategi set i større sammenhæng. Nævnlige overvejelserne omkring SF's rolle som katalysator, hhv. alternativ til Socialdemokratiet er indgående behandlet.

Det kan diskuteres, i hvilket omfang disse overvejelser var retningsgivende for partiets praktiske politik eller »tilpasset det allerede givne moralske valg«, som det siges et sted – eller om de måske hovedsagelig var akademisk tidsfordriv. Studiet af dem har alligevel ledt Bent Gravesen frem til nogle interessante karakteristika af de enkelte faser i partiets udvikling. Han karakteriserer utvivlsomt med rette bruddet i 1967 som et brud mellem »to forskellige erfaringsverdener og til dels to forskellige klassestrømninger«, hvor Aksel Larsens fløj med rød i DKP og tilhørende en generation, for hvem velfærdsstaten ikke var nogen selvfølge, var villig til at betale store indrømmelser for konkrete resultater, der synede af mindre for de yngre akademiske lag. Det er næppe forkert, når det om SF under det første »arbejderflertal« siges, at det led af »indre politisk skizofreni«, omend billedet er blevet tegnet lidt skævt, fordi det er overset, at SF ved skatteforliget i 1967 dog fik gennemført en mærkesag ved skattefradragets afskaffelse.

Mere summarisk og debatpræget er skildringen af de senere faser, hvor de nye mellemlag omsider satte afgørende præg på partiet, og hvor det forekommer mindre indlysende at behandle dets udvikling i et traditionelt marxistisk klassekampsperspektiv. SF's tumultariske op- og nedgange i 70'erne og 80'erne søger nok også en forklaring i større perspektiv, som en del af de omstruktureringer, der i det hele taget har præget de seneste årtiers danske politik. Endelig skæmmes bogen af nogen overfladisk jargon. Hvorfor skal f.eks. al modagitation betegnes som »hetz«?

Alligevel er bogen et interessant bidrag til forståelse af udviklingen i de seneste årtiers danske politik.

Henning Poulsen

Tyge Krogh: *Mellem efterkrigshjælp og u-landsbistand. Den internationale tuberkulosekampagne 1947-1951.* (Lægeforeningens forlag, 1989). 321 s.

Bogen er først og fremmest en grundig undersøgelse af den vaccinationskampagne, der i Europa og delvis i andre verdensdele blev iværksat af Unicef og WHO, og hvor Danmark i samarbejde med Norge og Sverige fik den ledende rolle. Den betegnes som en forløber for senere tiders u-landsbistand.

Forklaringen på, at Danmark blev centralt placeret i dette internationale hjælpearbejde findes i, at Dansk Røde Kors allerede i 1946-48 havde påbegyndt massevaccinationer, især i Østeuropa, som hjælp til krigsramte lande – i en form, der var mindre valutakrævende end fødevarnehjælpen. Det er ikke mindst fortjenstfuldt, at bogen inddrager de politiske og økonomiske perspektiver, der fra starten ledsagede hjælpearbejdet, og forfatteren har også haft sans for at bruge det udsendte per-

sonales beretninger som en række glimt af efterkrigstidens sociale vilkår i forskellige lande. Selvom bogen i nogen grad har karakter af et mindeskrift, er der samtidig tale om et solidt og professionelt udført historisk arbejde.

Henning Poulsen

Anita Dethlefsen: *På vej mod EF. Landbruget og de europæiske markedsplaner 1957-72.* (Landbohistorisk Selskab, 1988). 144 s.

Bogen er en bearbejdet version af forfatterens historiespeciale. Den belyser og analyserer de danske landbrugsorganisationers holdning til de europæiske markedsdannelse fra oprettelsen af De Seks til Danmarks indtræden i det udvidede fællesskab.

Den hidtidige opfattelse har nærmest været, at et enigt landbrug oprindelig stod bag ønsket om, at Danmark skulle tilslutte sig De Seks allerede i 1957. Formålet med undersøgelsen har været at efterprøve, om eller hvor længe denne enighed faktisk var til stede, og forfatteren søger i den sammenhæng at kaste lys over erhvervets vilkår i efterkrigsårene og give et indblik i, hvordan de forskellige landbrugsorganisationer varetog de ofte heterogene medlemsinteresser.

Fremstillingen bygger først og fremmest dels på internt materiale (bestyrelsesmødereferater m.v.) fra bl.a. Landbrugsrådet, De danske Landboforeninger, Danske Husmandsforeninger, Centralforeningen af Tolvmandsforeninger samt fra svineslagteri- og kvægsalgsorganisationer, dels på disses og andre landbrugsorganisationers trykte beretninger og indlæg i øvrigt i den offentlige debat.

Bogen er inddelt i tre kronologiske

hovedafsnit, hvoraf det første dækker perioden frem til 1960, da Vesteuropas opdeling i to markedsblokke blev en realitet ved oprettelsen af EFTA. Det næste omfatter tiåret 1960-69, hvor den franske (læs de Gaulles) modstand mod Englands tilslutning til De Seks cementserede markedsdelingen, mens det sidste behandler forhandlingsperioden 1970-72 indtil Danmarks optagelse sammen med England (og Irland).

I de enkelte afsnit gives der ud over en oversigt over landbrugets økonomiske og markeds-mæssige udvikling en nuanceret redegørelse for de enkelte organisationers argumentation og motiverne bag. Det fremgår heraf, at deres tilknytning til de forskellige produktionssektorer (korn, kvæg, svin) meget hurtigt kom til at spille en afgørende rolle for deres holdninger. Så snart England i forbindelse med EFTA-dannelsen gav nogle – ganske vist små – lempelser på den danske landbrugseksport, var både husmandsorganisationerne og svineslagterierne tilbøjelige til at betinge sig, at dansk tilslutning kun måtte ske sammen med England, mens kvægorganisationerne (herunder landboforeningerne) i højere grad fastholdt ønsket om dansk enegang. De divergerende synspunkter blev udtrykt op gennem tresserne, bl.a. i forbindelse med gennemførelsen af landbrugsstøtteordninger, og først i forhandlingsrunden 1970-71 lagde organisationerne igen vægt på at markere landbrugets enighed i ønsket om EF-tilslutning.

Trods sit beskedne omfang giver bogen et udmærket bidrag til belysning af nogle væsentlige sider af dansk landbrugs moderniseringsproces i efterkrigsårene. Især for videre undersøgelser over landbrugets udvikling i 1960'erne er den et godt udgangspunkt.

Erik Korr Johansen

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Ib Gejl: *Indenfor Snorene, Fondsbørsvekselerernes historie – især til 1945*. (Udgivet for Foreningen af Fondsbørsvekselerere af Erhvervsarkivet, 1989. 349 s. ill.

Ved den seneste fondsbørsreform gik fondsbørsvekselererne over i historien. Men de var kloge nok til at sørge for, at deres egen blev skrevet. Det bad deres forening arkivar ved Erhvervsarkivet, cand.mag. Ib Gejl om, og det havde han gode forudsætninger for at gøre.

Erhvervsarkivet rummer efterhånden et ganske omfattende, og i denne henseende relevant kildemateriale. Ikke mindst kunne Ib Gejl der trække på de omfattende samlinger, som veksele-
rerfirmaerne I. S. Hahns Enke og R. Henriques jr. havde afleveret. I begge tilfælde rakte det tilbage til midten af forrige århundrede. Naturligvis kunne Erhvervsarkivet godt tænke sig at modtage nogle flere arkivalier, ikke mindst fra de sidste 40-50 år, og børsmæglerens nuværende formand, Eigil Pedersen, opfordrer da også i et forord sine nuværende og forhenværende kolleger til fortsat aflevering. Men konkurrencehensyn sætter nok en grænse.

På denne baggrund har forfatteren gjort klogt i at lægge hovedvægten i sin fremstilling på tiden indtil 1945. Efterkrigstiden behandles dog summarisk, og bagerst i bogen findes et udmærket kapitel om fondsbørsreformens tilblivelse skrevet af direktør, cand.polit. Klaus Struwe fra Foreningen af Danske Børsmæglerselskaber.

Spørgsmålet er så, hvorledes Ib Gejl er sluppet fra sin opgave. Det kan vurderes meget forskelligt, men min vurdering er overvejende positiv. Det blev den dog først, da jeg var kommet et hundrede sider ind i bogen, og han

tog fat på det virkelig spændende i kapitlet kaldet »Kampen om børsen«.

Indtil da var fremstillingen efter min opfattelse præget af en lidt uharmonisk kombination af hyggelig gammelkøbenhavnsmal og forsøg på at tegne nogle hovedtræk af landets økonomisk-politiske udvikling fra tiden omkring statsbankerotten i 1813 til tiden omkring krisen i 1857. Man får nemt det indtryk, at forfatteren på den ene side har villet udnytte et kildemateriale, der belyser episoder fra mæglerens og vekselernes dagligdage, og på den anden side har villet sætte det ind i en større sammenhæng med det resultat, at han på det nærmeste sætter sig mellem to stole. Man skal i hvert fald have et grundigt forhåndskendskab til denne periode, før man får rigtig glæde af bogens første 100 sider.

Men så kommer der halvandet hundrede sider med gods i. Her kommer den spændende, vel belyste fremstilling af kampene om magten på fondsbørsen imellem Grosserer-Societetet, vekselmæglerne og veksel-
rerne – snart med og snart uden lovgivningsmagts deltagelse i slagsmålene. Med et Thomas Nielsen'sk udtryk belyses det, hvorledes vekselrerne sejrede »ad helvede til« og sikrede sig den monopollignende stilling, der sammen med en række andre omstændigheder var medvirkende til, at lovgivningsmagten til slut afskaffede fondsbørsvekselererne.

Her lykkes det også for forfatteren at passe beretningerne om de enkelte vekselrerforretninger og deres indehavere ind i den større sammenhæng. Der gives i tillæg hertil en række spændende personschildringer med den ekstremt farverige G. A. Gedalia og den supersolide Otto R. Henriques som yderpunkter.

Morsomt er ikke mindst Gejls udpluk af Schovelin-citater, hvoraf her skal nævnes hans i landstinget tilkendegivne modstand imod udnævnelsen af en børskommissær. Herom siger Schovelin i februar 1919: »anskaffe en af disse embedsmænd, som enten lod fem være lige og nød sine 18.000 kr. i behagelig stilhed, eller også ville se det som sin opgave at være vigtigmager og posekigger og stikke næsen i alle mulige forhold« ... »man må kunne undgå denne børskommissær, som jeg aldeles ikke ser nogen som helst nytte af« ... »og man ved jo heller ikke det mindste om, hvad der kan blive beskikket én fra ministeriets side«. Ved andenbehandlingen i Landstinget havde Schovelin dog disse ord: « Børskommissæren har for mig været kamelen, der skulle sluges, men også kameler kan efter omstændighederne være meget nyttige dyr, ikke mindst i ørkenen«, og allerede i maj 1920 var han selv blevet til kamelen. Med nidkærhed – men uden større held – røgtede han hvervet indtil 1930, hvor det nok til hans store sorg blev nedlagt.

Det korte af det lange er, at denne bog i mange henseender er spændende og nyttig. Men mest for mennesker, der har et solidt forhåndskendskab til såvel fondbørsen som til det nittende og det tyvende århundredes økonomiske historie.

Erling Olsen

Flemming Nielsen: *Bønder. Landbrug i Nordøstvendysssel gennem 200 år.* (Nordtryk, Frederikshavn 1988). 55 s.

Dette smukt udstyrede og velskrevne lille skrift er udkommet i anledning af 200 året for stavnsbåndets løsning, men hovedmålet har været at understrege Frederikshavnsområdet særlige stilling i landbrugshistorisk sammenhæng med

udgangspunkt i den givne anledning. Det er der kommet en god og læservenlig publikation ud af, der som bred indføring til agrarhistorien og til orientering om de særlige forhold i Vendsyssel kan anbefales på det bedste.

Fremstillingen indledes med en kort oversigt på tre sider over landbruget og reformerne i Danmark i slutningen af 1700-tallet (Så kort kan det faktisk gøres), førend en skildring af udviklingen i lokalområdet igennem de sidste 200 år gives i resten af brødteksten.

Jeg vil dog i det generelle afsnit godt anke over påstanden om, at de fleste landsbyer før reformerne hørte til ét gods og ydede hoveri til dette. På dette område skilte de delte ejerforhold i landsbyerne i Nordøstvendysssel, som senere dokumenteres ud fra indberetningerne i 1771, sig ikke ud fra forholdene iøvrigt i kongeriget. Omvendt fremhæves det ud fra de lokale forhold, at overgangen til selveje på landsplan stort set var tilendebragt omkring 1820. Denne påstand vil støde de fleste landbrugs-historikere, da det jo på landsplan endnu i midten af 1830'erne var således, at 2/3 af gårdbrugene var fæstegårde.

Iøvrigt lægges hovedvægten i udviklingen på de praktiske landboreformer og i individualiseringen af driften, der begynder at give resultater i perioden 1820 til 1850, således at andelsbevægelsens fremkomst 100 år senere kan ses og forklares i dette perspektiv.

I fremstillingen af de lokale forhold, der til dels bygger på en analyse ud fra udvalgt primært kildemateriale, men ellers i høj grad bygger på trykte lokalhistoriske fremstillinger og dokumentafskrifter, underbygges disse hovedlinjer i fremstillingen, ligesom de lokale særforhold understreges. Det påpeges, hvorledes landsbyerne omkring 1770 var opdelt imellem mange forskellige lodsejere, hvad der som ovenfor nævnt ikke var noget atypisk i, det påpeges,

hvorledes naturforholdene med de dårlige jorder samt (tildels vel også en følge heraf) enkeltgårdenes mængde i forhold til de små landsbyer gjorde kvægvæavlen til det væsentlige element i området. Dette medførte igen, at de største problemer omkring udskiftningen lå omkring udskiftningen af de fælles græsningsarealer og overdrev og ikke i udskiftningen af agerjorden. Endvidere påpeges det, hvorledes selvejet meget hurtigt slog igennem allerede i 1790'erne i området, således at hoveriproblematikken blev løst ad den vej.

I forbindelse med gennemgangen af udskiftningen påpeges det, hvorledes husmændene blev dårligere stillet, fordi de ikke fik jord for de mistede græsningsrettigheder. Med dette in mente, er det ganske pudsigt, at forfatteren deltager i de samtidige landvæsenkommisærers fordømmelse af oberst Arenfeldt til Sæbygård, da denne uden at eje jord i Understed sogn, alligevel gennem et brev til kommissionen søgte at skaffe sine jordløse husmænd i sognet jord i stedet for den mistede fællesgræsning. (s. 28f).

Udviklingen frem til jernbanerne, andelsmejeriernes start og produktionsomlægningen i 1880'erne belyses gennem L. C. Brinck-Seidelins beskrivelse af Hjørring Amt foretaget for Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og udgivet i 1828 samt gennem en beretning om udviklingen mellem 1820 og 1850 hos en bonde i Skærum sogn, Peder Christensen Dybro, således som denne blev skildret og trykt i Årsskrift for Landmænd 1855.

Skildringen er ikke belastet af en omfattende litteraturliste eller af et noteapparat, ligesom tekstforklaringer til billeder og skitser ofte er noget kortfattede og utilstrækkelige, men ud fra et formidlingsaspekt må den betragtes som vellykket.

Finn Stendal Pedersen

Esther Petersen: *Fra kald til fag – kampen om statsautorisation*. (Dansk Sygeplejeråd, 1989). 203 s.

»Fra kald til fag« er 3. bind af Dansk Sygeplejeråds sygeplejerskehistorie. Sygeplejerådet har som et prisværdigt initiativ ansat en uddannet historiker til at udføre det store arbejde med materialeindsamling og – bearbejdning. Det foreliggende bind dækker perioden fra 1899 – Dansk Sygeplejeråds stiftelsesår – til 1933 – det år hvor den vigtige lov om autoriserede sygeplejersker blev vedtaget. De to foregående bind omfatter dels et bind med erindringsbidrag, dels et bind om perioden frem til år 1900. Man må formode, at det er hensigten at føre fremstillingen frem til nutiden.

Det foreliggende bind omhandler en vigtig periode i de danske sygeplejerskers historie, nemlig den periode hvor det for alvor lykkedes for sygeplejerskerne at markere sig som en stand, en faggruppe med fælles interesser, repræsenteret af en faglig organisation med stadig stigende indflydelse på områdets arbejds- og uddannelsesforhold. Kapitel 1 beskriver Dansk Sygeplejeråds udvikling i perioden 1899-1933. Kapitlet viser, hvordan Sygeplejerådet gennem et dygtigt arbejde på mange fronter var i stand til at opnå en stærk position blandt sygeplejerskerne. Indsatsen omfattede også områder, der lå uden for den direkte arbejdssituation, som sygeplejerskernes boligforhold, feriemuligheder og pensionsvilkår, samt symbolskabende foranstaltninger som f.eks. det lille firkløveremblem og sygeplejerskeløftet. Fremstillingen omtaler også Sygeplejerådets samarbejde med andre kvindeforeninger, og i en interessant passage diskuteres sygeplejerskernes engagement i kvindevalgrets-kampen før 1915, et aspekt som man kunne ønske, at forfatteren havde gjort mere ud af.

Kapitel 2 fremdrager interessant materiale om sygeplejerskerne ud fra Dansk Sygeplejeråds medlemsarkiv. Der tegnes følgende billede af den danske sygeplejerske ved århundredets begyndelse: Det var voksne, veluddannede, erfarne sygeplejersker, der var sig deres ansvar bevidst, og som derfor stiftede deres egen faglige forening, der gennem sine optagelseskriterier skulle stå som garant for, at medlemmerne levede op til normerne. Efter de første etableringsår rettede man interessen mod de unge, nyuddannede sygeplejersker, som man søgte at rekruttere ud fra kravene om dels en 3-årig uddannelse, dels gode anbefalinger.

Uddannelsesspørgsmålet står i fokus i kapitlerne 3-5. Kravet om en 3-årig statsanerkendt uddannelse var Dansk Sygeplejeråds altoverskyggende krav i denne periode, og fremstillingen følger kampen for dette krav og de mange hindringer, man mødte undervejs. Modstanden kom bl.a. fra læger, politikere og vel også fra den almene holdning, at sygeplejearbejde var noget, som alle kvinder var disponerede for og havde naturlige anlæg for at udføre. Fremstillingen viser Sygeplejerådet som en yderst aktiv og kompetent part i det politiske spil. Både dygtige formænd, frem for alt Henny Tscherning (formand 1899-1927), og aktiv med-

lemsopbakning lå bag Sygeplejerådets stigende indflydelse. Sygeplejerådet måtte langt hen ad vejen selv stå som garant for sygeplejerskernes faglige kvalifikationer, f.eks. ved at arrangere kurser. Men derved opnåede man også at få afgørende indflydelse på den ordning, der fik det officielle stempel i 1933. Loven om statsautorisation af 1933 var en stor sejr for sygeplejerskerne.

Fremstillingen er vellykket og læseværdig. Dens styrke ligger i det store, ukendte materiale, der er fremdraget og stykket sammen, med uddannelsesspørgsmålet som det overordnede perspektiv eller omdrejningspunkt. Man kunne dog overveje, om forfatteren ikke med held kunne have inddraget dels nyere professionaliseringsteorier, dels kvindehistoriske synsvinkler. Det forekommer i hvert fald oplagt at se sygeplejerskernes kamp som en stræben efter at opnå status som en profession eller semiprofession. Ud fra en kvindehistorisk synsvinkel kunne man ønske sig, dels at der var lagt større vægt på at placere sygeplejerskerne i forhold til den øvrige kvindebevægelse, dels at der var gjort mere ud af de kulturelle mønstre og variationer, sygeplejerskernes fællesskaber og den enkelte sygeplejerske som del af en særlig kvindekultur.

Hanne Rimmen Nielsen

KULTURHISTORIE

Kim Karmark: *Laug og zünftighed* (Aarhus Universitetsforlag, 1989). 116 s. Ill.

Arbejdet er en specialopgave i historie og opfylder de krav, der stilles til en afhandling af denne art med dens for-

trin og fejl. Til de første hører en god redegørelse for kilderne og litteraturen. Det er en skildring af zünften i det københavnske snedkerlav, en snæver beskrivelse af skikke og omgangsformer særlig hos hovedstadens snedkersvende i tiden 1577-1800. Det er af stor

værdi at få en så grundig gennemgang som denne om et zünftigt lav, men arbejdet ville have haft større almindelig interesse, hvis også de andre danske snedkerlav var blevet inddraget i undersøgelsen. Fra Århus kendes f.eks. en beskrivelse af en behøvling fra 1780, som udmærket supplerer de oplysninger, Kim Karmark bringer. Den har i øvrigt den kuriøse værdi, at den er skrevet af Kr. Erslevs farfar. Selv om den er skrevet mange år, efter at behøvlingen havde fundet sted, har den alligevel værdi som kilde.

Som det fremgår af håndværkets historie og yderligere bekræftes af Kim Karmarks bog, var zünftens regler og ofte besynderlige skikke til fordel for svendene. At svenden skulle være ugift, at han skulle være født i et lovligt ægteskab, og at han nøje skulle overholde zünftens regler, betød, at han let kunne forlade en by, hvis han var utilfreds med dens mestre, mens en gift måtte blive af hensyn til kone og børn, som ægtefødt havde han en social status, og behøvlingen med de andre tilhørende regler blev et bevis på, at han var faglært, da der først 1762 blev indført en svendeprøve i København, og dermed hævdede han sig over skaren af alle dem, der ikke havde nogen uddannelse. Fremdeles kunne han ved at nægte at arbejde sammen med dem, der havde en uddannelse, men ikke var zünftige, gennemtvinge, hvad han ønskede. Alt dette var ikke en fordel for mestre, men zünften havde også en uheldig side, da den gjorde det danske håndværk afhængigt af Tyskland. Talende er en episode så sent som 1830. Murerlavet i København ville ikke anerkende murerne i Århus, og først da de sidste kunne bevise, at deres zünftighed var godkendt i Berlin og Dresden, blev de accepterede i København. Hvis det har været hensigten at forhindre, at fremmede svende fik arbejde i hovedstaden,

er det mislykkedes. Også fra andre danske byer er der vidnesbyrd om, at de københavnske murersvende søgte at holde de andre borte, så solidariteten har tilsyneladende kun haft gyldighed inden for den lokale ramme.

I Kim Karmarks bog savnes aktstykkerne, hvorpå skildringen bygger. De kan let findes andre steder, men det sinker at lede dem op, og hans afhandling rejser ønsket om en samlet udgave af de håndværkshistoriske kilder til letelse for studiet af de enkelte fags fortid.

Helge Søgaard

Bent Blüdnikow: *Krigsfanger – et billedrama om krigsfanger i Danmark under 1. Verdenskrig*. (Odense Universitetsforlag, 1988). 143 s., ill.

1. Verdenskrig har altid været »godt stof« for såvel historikere som andre med historisk interesse. Det er imidlertid en sandhed med modifikation, når vi bevæger os fra et bredt europæisk plan til et nationalt dansk plan. Danmarks neutralitet under krigsårene er uden tvivl hovedårsagen til, at perioden 1914-1918 ikke har påkaldt sig særskilt interesse i den danske historikerverden. Symptomatisk nok har den største bevågenhed været koncentreret om problemerne med at opretholde den danske neutralitet (mineudlægningsaffæren) og om reaktualiseringen af Slesvig-spørgsmålet i krigens kølvand.

Det er derfor mere end velkomment, at Bent Blüdnikow i denne lille bog har kastet sig over et længe overset emne, nemlig det danske engagement i krigsfangespørgsmålet under 1. Verdenskrig. Emnet har to aspekter: et *internationalt*, der handler om, hvordan den danske regering og udenrigsministeriet brugte krigsfangespørgsmålet som et middel til at håndhæve Danmarks

udenrigspolitiske interesser, og et *nationalt*, der koncentrerer sig om selve krigsfangeinterneringen i Danmark og det danske samfunds reaktioner på disse fangers tilstedeværelse her i landet.

Bogen behandler begge aspekter, men giver mest plads til at behandle det internationale aspekt. Bent Blüdnikow erkender selv sin studies foreløbige karakter. Hans undersøgelser tillader ikke nogen samlet vurdering af den udenrigspolitiske betydning for Danmark af den humanitære indsats i krigsfangespørgsmålet. Derimod er der i bogen baggrund for at vurdere, hvilken vægt de danske beslutningstagere lagde på spørgsmålet. Uden at gå i detaljer kan man fastslå, at bogen tydeligt demonstrerer, at der i løbet af krigen viste sig en voksende erkendelse af den udenrigspolitiske fordel ved at føre en aktiv politik i krigsfangespørgsmålet. I udenrigsministeriet og blandt ledende politikere blev det erkendt, at en engageret dansk indsats for at løse de mange humanitære problemer, der knyttede sig til behandlingen af krigsfangerne, kunne bidrage til at øge Danmarks internationale prestige.

I denne sammenhæng er det interessant, at det var private organisationer, først og fremmest Dansk Røde Kors, som via deres oprindelige inddragelse i sagen, stod som initiativtagere til den danske politik. Som et væsentligt side-moment ved denne kendsgerning kan Blüdnikow vise, hvordan dansk udenrigspolitik ofte blev til i en noget uklar sammenblanding af private organisationers og statens interesser.

Den konkrete behandling af de russiske og tyske/østrig-ungarske krigsfanger, der kom til Danmark som resultat af den danske politik, samt det danske samfunds reaktioner på krigsfangeres tilstedeværelse i de to lejre i Hald og Horserød får en omfangsmæssig mindre behandling end det internationale

aspekt, men er til gengæld suppleret med et fint billedmateriale. Fangerne blev holdt nationalt adskilt og var opdelt med officerer og menige for sig. Generelt ser der ikke ud til at have været de store problemer med fangerne internt i lejrene, indtil udbruddet af den russiske revolution, hvor de russiske fanger i nogen grad forsøgte at overføre revolutionens politiske kamp til fangelejren i Horserød.

Mindst lige så spændende er Blüdnikows skildring af den danske offentligheds holdning til krigsfangerne. Som det også kendes fra andre lande under krigsårene, blev fangerne i Danmark modtaget med noget blandede følelser. Der gik mange rygte, ikke mindst i lokalbladene i egnene omkring de to lejre, om fangeres dårlige opførsel og fraternisering med lokalbefolkningen. Især var fangeres interesse for danske piger genstand for megen indigneret omtale. Men skærmydsler af større art synes der ikke at være forekommet.

Som man kan forstå er bogen meget anbefalelsesværdig. For mig at se er der kun et overordnet kritikpunkt, man kan rejse. Det angår skrivestilen. Jeg synes den er for pædagogisk docerende, og jeg kan ikke helt se nytten heraf. Bogen er ligeledes i lay-out og fremtoning lagt populært an, men jeg har svært ved at tro, at de lange redegørelser for trakasserierne mellem Røde Kors og det danske gesandtskab i Rusland eller de til tider detaljerede gennemgange af forhandlingerne med de russiske myndigheder vil have en voldsom appeal til et bredere publikum. Bogen er et specialstudie, som først og fremmest henvender sig til en begrænset fagoffentlighed. Det synes jeg, man skulle have taget bestik af i stedet for at præsentere den på linie med, hvad der i øjeblikket er normen for lokalhistoriske publikationer.

Thorsten Borring Olesen

Knud Lundberg: *Dansk Fodbold, bd. 3 og 4*. (Forlaget Rhodos, 1988 og 1989) 217 s. og 234 s.

Hermed afsluttes Knud Lundbergs fodboldkrønike, hvis 2 første bind er anmeldt i Historie 17 s. 171 og 333. Der står fortsat, at værket er udgivet i samarbejde med Dansk Boldspil Union, men dette samarbejde har næppe været omfattende. Der er desværre ikke meget at tilføje til de foregående anmeldelser ud over, at nu er det også galt med korrekturlæsningen (f.eks. bd. 2 s. 63, s. 103, bd. 4 s. 51-52). Men nu dukker der dog en programklæring op fra Lundberg. Han

imødekommer i en efterskrift uspecificerede kritikere med, at han ikke er historiker, men krønikeskriver, og at han først og fremmest vil skildre de store kunstnere og deres kunst.

Det skal indrømmes, at det er en klar fordel for ham, at han i sidste bind er kommet op i nutiden, hvor han kan udfolde sin journalistik; den er der nemlig ikke noget i vejen med.

Men det synspunkt må fastholdes, at værket med sine 1.000 sider stort set kun fortæller om landsholdet, og det repræsenterer kun en begrænset – og ikke den vigtigste – del af DBUs virke.

Ib Gejl

SLESVIG OG HOLSTEN

Revision over Gram og Nybøl godser 1761. Ved Peter Kr. Iversen. (Historisk Samfund for Sønderjylland. Studierien, 4. 1989). VI + 441 s.

De første 424 sider af denne publikation er helliget den i titlen nævnte kildeudgivelse, mens Historisk Samfund for Sønderjylland har benyttet lejligheden til at markere Peter Kr. Iversens 75-års dag med en bibliografi over dennes omfattende og i hovedsagen lokalhistoriske trykte produktion i årene fra 1942 til maj 1989, som udfylder resten af publikationens sider.

I det følgende skal opmærksomheden koncentreres om kildeudgivelsen af en yderst spændende kilde til belysning af forholdene for beboerne på Gram gods i juli 1761.

Udover at indeholde en afskrift af selve kilden er kildeudgaven forsynet med en kortfattet, men fyldestgørende indledning af udgiveren (s. I-VI), ordforklaringer og noter (s. 350-360) samt et personregister ordnet efter

fornavne og typiske slægtsnavne (s. 361-424).

Vedrørende kilden oplyses det i indledningen, at anledningen var, at ejeren af Gram og Nybøl godser, grevinde Anna Sophie Schack, var død 28. september 1760, samt at hun kort forinden havde bestemt i sit testamente, at der af Gram og Nybøl godser samt hendes sjællandske godser skulle oprettes et stamhus, der skulle tilfalde grev Frederik Christian Schack, når gælden var betalt. Til administratorer blev Jacob Barchmann og Andreas Birch udpeget.

Det er disse to administratorer, der for at få et overblik over boets status i tiden fra 3. juli til 22. juli 1761 lod foretage en revision af undersåtternes forhold på Gram og Nybøl godser. De lod udarbejde en liste med ialt 33 spørgsmål, som hvert enkelt familieoverhoved skulle besvare, når de med kvitteringsbøger, fæstebreve og andre dokumenter blev indkaldt til at møde op. Herudover blev der på de enkelte

steder foretaget syn på bygninger, besætning og inventar. De 33 spørgsmål er gengivet side V-VI i indledningen.

Som det vil fremgå af ovenstående er der altså tale om en værdifuld og omfattende kilde til 1700tallets økonomiske og sociale forhold. Det kan bemærkes, at udgivelsen baseres på en renskrift af oplysningerne, selvom konceptet er bevaret, ligesom der er afvigelser til den på grundlag af revisionsprotokollen udarbejdede nye jordebog med hensyn til fæsternavne og afgifter.

Man må vel her tage udgiveren på ordet, når denne påstår, at forskellene er uvæsentlige og at arbejdsindsatsen ved at notere disse afvigelser ikke er lønsom, men lokalhistorikere, der fremtidig skal anvende kildeudgaven, bør være opmærksomme herpå.

Udgiverens bemærkninger må dog lede til spørgsmålet om, hvorvidt der så ikke også blev udarbejdet en lignende oversigt for stamhusets sjællandske godser. En sådan kilde ville jo være en ren lækkerbidsken til sammenligning af forholdene mellem landsdelene.

Desværre har udgiveren givet afkald på at »udmønte revisionsprotokollens mange oplysninger til en samlet fremstilling. Det må overlades til den enkelte bruger at finde frem til de for ham eller hende relevante oplysninger«. I kølvandet på dette afkald følger så også den manglende diskussion af troværdigheden af svarene på de enkelte af de 33 forskellige spørgsmål.

Der er her foretaget et stort arbejde med udgivelsen af en omfattende og nyttig kilde til Gram og Nybøl godsets historie, som lokalhistorikere og personalhistorikere vil vide at sætte pris på, men det må være at håbe, at kildeudgivelsen også på et tidspunkt udmøntes i en samlet fremstilling, gerne ved dens kyndige udgiver.

Finn Stendal Pedersen

Register til Sønderjyske Årbøger 1889-1988. Ved Børge L. Barløse. (Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa, 1989). 488 s., 225,- kr. (medlemmer 150,-).

Sønderjyske Årbøger 1989. (Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland). 607 s.

Historisk Samfund for Sønderjylland har markeret Sønderjyske Årbøgers hundredeårsjubileum blandt andet ved at udsende en meget stor årgang af årbogen samt et registerbind til årbøgerne dækkende alle årgange 1889-1988.

Kumulerede registre og indholdsfortegnelser er en god idé og en nødvendighed, når det drejer sig om at overskue indholdet i tidsskrifter og årbøger. I dette tilfælde er der oven i købet tale om en nybearbejdning, ikke bare en åjourføring af tidligere registre, og resultatet er blevet et emneunderdelt stedregister, et personregister, en systematisk ordnet fortegnelse over artikler, en fortegnelse over anmeldelser samt et forfatterregister. Disse hjælpemidler gør det muligt hurtigt og sikkert at overskue Sønderjyske Årbøgers første 100 år.

Årbogen 1989 er meget stor. Af indholdet kan nævnes oversigtsartikler, dels af tidligere redaktører, der gør status over arbejdet med årbogen, og dels af Inge Adriansen og Henrik Fangel, der giver en meget fyldig oversigt over lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889-1989.

Blandt de egentlige artikler spænder emnerne vidt: økonomisk historie (f.eks. om oksehandelen, åbenråskibes middelhavssejlad, tilvirkning og salg af tekstiler), arbejderhistorie, jordkamp, nationale mindretal, personalhistorie med mere. Også tidsmæssigt kommer man vidt omkring fra diskussionen om anglernes hjemsted via senmiddelalderlige bønders kontakt med

omverdenen og kildeværdien af fotografierne fra krigen i 1864 til de nationale mindretal idag.

Til lykke til Historisk Samfund for Sønderjylland. Årbogen 1989 og regi-

stret 1889-1988 er en flot markering af Sønderjyske Årbøgers 100års jubilæum.

Tove Elklit

NORDEN

Fred Singleton: *A Short History of Finland*. (Cambridge University Press, 1989). 211 s.

Fred Singleton, der var Senior Research Fellow, Postgraduate Faculty ved universitetet i Bradford, døde kort før nærværende publikations udgivelse. Han var i eminent grad kvalificeret til at skrive om finsk historie ud fra sit indgående kendskab til finsk sprog, litteratur og politik, som han havde beskæftiget sig med i mere end 30 år.

For første gang foreligger der på engelsk en overskuelig, kortfattet fremstilling af Finlands historie, geografi og samfundsforhold. Denne bog giver læseren en læseværdig, autoritativ indførelse i folkets historie og tilværelses- samt landets nuværende stilling i verden af i dag.

Den historiske udvikling følges fra de første bosættelser omkr. 7000 f.Kr. til moderne tid. Fred Singleton gennemgår Finlands fordums tilknytning til Sverige, det efterfølgende omskiftelige forhold til Rusland gennem snart to århundreder og republikkens præstationer i efterkrigstiden. Forfatteren redegør for, hvordan en lille nation, placeret i en ugunstig geopolitisk situation, vandt sin selvstændighed og sluttelig har opnået en høj levestandard og en beundringsværdig social og politisk stabilitet ved at indrette sig efter virkelighedens krav i et barsk miljø.

Kapitelinddelingen følger de traditionelle store linier og skelsættende begivenheder i landets historie med en side-

løbende grundig behandling af den økonomiske, sociale og kulturelle udvikling. De første tyve sider omhandler de geografiske og etnografiske forhold; dernæst følger kapitler om Gustav Vasa, reformationen, Finlands rolle som medspiller i den svenske stormagtstid og kampen om suprematiet i Nord- og Østeuropa. På Trediveårskrigen tyske slagmarker var det finske elitekavaleri uimodståeligt, når det på de rappe heste drønedes frem under feltråbet »hakkaa päälle« (hug til!) (s. 43).

I løbet af 1700-tallet sporede en tiltagende orientering mod øst, der kulminerede med Anjala-forbundet og freden i Frederikshamn i 1809 og tsar Alexander den Førstes højtidelige løfter til de finske stænder på landdagsmødet i Poorvoo (Borgå) (s. 60-65).

Tsarens personlige repræsentant i storhertugdømmet Finland var generalguvernøren, som fra 1809 til 1917 ufravigeligt var en russer. Han var formand for senatet, der fungerede som en slags finsk regering; her blev forhandlingerne ført på svensk, som generalguvernøren ikke forstod, hvorfor han overlod posten til næstformanden, der var finne. Han blev på den måde de facto førsteminister i Finland. Singleton parallelliserer denne udvikling med den tilsvarende i England, hvor den tysktalende kong Georg I var ude af stand til at lede kabinetsmøderne; derfor gled ordførerskabet over til Robert Walpole, der faktisk blev den første britiske premierminister (s. 68).

I det fyldige kapitel om det finsk-nationale sproglige gennembrud i 1800-tallet anføres som eksempel på den svenske sproglige dominans, at der mellem 1890 og 1905 udkom 80 aviser på finsk over for 50 svensksprogede til trods for, at kun ca. 12 % af befolkningen havde svensk som modersmål. I Helsingfors alene var der 15 svensk-sprogede dagblade mod kun 7 på finsk. Under generalguvernør Bobrikovs voldsregime 1898-1904 udkom tilfælde en officiel avis på russisk »Finlandskaja Gazeta«, som kun ved hjælp af statssubsidier hutlede sig igennem til 1917 (s. 80).

I forordet omtaler F.S. sine mange venskaber med finner af alle samfundslag og politisk observans heriblandt den socialistiske veteran Oskari Tokio, hvis festtale i 1949 i anledning af det finske socialdemokratis 50-års jubilæum forfatteren overværede. Tokio var da lige vendt hjem fra sit langvarige eksil i USA, hvor han havde stået i spidsen for en hjælpeaktion til fordel for det betrængte fædreland efter 1945. Til tak for sin indsats bevilgedes der ham en årlig hædersgave på 1.000 dollars af den finske rigsdag.

Oskari Tokio var et af de nyvalgte landdagsmedlemmer, valgt i henhold til den nye grundlov af 1906, der indførte etkammersystemet »Eduskunta«, landdag – senere rigsdag – med 200 medlemmer, valgt ved almindelig og lige valgret for både mænd og kvinder – for første gang i Europa. Ved dette valg opnåede socialdemokratiet 37 % af stemmerne og fik 80 mandater med gammelfinnerne, hvoriblandt Juho Paasikivi, på andenpladsen (s. 102 ff.).

I marts 1917 blev Tokio med en majoritet på 103 socialdemokratiske mandater verdens første socialistiske statsminister for en på demokratisk og parlamentarisk grund valgt regering, som imidlertid løb ind i store og vanskelige

problemer: Forholdet til Den provisoriske Regering i Petrograd og en alvorlig levnedsmiddelmangel. Under den sociale uro dannedes der i de større byer arbejdermilitser, der modsvarede af borgerværn, og det kom snart til væbnede sammenstød mellem de paramilitære korps (s. 108).

Regeringen magtede ikke at dæmme op for uroen, og i sommeren 1917 udstedte ministerpræsident Kérenskij et manifest, der opløste Eduskunta og udskrev nyvalg til oktober. Det finske senat stemte om manifestets gyldighed, og med en stemmes flertal vedtoges det at følge manifestet. Den udslaggivende stemme blev afgivet af den russiske generalguvernør. Det var første og eneste gang siden 1809, at den øverste russiske embedsmand gjorde brug af sin stemmeret. Ved det påfølgende valg mistede socialdemokraterne det absolutte flertal.

Den 8. november, dagen efter bolshevikernes magtovertagelse i Petrograd, dannedes i Helsingfors et centralt revolutionsråd med tilslutning fra socialdemokratiet og fagforeningerne, som den 14. november proklamerede generalstrejke – med Oskari Tokios ord: Det medfører mere end en strejke – det betyder åbent oprør«, og han fik ret.

Midt under det sociale og nationale kaos fik den ultrakonservative rigsforsender Pehr Svinhufvud i Eduskunta vedtaget en selvstændighedserklæring den 6. december – Finlands nationaldag.

Oskari Tokio blev folkeforsyningskommissær i den røde regering, der beherskede det sydlige Finland. Den bitre borgerkrig mellem røde og hvide varede fra januar til maj 1918 (s. 109-11).

Da første verdenskrig var afsluttet, fik Finland på linie med andre nødlidende lande i Europa fødevarerhjælp

fra USA, der blev organiseret af Herbert Hoover. Det reddede tusinder af finner fra sultedøden; på finsk blev udtrykket »elää Hooverille« (at leve af Hoover) synonymt med at modtage fattighjælp (s. 124).

Skildringen af selvstændighedstidens syv dekader optager ca. 1/3 af bogen, hvoraf en god del er helliget den økonomiske udvikling efter Finlands katastrofale krigsdeltagelse på tysk side fra 1941 til 1944.

Vi får at vide, at lønmodtagernes organisationsprocent i fagforeninger er den højeste i den vestlige verden. Hvert år føres der forhandlinger mellem regering, arbejdsgivere og arbejdstagere, hvor alle væsentlige økonomiske og sociale spørgsmål aftales: Løn, velfærdsforanstaltninger, priser, skatter, huslejer m.m. Normalt opnås der enighed mellem parterne, og aftalerne er bindende (s. 149).

Det sovjetiske krav om krigsskadeerstatning efter 1947 viste sig at indebære en positiv udvikling. Betalingen skulle erlægges i metalprodukter, maskiner, skibe og elektriske artikler, hvilket begrundede en kraftig vækst inden for

disse erhverv. På længere sigt blev Finland storleverandør af forædlede industriprodukter til den østlige nabo. I dag udgør denne eksport – også til OECD-lande – mere end 30 % af finsk udførsel (s. 152-53).

Finske skibsværfter bygger 2/3 af verdens isbrydere. Et af de mest moderne stålværker i Europa er det statslige Rautaruukki-værk ved Den botniske Bugt nær polarcirklen. Råstoffet leveres fra en malmine i Kostamus i sovjetisk Karelen, og ved et finsk-sovjetisk projekt er der anlagt en jernbane fra malmejerne til stålværket (s. 154-55).

Glas-, tekstil- og keramiske industriprodukter kendes overalt i verden under betegnelsen »finsk form«. De berømte finske arkitekter Eliel Saarinen og Alvar Aalto har sat sit spor i mange lande med deres banebrydende bygningsværker (s. 176).

Da der på dansk ikke findes nogen alsidig Finlandshistorie, fortjener Fred Singletons udmærkede bog en oversættelse. Den er iøvrigt dediceret den nuværende finske præsident Mauno Koivisto.

Henrik Bertelsen